

श्री महाभारत पंचमोऽध्यायः
दीक्षावृत्तः

Sri Mahabharata tatparya Nirnaya

135

X

X

श्रीमदानन्दगीर्ण प्रमाणम्
श्रीमहाभारतात्पद्ये गीर्णम्

✓ सटीकः

नरसिं हस्येव

टीका:- वरदराजपणीना

135

५

ता० टी०
१

॥ ॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ ॥ श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्येभ्यो नमः ॥ ॥ ३० ॥ आनंदतीर्थहृत्पद्मकर्णिकावासमस्तुतं नत्वा भारततात्पर्ये निर्यायं विद्वानो मयं १ अथ महाभारततात्पर्यं निर्यायव्याजेन सकलशास्त्रां र्जनात्पर्यं दर्शयितुं कामो भगवानाचार्यः स्वयमेतरा यविबुधैरोपि निरंतराय प्रारिप्सितपरिसमाध्यादिहेतुभूतमिष्टदेवतानतिरूपसंगलं शिष्यान् ग्राहयितुं अत्रुष्टितं ग्रंथादौ निबध्ना ति नारायणायेति नारायणाय ते नमो नम इति संबधः ॥ ग्रंथारंभसमयेऽप्यपरोक्षीकृतं भगवद्गुणान्ते इत्यपरोक्षेणानिर्देशः ॥ भक्त्य ति शयद्योतनाय नमो नम इति द्विरुक्तिः ॥ नानिर्धारितस्वरूपस्य वंदनं दुर्लभं न च लक्षणो विना स्वरूपमिति द्विरागमित्यतो नारायणस्य लक्षणान्याह परिपूर्णत्वादिना ॥ परिपूर्णाः संपूर्णाश्च ते गुणाश्च ते रक्षावद्वतस्मे तथा विश्वस्य जगत्तदुदयउत्पत्तिः स्थितिः संर क्षणालयः संहारः उन्नतिर्नियमनं एतानि प्रददातीति तद्योक्तं सस्मै ॥ ज्ञानं प्रददातीति ज्ञानप्रदस्तस्मै ॥ विबुधाश्च अस्वराश्च तेभ्यो यथा ॥ ॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ ॥ नारायणाय परिपूर्णा गुणा र्जनाय विश्वोदयस्थितिलयोन्नियतिप्रदाय ॥ ॥ ॥
ज्ञानप्रदायविबुधास्सुरसौख्यदः स्वसत्कारणाय वितताय नमो नमस्ते १ ॥ ॥ ॥ ४४४४ ॥ ४४ ॥ ॥

क्रमं सौख्यदः स्वयोः सत्कारणाय अत्र विबुधास्सुरशब्दो सज्जनासज्जनोपलक्षणार्थः ॥ अतेन मोक्षप्रदत्वमुक्तं ॥ वंदकत्वेन विना मोक्षप्रद त्वावुपपत्तेर्वंदकत्वमुक्तं ॥ वंदश्चावरणरूपासा नेन विना नोपपद्यत इत्याहुतिरमुक्ता भवति ॥ तथा च जगदित्यति कर्तृत्वादिलक्ष णाष्टकसु संभवति ॥ तथा चोक्तं ॥ उत्पत्तिस्थितिः संहारानियतिर्लोभमाह्वति ॥ वंदमोक्षोऽसुराद्यस्मात्सह रिरेकराडिति ॥ ननु वैकुण्ठगत स्य नारायणस्य देशतो विप्रवृत्तजगत्कारणात्वं कथं घटत इत्यत उक्तं ॥ विततायेति व्याप्रायेत्यर्थः ॥ अथवा प्रारिप्सितपरिसमाध्यादिप्र योजनमनुदेवतावंदनेनापि भविष्यतीत्यतः किं नारायणस्यैव नमस्कारेणोत्पत्तस्यैव वंदनं बोधपादेनार्थपरिपूर्णत्वाद्युक्ती परिपूर्णा गुणात्वादिना सर्वेषु प्रदानशक्तिमत्त्वान्नस्यैव वंदनं च सुकृतिभावः ॥ अथवा नारायणशब्दार्थं दर्शयितुं परिपूर्णा गुणा र्जनायैत्युक्तं ॥ तथा च दोषारशब्दोऽप्यायत्वा दोषविरुद्धगुणानारास्तदाश्रयत्वाच्चायणारस्तुतं भवति ॥ नारायणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तपरिपूर्णा

राम
१

इदानीं विश्वोत्पत्त्यादिकर्तृत्वं नारायणस्यैव वक्तुं यद्यस्योत्पत्त्यादिकर्तृत्वं ततः पूर्वभाविदृष्टं इत्यतो शेषजगदपेक्षया तस्य किं पूर्वभावो स्यात्
 त्यतो स्यात्प्राज्ञोत्तरस्यो वेत्त आसीदिति च शब्दो वधारणो अत्रे नारायण एक एवासीदिति संबंधः तथा चैतरेयमुक्तिः आत्मा वा इदं
 मेक एवाग्र आसीदिति उदाराः गुकटाश्च ते युगाश्च ते वारिधिरिव अनेन मुनिस्थात्मशब्दे व्याख्यातः तथा चोक्तं नित्यात्तत युगात्वात्
 आत्मेति मुनिपूदित इति तदुपपादनाद्योक्तमप्रमेय इति साकल्येन प्रमातृत्वेनापि तशक्यत इत्यर्थः पूर्वोक्तं बुद्धमिति भावः अ
 तएव परमादुक्तशतपद्मभावादिचेतनसमूहात्परतमोति शये तोक्तं ननु ब्रह्मादीनामपि तदानीं विद्यमानत्वात् कथमेक ए

आसीदुदारयुगावारिधिरप्रमेयो नारायणः परतमः परमात्म एकः संशं
 तसंविदरितं जठरे निधाय लक्ष्मी भुजांतरगतः स्वरतोपि चाग्रे २ ॥

वासीदित्युपपद्यत इत्यत उक्तं संशं तसंविदिति सम्प्रकृशं तानि विविकारा संविद्यस्यासौ तथोक्तः अत्येषां संविदो विकारसद्भावा
 दस्य संविदः तदभावादेक एवासीदित्युपपन्नमिति भावः तथा च मुनिः नान्यत्किंच न मिषदिति तत्त्वेक एवासीदित्युक्तमन्यस्य
 भाव एव किंतस्यादित्यत उक्तमरिवलं जठरे निधायेति तर्हि श्रियोपितथा च किमित्यतो नेत्याह लक्ष्मी भुजांतरगत इति एतेनै
 वा कित्वेपि तस्मिन् जठरे शक्यं कर्तव्ये तस्य भवति भोगार्थं लक्ष्मी भुजांतरगतश्चेद्विषयसाये जंतस्य सुखमिति प्राप्ति
 त्यतो स्वरत इत्युक्तं विषयनेरपेक्षया स्वस्मिन्नेव रत इत्यर्थः तर्हि किमर्थं लक्ष्मी भुजांतरगत इत्यत उक्तमपीति स्वरतोपि तद

उग्रहो धृतं जलतालिगित इति भावः २ ॥

ता० टी०

२

एवं प्रलये श्री सहायस्य हरेः को व्यापारः संजात इत्यत आह तस्येति उदरस्थं जगद्यस्यासौ तथोक्तः । तस्य नारायणस्य सृज्यसृष्ट्या व
द्वा इच्छावभूवेति संबन्धः । सर्वस्यापि सृष्टिं निवारयति । सृज्यसृष्ट्याविति । तत्र नारायणस्य सृष्ट्या दोषप्रवृत्तिः फलवत्सुतत । आद्ये
सर्गात्वं स्यात् । द्वितीये प्रवृत्तिरेव न स्यात् इत्यतो द्वितीयं यद्वा मंगी कृत्याह । सदमंदेति । सन्निर्देष्टुः अमंदः पुराणः सांडो निरंत
रः स्वः स्वरूपभूतः आनंदस्तेन संतुष्टं फलानपेक्षं वसुः स्वरूपं यस्य सः । तथा तस्य स्वप्रयोजनाभावेऽपि केवलमात्रे दोषे का
देव प्रवृत्तिरिति भावः । आद्यं यद्वा मंगी कृत्यापि प्रवृत्तिं समर्थयते । निजाश्रितजनस्य भूत्या इति । सृष्टौ सत्यां निजाश्रितजनस्य स्थ
लदेहयोगे तजानादिदानेन स्वरूपानंदाविर्भावलक्षणोऽर्थोऽप्यर्थतत्र प्रवृत्तिरिति भावः । रमारमस्येति प्रयोजनं तरोक्तिः ।

तस्योदरस्थजगतः सदमंदसांडस्वानंदवृष्टवसुषोपिरमारमस्य भूत्यैति
जाश्रितजनस्यादहिसृज्यसृष्ट्या वीक्षावभूवपरनामनिमेषकांते ३

तथा च वक्ष्यति । मायां श्रियं सृष्टिं विधित्सयारेति । कदेह्वावभूवेत्यत आह परनामनिमेषकांते इति । ब्रह्मणो वर्धशतं परमित्युच्य
ते । तत्रामस्वस्य निमेषः ब्रह्मणो वर्धशतं हरेर्निर्मणायते । तदप्युच्यते । तत्रां मुख्यतस्तदपिना स्नाति दर्शयितुं कुत्सार्थः कप्रत्ययः ।
तथा चोक्तं । नित्यस्यापि हरेः कालो द्विपराद्धात्मकस्त्वयं । अस्मासौ निमेषत्वेनोपचर्यमाराचतुर्मुखाद्युर्वर्धशतं ते सृष्टिं कर्तुमीक्ष
वभूवेति भावः । ईक्षाग्रहणो न हरेर्निमित्तकारणत्वं सुक्तं । तेन परोदारितमुपानत्वं निराकृतं भवति । इच्छापूर्वं सृष्टिं कुत्सालादौ त
द्दर्शनान्मृत्पिंडादावुपादाते तददर्शनादिति भावः । हिशब्देन स ईक्षतलो कावुसृजत इत्यादिषु निप्रसिद्धं सूचयति ३ ॥ ॥

६

राम

२

सृज्या सृज्येविवेचयन् र्ज्ञानतेर त्थमावमाहा दृष्टेति। स नारायणो जठरे स्खोदरे शयाना नृस्थितान् रवेतनगणान् रचेतनानां जीवानां
 गणान् दृष्ट्वा सृज्या नृसृष्टये दत्तैर्द्विदितिसंवेधः। तत्र सुक्ता सुक्ता प्रभेदेन द्विधा विद्यमानां श्वेतनगरान् दर्शयति। आनंदमात्रवशुष इत्य
 दिता। तत्र सृतेः संसारद्विशेषेण प्रसुक्ता सुक्ता इति यावत्तान्। तेषां विशेषां। आनंदमात्रवशुषः आनंदमात्रं आनंद एव वशुषे हो
 येषां ते तथा ता न। पुनः कथं भूतान् ध्यातंगतान् स्वस्वयोग्य भगव इत्यविशेषध्याने रतानि त्यर्थः। ब्रह्मादिकानि ते तदत्रापि संवेध्य ते।
 एवं इः खमात्रवशुषः। आविर्भूतस्वरूप द्वेषे करत मतस्कान्। कलिपरानि त्य इष्टव्य। अनेन द्विविधे सुसृति सुक्ताः प्रदर्शिताः। सृ
 तिगणान् संसारयोग्या न सुक्ता निति यावत्। तेषां विशेषां सुषुप्ति संस्थानि ति सुप्ति निति यावत्। तत्रापि ब्रह्मादिकान् कलिपरा
 दृष्ट्वा सचेतनगणान् जठरे शयानानां नंदमात्रवशुषः सृतिविप्रसुक्तान्। ध्यातंगतान्
 सृतिगतांश्च सुषुप्ति संस्थान् ब्रह्मादिकान् कलिपरान् भुजं स्रथे क्षत्र ४ ॥

नृमनुजानिति संवेध्यते। मनुजशब्देन नित्यसंसारिणो विवक्षिताः। मनुष्यो त्रमातां ब्रह्मादिकानि त्यादि शब्देन गृहीतत्वा तथा मनुष्याध
 मातां कलिपरा निति तेन गृहीतत्वा तेषां कलिः परोडः खाधिको एषां द्वेषिणां मनुष्याधमातां ते तथा ता निति त्यर्थः। ननु सृतिगतानां क
 ल्यादीनां सुषुप्ति संस्थानेषु ब्रह्मादीनां तथा त्वे किं प्रमारा मिति चेत्। नानु ब्रह्मान शिवश्चासा चैवान्यन्नमिषत्। सुप्ति स्रवयतो जी
 वाः सर्वे ब्रह्मा शिवादि का इत्याचार्यै रत्यत्र प्रमारा स्यो दाहृतत्वा त्। तत्तर्ह्यनेनैव प्रमारा न सुक्त ब्रह्मादिकानां रमायाश्च सुप्रचंच प्रा प्र
 मिति ता शं कनी यं। असुप्ति प्राश्च सुक्ताश्च स्वतंत्रो न्मे प्रवर्जनात्। अनुन्मे प्रा एव ते पि स्वतंत्रो न्मे प्र एकराट्। नारायणो न चान्यो स्त्रि
 सृतो न्मा त्परा त्म करत्यादि प्रमारा दाहरणो न भगवत्या दै रत्यत्र त छं कायाः परिहृतत्वा दित्यलं विस्तरेण ४ ॥

ता० टी०
३

कथमैह दित्यतस्तत्प्रकारमाह स्वह्येहीति मम विहृतिं मदीयां त्रीडामिच्छन् अहं चेत्तनगाणान् स्वह्योक्तस्यै प्रयोजनायेत्यतो भृत्यैति
जेत्सु तं परप्रयोजनं विशदयति तत्र भृतां सुखदुःखमध्यसंप्राप्त्रये इति। सृष्टौ सात्यास्थूलदेहप्राप्त्या त्रिविधानां जीवाणां सुखप्राप्त्र
ये दुःखप्राप्त्रये सुखदुःखसंभेदरूपमध्यप्राप्त्रये चेत्पर्यः। तस्मात्सोयं विहार इह मे इह सृष्ट्यादिविषये मम सेयं त्रीडा तत्र भृत्स्व
भावसंभृतये तत्र भृतां जीवानां स्वभावसाधुत्वादिः सुखदुःखमध्यसंप्राप्त्रिहेतुभृतस्तस्य संभृतये प्रादुर्भावापभवतीत्यर्थः।
न केवलमेतावद्भूत्यालक्ष्या भूति कृत्वा सुत्रयौत्रादिसंपादकत्वेनैश्वर्यं कृद्भवतीत्यर्थः ५ इत्थं विचार्यततः किमकरोदित्य

स्वह्येहि चेत्तनगाणान् सुखदुःखमध्यसंप्राप्त्रये तत्र भृतां विहृतिं ममेच्छन् सोयं विहार इह मे तत्र भृत्स्व
भावसंभृतये न भवति भूति कृदेव भृत्याः ५ इत्थं विचिंत्य परमः सत्त्वा सुदेवताभावभूवनिजमुक्ति
पदप्रदाता तस्यास्तथैव नियताथरमापिरूपं वभेद्वितीयमपियत्प्रवदन्ति माया ६ ॥ ॥ ॥

तत्राहा इत्थमित्यादिता परमउत्कृष्टः सनरायण इत्सुक्तप्रकारेण विचिंत्य विचार्य वा सुदेवताभावभूववासुदेवत्वेनावततारेत्य
र्थः। तदवतारासाधारणप्रयोजनमाह निजमुक्तिपदप्रदातेति निजानां स्वभक्तानां सुत्पारम्प्यपदप्रदातेत्यर्थः। तद्रायत्वेन देव्या
अप्यवतारमाह तस्येति। अथ वा सुदेवावतारानंतरं तस्य हरेराज्या नियता तदधीनेत्यर्थः। एवं भूतारमास्वमूलरूपापेक्षया
द्वितीयं रूपं वभे। तस्य रूपस्य नामधेयमाह यदिति। यद्वितीयं रूपं तस्मायां प्रवदन्ति विद्वांस इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

राम
३

वासुदेवावतारांतंरं हरेः संकर्षणावतारं सप्रयोजनमाह। संकर्षणाश्चेति। पुनर्वासुदेवावतारांतंरं सनारायणाः संकर्षणाश्च ब्रह्मवांसं
 कर्षणात्तेनावताराः कथं भूतः संहारकारावसुः स्वरूपेयस्यासौ तथोक्तः॥ ननु ब्रह्मवैतुम्यत्रावतारे प्रागसतः सत्ता संवंधः प्रतीयत इत्य
 त आह। स्वनित्य इति। ननु नित्यत्वं च साप्रतियोगित्वं च साप्रतियोगित्वं न चात्र तारतम्यमस्ति। अतः स्वनित्य इति कथं उक्तमिति चेन्नानि
 त्यत्वं तु तेनाशाभावमात्रं प्रतीतेस्तस्य चेतना चेतनस्य धारणात्वाच्च त्रिविधोपि नाशो नास्तीति दर्शयितुं स्वनित्य इत्युक्तं। तथा चोक्तं अनित्य
 त्वदेहहानिर्हः स्वप्नादिरस्यता। नाशश्च त्रिविधः प्रोक्तस्तदभावो हरेः सदेति। संकर्षणाभायात्तेन समाया अपि द्वितीयावतारमाह। तदुक्त
 येति। तस्य हरेरुत्तया देवतमा अचेतनं तदनंतरमेव जयेति ब्रह्म जयेति नामकमवतारं कृतवतीत्यर्थः। संकर्षणावतारांतंरं तृतीयत्वे
 न हरेः प्रद्युम्नावतारमाह स इति। सनारायणाः सृष्टिहेतोः प्रद्युम्नतामुपगतः प्राप्रवान्। प्रद्युम्नावतारं कृतवानिति यावत्। तदवतारप्रयोजन
 संकर्षणाश्च सवभूवसुतः स्वनित्या संहारकारावसुस्तदुक्तयौ वै। देवी जयेत्युक्तवत् ब्रह्म सृष्टिहेतोः प्रद्युम्नतामुपगतः कृतितां च देवी ७
 स्थित्ये पुनः सभागानि निरुद्धनामा देवी च शांतिरभवच्छरदंसहस्रं। स्थित्वा स्वमूर्तिमिरमृतिरचित्यशक्तिः प्रद्युम्नरूपकमांश्चरमात्म
 नेदार ८ ॥
 पुनः सृष्टिहेतोः सृष्टिं कर्तुमित्यर्थः। प्रद्युम्नमायात्वेन देव्या अप्यवतारमाह। कृतितां च देवीति। देवीरमा कृतितां कृतिनामकं रूपं कृतवतीत्यर्थः।
 ७ प्रद्युम्नावतारांतंरं चतुर्थत्वेना निरुद्धावतारं सप्रयोजनमाह। स्थित्या इति। पुनस्तदनंतरं सभागानि निरुद्धनामा भवदित्यर्थः।
 कस्मै प्रयोजनाय स्थित्ये उपादितस्य जगतो रक्षां कर्तुमित्यर्थः॥ तद्व्याख्यात्वेन देव्या अपि चतुर्थमवतारमाह। देवी च शांतिरभवदिति। देव
 रमा शांतिनामकं रूपत्वेनावतारेत्यर्थः। शरदं दिव्य वर्षाणां सहस्रं आरुतिः वासुदेवादिमूर्तिभिः स्थित्वा अचित्यशक्तिः प्रद्युम्नरू
 पको नारायणा रमाश्चेतनगाणांश्चरमात्मने चतुर्थविताररूपा निरुद्धायादादित्यर्थः। अचित्यशक्तिरिति हेतुगर्भविशेषाणां असंभाव
 नानिरासाय ८ ॥ ॥

ता० टी०

४

चेतनगणान्दृष्ट्वा चेतनगणान्दृष्ट्वाऽनिरुद्धः किं कृतवानित्यत आह निर्देहकानिति अनिरुद्धतामासभगवान्हरिर्निर्देहकान्तिंगदेहा
तिरिक्तदेहशून्यान्स्वकर्मसहिताद्देहप्रापकादष्टयुक्तान्जीवान्स्वोदरे निवेश्याथ देहसहितान्स्वदेहसहितांश्चक्रे देहयोगेनोत्पादयामा
सान्त्रोत्पन्नानां तानामान्याह स्वयं भित्त्यादिना प्राणानामात्मा स्वामी मुख्यप्राणाः २ इतः परांजातां सृष्टिं तृतीयाध्याये वक्ष्यन् प्रसंग
संगत्याध्यायद्वये भगवतो महात्म्यब्रह्मादीनां तारतम्यं च सप्रमाराकं निरूपयितुमाह पंचात्मक इत्यादिना न केवलं सर्वोक्तरीत्या ना
रायणावास्तु देवसंकर्षणाश्चुम्भानिरुद्धभेदेन पंचात्मकः पंचरूप एव स भगवानपितृकेशवादिभेदेन द्विषडात्मको द्वादशात्मको भू
त्तान् तथा पंचद्वयमित्यादित्वेन पंचद्वयीदशात्मकः विश्वादिभेदेन सहस्रात्मकः परादिभेदेन वक्त्रात्मकः अजितादिभेदेनामितात्म
निर्देहकान्सभगवाननिरुद्धतामाजीवान्स्वकर्मसहिता बुद्धरे निवेश्या चक्रे थ देहसहितां च मशः स्वयं भू प्राणात्मशेषगुरुदेशमुख
न्ममग्रान् २ पंचात्मकः स भगवा द्विषडात्मको भूत्तं च द्वयी शतसहस्रपरमितश्च एकः समोऽप्यखिले दोषसमुक्तितोऽपि सर्वत्र
सर्गायुगाकोपि ब्रह्मणो भूत्तः १० ॥

कश्चेत्यर्थः च शब्देन स एव दशवाच्योक्तो विष्णुर्मत्स्यादिरूपकः शतं नारायणाद्यात्मा सहस्रकं परादिरूपो ब्रह्मा सो नंतात्मा तितात्मक
इत्यादि प्रमारां गुक्तार्थे समुच्चिनोति न बुबुद्धत्वं संख्यावत्त्वेन स भगवतः स्वगतभेदादि प्राप्तिः स्यादित्यत आह एक इति एकः स्वगत
भेदवर्जितः समोऽयुगा तारतम्यरहितः सर्वरूपेषु अखिलैर्दोषैः पारतंत्र्यादिभिः समुक्तितोरहितः सर्वत्र सर्गायुगाकोपीति समशब्द
र्थक्यं तत्तत्तत्तद्विशेषकथं जीवजडवद्ब्रह्मत्वं इत्यत उक्तं ब्रह्मणमिति जीवजडवद्ब्रह्मत्वं उपमादृष्टं स्वब्रह्मत्वेन स्यात्सौतथोक्तः विशेष
बलाद्ब्रह्मत्वं मेवास्ति न तत्र तत्प्रसूतं भेदादि प्रमारावाधादित्यर्थः ॥ १० ॥

राम

४

पुनः सर्वस्वरूपेषु कथं भूतो भगवानित्यत आह निर्वोषेति निर्वोषादोषरहिताः पूर्णा प्रत्येकं निरवधिकाः गुणास्वविग्रहो यस्य स तथा
 तः आत्मतंत्रः स्वतंत्रः निश्चेतनात्मकैर्जडभूतैः शरीरैर्युतौ श्रुतः ॥ उक्तमेव विवृणोति आनंदेति आनंदमात्राणि केवलानंदं दद्यात्तत्का
 निकरपादमुखोदरादीन्यस्यासौ तथा तः सर्वत्र रूपेषु स्वगतभेदेन चिन्तितो रहित आत्मा स्वरूपं यस्य स तथा ॥ अस्य भगवतः
 कालाद्देशगुणातो देशतश्चादिरंतश्च नास्तीत्यर्थः सदा तनस्य शश्वदेक प्रकारस्य परस्य सवोक्तिषु स्पष्टं द्विजयौ द्विज्ञासौ न स्तरत्य
 र्थः ॥ एतादृश एतत्सदृशः क्वचदेशकाले च पूर्व न व भूवाभाव्यो भविष्यन्नपि न दानी च नास्ति एवं च सति परात्परमस्य उत्तुष्टादुत्तु
 निर्वोष पूर्णा गुणा विग्रह आत्मतंत्रो निश्चेतनात्मक शरीरयुतौ श्रुतः ॥ आनंदमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च स्वगतभेद विव
 र्जितात्मा ॥ कालाद्देशगुणातो स्य न चादिरंतो द्विज्ञासौ ननु परस्य सदा तनस्यानैतादृश क्वचव भूवत चैव भाव्यो नास्ति
 त्रः किमु परात्परमस्य विस्रोः १२ ॥ सर्वतर्केश्वरतमः स च सर्वशक्तिः पूर्णा व्ययात्मवल विन्सुखवीर्यसारः ॥ यस्या स या रहि
 तमिंदिरया समेतं ब्रह्मेश पूर्वकमिदं ननु कस्य चेश १३ ॥ ॥

एष्य विस्रोतत्रः उत्तुष्टो नास्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः १२ उत एतदित्यतो न्येष्वसंभाच्यामा तमहमहात्मादित्याह सर्वतर्केश्वरतमः सर्वजा
 नातीति सर्वतः ईश्वरतमोति शयितस्वामा सर्वशक्तिः परिपूर्णा शक्तिः पूर्णा नि अव्ययानिता शरहितानि आत्मभूतानि बलविन्सुख
 वीर्याणि तेषां सारस्तदात्मक स्वरूपः ॥ इतोपितत्सदृशः कोपि नास्तीत्याह यस्याति यस्याति यस्याहरेरा स या प्रेराया रहितं ब्रह्मे
 श सर्वकं ब्रह्मेशो एवो आद्यो यस्य तत्तथा इंदिरया लक्ष्म्या समेतमिदं विश्वं कस्य च कस्याप्यर्थे ईशं समर्थनेत्यर्थः १३ ॥ ॥

ता० टी०
५

किंच विंवभूतस्वस्योत्तमप्रति विंवभूतस्याशेषचेतनज्ञातस्य मूलविंवभूतपरमात्मवशात्वं सिद्धमित्याशये घट्टरुडस्य विशेषादना
ह। आभासक इत्यादिना। अस्य हरेराभासकः प्रतिविंवभूतः पवनः पवनस्य रुड आभासकः। रुडोराशेषोऽपि व्याख्यात इति अमि
प्रायेण रुडस्य विशेषराशेषात्मक इति। न केवलं रुडशेषावेव प्रतिविंवोपवनस्य किं त्वग रुड एव चेति। एव शब्देन शेष रुड ग रुड

आभासकोऽप्यपवनः पवनस्य रुडः शेषात्मको ग रुड एव च शक्रकामौ वां डे
शयोस्तदपरे च न योऽप्यतेषामृष्यादयः क्रमशः कुनयुगाः शतांशात् १४ ॥

यद्विनिविष्ट एतत्समो च त्वर्थो नास्तीति दर्शयति। तथा वां डे शयोर्ग रुड रुडयोः शक्रकामावाभासकौ। तदपरेताम्यामपरे अहंकारि
का। एकप्राणाद्या देवास्तु अनयोः शक्रकामयोराभासकाः। तेषामपरेषां प्राणादीनामृष्यादयः आभासका इत्यर्थः। सर्वत्र विंव
प्रतिविंवभावेति मित्रमाह। कुनेति। शतशब्दे ब्रह्मत्वाची ब्रह्मलोकेन कुनयुगाः हीनयुगायत इत्यर्थः १४ ॥ ॥ ॥

राम
५

नवेवंपवनादीनां तदीनां तदाभासत्वेन तदवीनत्वेऽपिरमादीनां तत्कथमित्यतस्तस्मात्तदाभासत्वं साक्षात्परंपर्याचास्तीत्याह आभास
काचित्ति अथेत्यनेन हरेरनंतरं सैवेति दर्शयति अस्य हरेरमा आभासका प्रतिविंबहृता तर्हि साक्षात्प्रतिविंबहृताभ्यां ब्रह्मवायु
भ्यां तस्याः साम्यमेव प्राप्नुमत् आह मरुत्स्वरूपादजाच्चेष्टापीति ब्रह्मवाद्योरपिरमा द्वारैव प्रतिविंबत्वं तत्परमावत्साक्षादिति न

सा

आभासकात्त्वथरमास्य मरुत्स्वरूपाच्चेष्टाप्यजातद्वुगाः शिवतोवरिष्टा तस्या उमा ॥
विपतिनी च गिरस्तयोस्तु शच्यादिकाः क्रमश एव यथा पुमांसः १५ ॥ ॥ ॥ ॥

ताभ्यां तस्याः साम्यप्राप्तिरिति भावः तदनुतदनेतरां भारतीरमायाः प्रतिविंबहृतेत्यर्थः नैतावता शिवस्य भारती साम्यं सैमंतव्य
मित्याह शिवतोवरिष्टेति शिवस्यापि भारती द्वारापवनाभासत्वमितित भारती साम्यमित्यर्थः तस्या गिरः उमापार्वती विपतिनी
गरुडस्य भार्या सौयती च आभासके इत्यर्थः तयोस्तु उमा विपतिन्योः शच्यादिकाश्चोड्भाया आदिर्यासां ता आभासका इ
त्यर्थः यथा पुमांसः स्वस्वोत्तमेभ्यः शतां शो न युगास्तथा क्रमश एव क्रमेणो वस्वस्वोत्तमाभ्यः शतां शो न युगा इत्यर्थः १५ ॥ ॥ ॥

ता० टी०
६

ननु यथा पुरुषाणां स्त्रीणां च स्वस्वावरापेक्षया शतांशविकगुणात्सुक्तं तथा तेषां स्वभावाभ्याः शतांशविकगुणात्किमित्यतो न तत्राद्यं
नियमः इत्याह। ताभ्यश्चेति। ताभ्यः स्वस्वभावाभ्याः स्वस्वभावाभ्याः ते तेषु रूपाः केचिच्छतशतोः शतांशैर्वरिष्यते याः। केचिच्च दशतो दशां
शैर्वरिष्यते। केचिन्नुपचोत्तरैर्दशतः पंचाधिकदशांशैर्वरिष्यते इत्यर्थः। अयंच विशेषो यथा सुसुक्तं स्रष्टा इष्टव्य इत्याह। यथाक्रमशः
श्रुतिस्था इति। ननु तथापि पुरुषेषु शतांशो न गुणात्स्वस्वोत्तमापेक्षयेत्युपपन्नं शतादप्यधिको शतत्वस्य श्रुतिरूपमानत्वादित्यत आ
ह। शब्दे वदत्ववचन इति। शतमिति शब्दे वदत्ववाची यतोतः श्रुत्यंतरेषु वदधोक्ता विरुद्धता विरोधोनेत्यर्थः १६ ननु जीवाणां स्वरू
पेषु तारतम्यता स्पेक्षयादिदानां प्रतीयते तस्मिन् गदे हो पाधिकमेव सुक्तौ सत्यां लिङ्गदेहापगमे तन्निमित्तकं तारतम्यमपि नश्यति। ततः सा।

ताभ्यश्चेत शतशतौर्दशतोर्वरिष्यते पंचोत्तरैरपि यथाक्रमशः श्रुतिस्थाः। शब्दे वदत्ववचनः शतमि॥
त्यतश्च श्रुत्यंतरेषु वदधोक्ति विरुद्धता न १६ तेषां स्वरूपमिदमेव यतो यमुक्तावप्येवमेव सततो
च विनीचरूपाः। शब्दः शतं दश सहस्रमिति स्मयस्मात्तस्माच्च हीनवचनोप्यततोऽप्यरूपाः १७

अप्यत्र स्वरूपे रौवजीवानामवस्थानमिति रामांशुजास्रन्मतमनेकश्रुतिविरुद्धमित्याशये तजीवस्वभाव एव तारतम्यं तस्यैव पाधिक
मित्याह। तेषामिति। यतस्तेषां जीवानामिदं सर्वोक्तं तारतम्यं स्वरूपमेवेत्येवकाराच्च यः। अथ तस्मात्सुक्तौ सत्यामप्येवमेव उदाती यथा तौ
चोच्चतया प्रतीयते तथैव सततं उच्चनीचरूपास्तिष्ठंतीत्यर्थः। ननु शतमिति शब्दे वदत्ववाची सुक्तं तत्र किं प्रमाणा मिति तत्राह। शब्दः शत
मिति शतं दश सहस्रमित्यनेन दशदशतस्रश्चतुर्दशशतैता तितत्सहस्रं तत्सर्वमिति श्रुतिमर्थत उपादत्त इति शब्दे वेदरूपा यस्मात्प्र
माणां शतशब्दस्य वदवाचित्वे तस्माच्च तमिति शब्दे न हीनवचनः किं तु गच्छ एव चन अथ तस्मात्जीवास्ततः शतादेः अप्यरूपा उक्त एव
वा इत्यर्थः १७

राम
६

न केवलमुक्तरीत्या सुक्तियोगेष्वेवांतरतारतम्यं स्वरूपभूतं किं त्वशेषजीवेषु त्रित्वे तत्रोदीकृतेषु सुक्तियोग्यत्वनित्यसंसारित्वतमो योग्यत्वरूप
यमपितारतम्यं तत्स्वरूपमित्याह। एवमिति। नरोत्तमाः परे अवसाने वर्तमाना येषां ब्रह्मादीनां ते तथा ते सुक्तियोग्या एवेत्यर्थः। तदन्त्ये मनुष्यमव्य
माः संसृतिपरानित्यसंसारिण इति यावत्। तथा मनुष्यावसानाः अल्पाद्या अस्वरास्तमो गास्तमो योग्या इत्यर्थः। एतस्याधिकदाप्यन्यथा त्वं
न स्यादित्याह। एवमिति। एवमुक्तरीत्या सदानंतकालेषु नियम एव न बुद्धिदेशे काले वा तथा सुक्तियोग्यत्वादिवैपरीत्यमित्यर्थः। नन्वे
ते सर्वे सुक्तेः प्राक्कस्या मवस्थायां तिष्ठंति सुत्पादिप्राप्नोच कुतो विलंब इत्यत आह। यावदिति। कस्या मवस्थाया मित्यस्योत्तरं समस्ताः
संसृतिगा इति। सुत्पादिप्राप्नोच कुतो विलंब इत्यस्योत्तरं यावत्परि रिति। स्वस्वगतिप्राप्ति साधनस्य भक्तिचेष्टादेर्यावत्कालपर्यंतं
सृष्टीतिना स्तिष्ठतावत्पर्यंतं सुत्पादिप्राप्तिर्नास्तीत्यर्थः। १८ ननु युगपदेव सर्वेषां साधनसंपन्नो युगपदेव सुत्पादिप्राप्नो जीवानां
एवं नरोत्तमपरास्तु विमुक्तियोग्या अत्येव संसृतिपरा अस्वरास्तमो गाः। एवं स देवतियमाः च चिदस्य ध्यातया नवपूर्तिरु
त संसृतिगाः समस्ताः। १९ पूर्तिश्च तैव नियमाद्भविता हि यस्मात्तस्मात्समाधि मयि यांति तज्जीवसंध्याः। आनंत्यमेव गारा
शो स्तिष्ठत्यतो हितेषा मित्यंततः सकलकालगता प्रवृत्तिः। २० ॥ ॥

परिसमाधाय तया पुनः सृष्ट्यादिप्रतिपादकप्रमारा विरोध इत्यत आह। पूर्तिश्चेति। यस्माद्युगपदेव सर्वेषां जीवानां पूर्तिः साधनसंपन्नो भवि
तैव न भवत्येव कुतः। नियमादी श्वरनियमादस्मिन्नेव काले एतं जीवं सुक्तं करिष्यामीति ईश्वरसंकल्पान्निमित्तादित्यर्थः। तस्मात्जीवसंध्याः स
माधिनयां त्यपि अतः पुनः सृष्ट्यादि संभवात् तत्प्रतिपादकवाक्या प्रमारापमिति भावः। नन्वेवमनेकब्रह्मकल्पेषु कृतेषां जीवसुत्पा
दो कालक्रमेणापि सर्वजीवसमाप्तेः संभवात् पुनः स एव दोषः स्यादित्यत आह। आनंत्यमेवेति। यतः कारणेनैषा जीवानां गाराशः गाराणां
मानंत्यमस्येव। हि शब्देन यथैव कालनियमः स्वरादिनियमस्तथा। तस्मान्नातीदृशं क्वापि विश्वमेतद्भविष्यति। परमाराप्रदेशेपि ह्यनेताः
प्राप्तिराशयः। सूक्ष्मत्वादी शशब्देनैव स्थूला अधि हि संस्थिताः इत्यादिप्रमारा प्रसिद्धिर्दर्शयति। ततः कारणेनैषा जीवानां मित्यमेव सकल
कालगता भूतभूतमविष्यद्वर्तमानकालेषु विद्यमाना प्रवृत्तिर्बुद्धेत्यर्थः। २० ॥

[illegible]

राम

2

ननु यैर्वाक्यैर्हरिणा यमर्थो निर्णीयते तानि कानि न्यतस्तानि वाक्यानि संयुक्ताणि नारायणस्येत्यादिना नारायणस्य न समस्त्यनेन नानि नारा
यणसममित्यादिभारतवाक्येनैतादृशज्यादिस्वोक्तार्थनिर्णायकं सूचितं। पुरुषोत्तमो हं जीवाक्षरेण विगतोस्मात्त्यनेन यस्मात्तद्वा
रमतीतो हं मदीरादपि चोत्तमः। अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः। पुरुषोत्तम इति भारतवाक्येनास्मत्तुत्तम इत्यादिस्वोक्तार्थप्रतिपादकं सूचि
तं। हि यस्मात्जीवाक्षरेण मदीराक्षरेण विगतोतीतोस्मि अतो हं पुरुषोत्तम इत्यक्षरार्थः। शाब्दतद्वाक्यप्रतिभासार्थमुत्तमपुरुषप्रयोगेणा
र्थतत्त्वज्ञापादानं हतं। ततो न्यदार्तमित्येतदपि तद्वाक्यसंस्मृतिगाः। समस्त्या इति स्वोक्तार्थप्रतिपादकमुपाज्ञं। ततः परमात्मनो न्यदार्तं
लेशितमित्यर्थः। सुक्तोपसृप्य इत्यनेन सुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति ब्रह्मसूत्रं सुक्तेन च क्वचिदत इति स्वोक्तार्थनिर्णायकं अर्थतत्त्वा

नारायणस्य न समः पुरुषोत्तमो हं जीवाक्षरेण विगतोस्मिततो न्यदार्तं। सुक्तो
पसृप्य इह नास्ति कुतश्च कश्चिन्नाते वधर्मपृथगात्महगेत्यवोहि २३ ॥

तं। सुक्तैरुपसृप्या प्राप्यः। ननु सुक्तानां तदैक्यमिति भावः। इह नास्ति कुतश्च कश्चिदित्यनेन एकमेवाद्वितीयं ते ह नानास्ति किंच तेति श्रुति
रानंदमात्रवारपादमुखोदरादिरित्यादिनोक्तेस्वगतभेदवर्जितत्वे प्रमाणं सूचितं। इह स गुरो नानावतारे ब्रह्मणि कुतश्च न गुरो वा
रूपाबादेहाद्वा कश्चिन्नाते वधर्मभेदाभेदो वानास्तीत्यर्थः। नानाशब्दो भेदार्थ इव शब्दश्च भेदाभेदरूपो भयार्थः। इवोभये च सादृश्य इति वच
नान्तराधर्मपृथगात्महगेत्यवोहीत्यनेन। यद्योदकं डोर्गच्छं पर्वतेषु विधावति। एवं धर्मान् पृथक् पश्यन्नाते वा बुविधावतीत्युक्तार्थविपरि
तदर्शने वाधकप्रतिपादकं वाक्यमुदाहृतं। धर्मशब्दवाच्येभ्यो गुरोरूपादिभ्यः पृथगात्मानं परमात्मानं पश्यतीति स तादृशः पुरुषोक्तो
कपातमेतीत्यर्थः २३

ता० टी०

८

व

आभास एवेत्यनेनाभास एवेति सूत्रं आभासकोस्यपेनरत्याहुतार्थतिगार्थिकमर्थतउपात्तं। एथगीशतएषजीवरत्यनेनएथयुपदेशादि
त्यादिब्रह्मसूत्रंअनिदाहुतेस्येत्युक्तार्थप्रतिपादकमुपात्तं। एषजीवोजात्यपेक्षयैकवचनं। ईशतईशातएथमित्यत्रइत्यर्थः। सुक्तस्यना
स्त्रिजगतोविषयेनुशक्तिरित्यनेनसाभ्यनचास्येत्युक्तार्थप्रतिपादकंजगद्वापारवर्जमित्यादिब्रह्मसूत्रमर्थतउपात्तं। सुक्तस्यजगतोवि
षयेजगत्स्वरूपादौशक्तिर्नास्तीत्यर्थः। मात्रापरोसिनत्तुतेषुवतेमहित्वमित्यनेनपरोमात्रयेतिश्रुतिर्युगाविस्तरित्यगात्रेत्युक्तार्थप्रतिपा
दकोपात्तः। मात्रायाःमितेःपरोसितेमहित्वंयुगामहात्म्यंतामुवतेनप्राप्नुवतीत्यर्थः। षड्रुपविग्रहेत्यनेनपूराषाड्रुपविग्रहेत्येतत्तयं चरा
त्रगतेनिर्दोषयुगापूराविग्रहइत्याहुतार्थप्रतिपादकंवाक्यमुपात्तं। षष्ठांमैश्वर्यादीनांयुगानासमाहारः। षड्रुपंनदेवविग्रहोयस्या
सौतथोक्तस्तस्यसंबोधनंषड्रुपविग्रहेति। सुपूरायुगौकदेहेत्यनेनमप्यनेनयुगानेनयुगातोनेनविग्रहइत्यादिभागवतस्यैवआनंदमोत्रेत्या
आभासएवएथगीशतएषजीवोसुक्तस्यनास्त्रिजगतोविषयेनुशक्तिः। मात्रापरोसिनत्तुतेषुवतेमहित्वंषाड्रुपविग्रहसुपूरायुगौकदे
ह २५ माहात्म्यदेहसृतिमुक्तिगतेशिवश्चब्रह्माचतुर्गुणगतौनकथंचनतेशौ। नश्रीः। कुतस्तदपरेस्यसुखस्यमात्रामश्रुतिमुक्तसुगगा
अशतावरेणा २५ ॥ ॥
हुतार्थप्रतिपादकंवाक्यमुपात्तं। शोभनाः पूरायुगाएवदेहोयस्यसःतस्यसंबोधनंसुपूरायुगौकदेहेति २५ माहात्म्यदेहेत्यनेनमाहात्म्यदेहे
त्यादिमोक्षधर्मवचनमानंदमात्रेत्यत्रैवप्रमाणं। माहात्म्यदेहोयस्यतस्यसंबोधनंमाहात्म्यदेहेति। सृतिमुक्तिगतेइत्यनेनामृतस्येवसेतुः। ए
तमानंदमयमात्मानुपसंक्रमेत्यादिवाक्यमुक्तेनचेत्यत्रैवप्रमाणं। सतेःससारात्सुतेःगतिराश्रयस्तस्यसंबोधनंसृतिमुक्तिगतइति। त
दुगागतौतस्यहरेयुगागतौयुगानामवगतौशिवश्चब्रह्माचकथंचनमहोद्योगेयितेशौनसमर्थैश्चाश्रितसमर्थानंदपरेसमर्थाः। कुतःसु॥
नकुतोपात्यनेननेनमनोविशतिवायुतवक्षरासेत्यादिभागवतस्यैववाक्यमेतैःसुखादिभिरतिप्रतिभादिश्रुतैरित्याहुतार्थप्रमाणं। अ
स्यहरेःसुखस्यानंदस्यमात्रामंशविशुषप्रतिविंबहृन्निमात्रासुपज्वंतीत्येतदुपनिषद्वाक्यमस्ययुगाविस्तरितु तस्वस्वरूपातेदं सु
क्तसुगगाहुतानांश्रेयगगाब्रह्माद्याअधिकमेराशतावरेणाशतोतत्वेनाश्रुतिमुजते। इत्यनेनएतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रासुषजा
वतीत्येतदुपनिषद्वाक्यमस्ययुगाविस्तरित्यगोत्यादौप्रमाणमितिसूचितं २५ ॥

राम

८

आभासकोऽप्यवतर्हत्याद्युक्ताये प्रमारा सुदाहरति। आभासवेति। विष्णोः सदा संसारे सुक्तौ चाभासकाभासपरावभासरूपारिचेतनानोरूपा
 राति संवेधः। विष्णोराभासः पवनः तस्याभासो रुद्रः। तस्य परावभासो वराभास इदं स्तस्यापित दत्त इति अत्र परशब्दोऽवरावो साहाय्यं पर
 या सर्वजीवरूपारिभगवत्प्रतिबिंबभूतानातिभावः। ननु प्रतिबिंबस्योपाध्यधीनत्वेनोपाधिताशेतत्राशानियमादत्रापि सुक्तौ सर्वोपाधिविना
 शे प्रतिबिंबभूतजीवरूपविनाशः स्यादित्यत आह। अजस्राराति नित्यानात्यर्थः सत्यं। प्रतिबिंबस्योपाध्यधीनत्वमिति प्रकृते बोधावेर्नित्य
 त्वेनताशाभावात्तन्निमित्तप्रतिबिंबताशानापतेर्न जीवताशप्राप्तिः। जीवोपाधेर्नित्यत्वे वा जीवोपाधिर्द्विधा प्रोक्तः स्वरूपवाच्य एव वा वाच्यो
 पाधिर्येयं याति सुक्तावप्यस्य तस्थितिः नित्योपाध्या स्वरूपया चिदुपयायुतो जीवः केशवप्रतिबिंबकः इत्यादि प्रमारा सिद्धमिति भावः। अ
 तो सुक्तावपि सर्वजीवानां भगवत्प्रतिबिंबत्वा नपायात्तदधीनत्वमेवावुवर्तत इत्याह। अतिवशादिति। सुक्तौ केशादिगणान्तरुद्रादिगणा
 आभासकाभासपरावभासरूपा यजस्रारा चचेतनानां। विष्णोः सदैवातिवशात्कदापि गच्छंति केशादिगणान्तरुद्रादिगणान्तरुद्रादिगणा
 न्यरेत्येव जजीवकोशानां हं पराधुर्न मरा चि सुख्याः। नानेति यदुतागता वरमादयोपिनित्यः स्वतंत्रगतकोस्ति तदन्य ईशः २७ ॥
 विष्णोर्वशादिति विस्ववीतत्वाद्धि क्रमेण गच्छंतीत्यर्थः २६ तत्रैव भागवतस्थं वाक्यं सुदाहरति। यस्मिन्निति। अनेन वयं न तात प्रभवाममृषिय
 स्मित्यरेत्येव जजीवकोशाः। भवंति कालेन भवंति हीदृशाः सहस्रशो यत्र वयं भवाममृषिनि वाक्पृहीता अस्मार्थः। हेतात वयं तत्सु दर्शनं
 निवारयितुं न प्रभवामन समर्थाः। कुतः यस्मिन्परे सर्वे तमे मृषिपरिपूर्तो ईदृशा वर्तमान ब्रह्मांडस दृशा अन्ये हि भूत भविष्यंतः अजजीव
 कोशा अजस्य चतुर्मुखस्य जीवकोशा जीवनिधानस्या न भूता ब्रह्मांडाः। सहस्रशो पितृं सृष्टिकाले भवंति। संहारकालेन भवंति। यत्र ब्रह्मांडे
 सुवयं सर्वे भवाममृषिनि। नाहं पराधुर्न मरा चि सुख्या जानंति यद्विचरितं स्वत्वं सत्त्वं सद्या इत्यादि दुर्वी ससं प्रति रुद्रवाक्य
 सुपाते। एतच्च पतेः सुखादिभिरित्यत्र प्रमारा। अहं रुद्रो यदुतागता वरमादयोपिनित्यः स्वतंत्रगतकोस्ति तदन्य ईशः कोस्ति नकोपीत्यर्थः २७ ॥ ॥ ॥

ता० टी०
२

नैवैक एवेत्यनेनैतदिच्छंति पुरुषमित्यादिभारतवाक्यमुक्ता र्थप्रतिपादकमुपात्तं। एतच्च बहवः पुरुषा ब्रह्मत्रित्यादिप्रश्नोत्तरं। एक एव पुरुष इति मतं तदुक्तं किं त्वबहवः पुरुषाः तत्रापि असौ हरिः पुरुषोत्तमः सर्वपुरुषोत्तमः स पुरुषः पुरुषोत्तमः एकः कुतः न कुतोपात्यर्थः। यत एव जामेत्यनेन यतः स्वरूपतश्चात्यो जातिः श्रुति तो र्थतः कथमस्मि स इत्येव संबन्धस्यादसंहित इति मोक्षधर्मवचनमभिदाञ्जतो स्यादौ प्रमाणा सुदाहृतं। यत एव कारणाद्यतो जीवगणा द्वाजात्या ईश्वरत्वजात्या अर्थात्प्रयोजनात् श्रुति तो द्वा सुप र्तो त्या देः पुरातः परिपूर्णात्वात् निजरूपतश्च परममहत्वाधिकरणात् स्वरूपा त्रिमित्वा त्रित्यान्य एव हरिः। तस्मात्स हरिरहमस्माति अभेदबोधक कथं स्यात्। परस्परविरुद्धधर्माधिकरणा योऽस्मादात्म्यस्य बाधितत्वादिति भावः २० तस्मादुक्ता र्थस्य प्रामाणिकत्वा नोपेक्षणा यत्त्वमित्युपसंहरति। स नैवैक एव पुरुषः पुरुषोत्तमो सावेकः कुतः स पुरुषो यत एव जात्या अर्थाच्छ्रुतेऽप्युपातो निजरूपतश्च नित्यान्य एव कथमस्मि स इत्यपि स्यात् २० सर्वोत्तमो हरि रितं तु तदा जयैव वेत्तुं क्षमं स तु हरिः परमा स्वतंत्रः। पूर्णा व्यया गति ता नित्य पुराणा र्वा वि सा वि त्येव वेदवचनानि परोक्त यश्च २० अगादयश्च चत्वारः पंचरात्रं च भारतं मूलरामायणं ब्रह्म सूत्रं मानं स्वतः स्मृतं ३० अविरुद्धं च यत्तस्य प्रमाणात्तत्त्वनात्यथा। एतच्चिरुद्धं यत्तस्या त्रतस्मानेकं धे चन ३१ ॥ ॥
वोत्तम इति हरिः सर्वोत्तम इदं विश्वतः परमं तथैव वेत्तुं तात् क्षमं समर्थं स हरिः परमात्मा स्वतंत्रः स्वाधीनः ज्ञानादि प्रवृत्तकः। तस्मात्पूर्वोक्तं यैरगणितैर्नित्यैर्गुणैरर्वा विः पूर्णो सौ हरि रित्येव एतदर्थं प्रतिपादकान्येवा शेषवेदवचनानि तथा परस्परा वेदव्यासस्य ब्रह्म सूत्रा द्या उक्तपक्षे तदर्थं प्रतिपादका एवेत्यर्थः २० ननु विद्मोः सर्वोत्तमत्वादिकं वेदपंचरात्रादिप्रतिपाद्यत्वात् प्रामाणिकत्वे तनोपेक्षणा यमित्युक्तं। तत्तदास्यात्त्यदि वेदादीनां प्रमाणां स्यादित्यतो वेदादिप्रामाण्यमविष्यत्येव वचनेन साधयति। म अगादय इति अग्यत्तः सामायर्वभेदमिनां चत्वारो वेदाः पंचरात्रं वादरायणं रूपेण हतं भारतं व्या सति मितं मूलरामायणं ब्रह्म सूत्रं च स्वत एव मानं स वादनिरपेक्षमेव प्रमाणा स्मृतमित्यर्थः ३० यत्तस्य अगादेरविरुद्धं तदपि प्रमाणा नान्यथा अप्रमाणा मिति न किं त्वप्रमाणा मेवेत्यर्थः एतस्य अगादेर्यथा विरुद्धं

॥ ३१ ॥
स्यात्तस्मानेकं धे चन भवतीत्यर्थः ३१ ॥

राम
२

अविरुद्धं च यत्तस्येत्येतद्विदुर्गोति। वैश्वानाति। सात्विकानि सुराणानि सात्विकान्वादिस्मृतयोऽपि पंचरात्रात्मकत्वात्पंचरात्रमूलत्वेन
वेदाद्यनुकूलत्वात्प्रमाणमेवेति भावः ३२ त्रगादिप्रामाण्यमुक्त्वा तस्यतिपाद्यमर्थमाह। एतेष्विति। एतेषु त्रगादिषु विष्णोराधिक्यमुच्य
ते क्वचिदपि भागेः न्यस्याधिक्यनोच्यत इत्यर्थः। अतः कारणात्तदेव विष्णोराधिक्यमेव संतव्यं स्वीकर्तव्यं नान्यथा विष्णोर्हंत्यं कथंचन नांगीकार्य
मित्यर्थः ३३ ननु पाशुपतादिशास्त्रेषु विष्णोर्हंत्यमप्युच्यते तो नान्यथा त्वकथंचनेति कथंचमुच्यत इत्यत आह। मोहार्थानीति। अन्यशास्त्रा
णि अत्यस्य रुद्रादेराधिक्यप्रतिपादकानि पाशुपतादिशास्त्राणि मोहार्थानीति मोहो मिथ्या ज्ञानमर्थः प्रयोजनं येषां तानि असुराणां मिथ्या

वैश्वानि सुराणानि पंचरात्रात्मकत्वात्। प्रमाणान्येवमवाद्याः स्मृतयोऽप्यनुकूलता ३२ एतेषु विष्णोराधिक्यमुच्यते तस्य
न क्वचित्। अतस्तदेव संतव्यं नान्यथा तु कथंचन ३३ मोहार्थं न्यशास्त्राणि कृतान्येवाज्ञया हेतुः। अतस्तैस्सूक्तमग्राह्य
मसुराणां तमोगतेः ३४ यस्मात्कृतानि तानाह विष्णुनोक्तैः शिवादिभिः। एषां यत्र विरोधि स्यात्तत्रोक्तं तत्र वा र्यते ३५ ॥

ज्ञानमर्थः प्रयोजनं येषां तानि असुराणां मिथ्या ज्ञानार्थं विष्णोराज्ञया कृतानि अतएव ते पाशुपतादिवृत्तरुद्राद्याधिक्यं अग्राह्यं।
मोहार्थं निवृत्तान्येतद्विदुर्गोति। असुराणामिति। असुराणां तमोगते हेतोः ३४ विष्णुनोक्तैः प्रेरितैः शिवादिभिः कृतानि यस्मात्तस्मा
त्सम्यग्ज्ञानार्थं ताने सूक्तमग्राह्यमित्यर्थः। ननु तेष्वपि यदंतरं व्याघ्रहरी इव योर्वने इत्याद्यास्तस्य अनेतत्वात्महाविष्णोस्तदंतरमनेत
कं। माहात्म्यसूचकं नार्थाय तु दाहरणमीरितमित्यनेन विष्णोराधिक्यमुच्यते तः कथंचमुच्यते तेषूक्तमग्राह्यमित्यत आह। एषामिति
एषां त्रगादीनां यद्विरोधिन स्यात्तत्रोक्तमपि न वा र्यते तन्निराक्रियते। किं त्ववाभावात्प्रामाण्यकत्वेन स्वीक्रियत इत्यर्थः। तदशेते
षां प्रामाण्यमेवेति भावः ३५ ॥ ॥ ॥

ता० टी०
१०

ननु तथापि ते सुविमोराधिक्यमुच्यत इत्युपपन्नं त्रगादिष्वपि जनितो तविमो रित्यादौ विमो रित्यादि हैन्यश्रवणादित्यत आह विस्वादि
केति। वेदवचंसि वेदवचनान्यपि यानि विस्वादिष्वपि विरोधीनि विमोराधिक्यस्य विरोधिनीवापाततः प्रतीयन्ते तानि सर्वशः सर्वाणि विमोराधिक्य
स्यानुकूल्यान्त्यपुनोपेयं च मी आनुकूल्यं विधायेति यावत्। योज्या नियोजनीयानि आपाततः प्रतीतार्थपरतया बाधादवाधितमुख्यार्थपरतये
व योजनाकर्तव्येति भावः ३६ ननु तथापि हरे हैन्यग्राहकप्रत्यक्षस्य का गतिर्विस्ववतारेषु रामकृष्णादिषु प्रत्यक्षेण वा ज्ञानादिदर्शनादित्यतस्त
स्यापि गतिमाहा अवतारेष्विति। हरिरवतारेषु रामकृष्णादिरूपेषु नरवत् साधारणमनुष्यवत् यत्किंचिदज्ञानादिकं दर्शयेत्। तच्च तदपि अ

विस्वादिष्वपि विरोधीनियानि वेदवचंस्यपि। तानि योज्या न्यानुकूल्यादि विस्वादिष्वपि सर्वशः ३६ अवतारेषु यत्किंचिद्दर्शयेत् नरवद्धरिः॥
तच्चासुराणां मोहाय दोषा विमोर्न हि क्वचित् ३७ अतत्त्वं पारवश्यं वा वेदभेदादिकं तथा। तथा प्राकृतदेहत्वं देहत्यागादिकं तथा ३८
अनीशत्वं च उदित्वं साम्यमन्येष्टहानतां प्रदर्शयति मोहाय देत्यादीनां हरिः स्वयं ३९ न तस्य कश्चिद्दोषोऽस्ति परार्थविलयगोच्य
सौ। सर्वदेहस्य रूपेषु प्रादुर्भावेऽनुचेश्वरः ४० ॥ ॥

सुराणां मोहाय मिथ्याज्ञानाय न तत्र वा स्तवं। कुत इत्यत आह। दोषा इति हि यस्मात्कारणाद्विमोः क्वचिदवतारेषु दोषा अज्ञानादयो न संति निरति
शो निरवद्यः॥ परामिद इत्यादि श्रुतेः॥ अतस्त्रयोपदर्शितं मिथ्या दर्शने मेवेत्यर्थः ३० एतदेव विदुषोऽपि। अतत्त्वं इत्यादिना सीताप्रतिकृत्या हर
णादावतत्त्वं नरकास्वरबुद्ध्यादौ पारवश्यं। मीमादिना बुद्धेर्वेदाः। मार्गवरामादौ भेदः। आदिपदेन स्वापेक्षयाः शक्यादिकं संयुज्यते। तथा शङ्क
समुच्चये। प्राकृतदेहत्वं कृष्णाद्यवतारे। तथा तत्रैव देहत्यागादिकं ३८ उग्रसेनादिराज्यस्यापनेन स्वस्थानीशत्वमस्वामित्वं। रामावतारे उ॥
खित्वं। तथा अन्ये ब्रह्मरुद्रादिभिः साम्यं। तथा तदपेक्षया हीनता च हरिः स्वयमेव देत्यादीनां तमो योज्यानां मोहाय मिथ्याज्ञानाय दर्शयति
३९ तावता तस्य हरेः कश्चिदज्ञानादिदोषो नास्ति। हि यस्मादसौ हरिरीश्वरः। सर्वदेहस्य रूपेषु अतर्क्यमि रूपेषु प्रादुर्भावेऽनुचेश्वरः। खिल
उगाः परितर्क्य शेषगुणात्मकाः॥ अतस्त्रयोपप्रत्यक्षेणातमेवेति भावः ४० ॥ ॥

राम

१०

तस्माद्ब्रह्माद्यभेदप्रतीतेः तस्मात्प्रतीतेस्तन्मात्रातिव्याप्तप्रसक्तदोषलेशशंकातकार्यत्वेत्यसंहरति ब्रह्मादीनि ज्ञातो न ज्ञातोपीत्यर्थः ॥ तत्र
 हेतुः महात्मन इति तस्माद्विज्ञोः सर्वोत्तमत्वस्यैवावाधितत्वादेव सुक्तरित्यावाचकं प्रतिपादकं शास्त्रमंतं समतमित्यर्थः ४१ एतदर्थं प्रतिपा
 दकं तत्किं परं शास्त्रमित्यत आह निर्गोपायैवेति व्यासरूपेणाविष्णुना निर्गोपाय सर्वशास्त्रनिर्गोपाय ब्रह्मसूत्रं प्रोक्तं तत्परं शास्त्रं सर्ववे
 दविनिर्गोपायार्थं शास्त्रं स्वीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ कुत इत्यत आह सर्वनिर्गोपायः तत्रोक्ता इति ४२ न चैतादृशनिर्गोपायकारोकाप्रसक्तिर्यदर्थं
 ब्रह्मसूत्रं प्रोक्तमित्यत आह यथार्थेति यथार्थवचनानां जगादीनां मोहार्थानां पाशुपतादीनां दर्शने तमध्यस्थानां प्राप्तिं संशयं विस्म
 र्ज्य विषयं अपनेतुं निराकर्तुं भगवान् व्यासो ब्रह्मसूत्रमचीकृत् परचकारेत्यर्थः ४३ तस्मादशेषशास्त्रार्थनिर्गोपायार्थं कृतत्वाद्ब्र
 ह्माद्यभेदः साम्यं वाङ्मत्तस्य महात्मनः ॥ यदेवं वाचकं शास्त्रं तद्विशेषं तद्विशेषं शास्त्रं परं मते ४४ निर्गोपायैव यत्प्रोक्तं ब्रह्मसूत्रं तद्वि
 ष्णुना व्यासरूपेणातद्वाच्यं तत्रोक्ताः सर्वनिर्गोपायः ४५ यथार्थवचनानां च मोहार्थानां च संशयः अपनेतुं हि भगवान् ब्रह्मसूत्रमची
 कृत् पर ४६ तस्मात्सूत्रार्थमागृह्य कर्तव्यः सर्वनिर्गोपायः ॥ सर्वदोषविहीनत्वयुगोः सर्वरुदार्ता ४७ अभेदः सर्वरूपेषु जीवभे
 दैः सदैव च ॥ विज्ञो रुक्ता निःसूत्रेषु सर्ववेदेयता तथा ४८ ॥ ॥ ॥

ब्रह्मसूत्रार्थमागृह्योपजीव्य ब्रह्मसूत्रार्थानुसारेणोति यावत् सर्वनिर्गोपायः सर्वेषां शास्त्राणां निर्गोपायः सर्वस्य गुरोराग्राह्यत्वादेर्निरोपो वा कर्त
 व्येत्यर्थः ॥ ननु को सौ ब्रह्मसूत्रे प्रतिपाद्योर्थो यदप्यजीवनेन निर्गोपायः कर्तव्य इत्यत आह सर्वदोषेति द्वितीयाध्याये सर्वदोषविहीन
 त्वं प्रथमाध्याये समन्वयप्रतिपादनेन सर्वयुगो रुदार्ता उक्तं ४८ तथा तृतीयाध्याये तस्यानेनोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र ही
 त्यादि सूत्रेषु सर्वरूपेषु अंतर्गमिरूपेषु प्रादुर्भाव रूपेषु च अभेदोत्पत्ताभेदः ॥ तथा च उपदेशादित्यादौ सदैव सुक्तेः संसारे च वि
 ज्ञो जीवभेदः परमात्मनो जावेभ्यो भेदः ॥ जीवतां परस्परभेदश्चातथा शास्त्रयो नित्यात् ॥ सर्ववेदो तत्र त्वयं वेदो नान्यविशेषादित्यादौ
 सर्ववेदेयता सर्ववेदस्त्यता ४९ ॥ ॥

ता १ टी०
११

तथा च त्रयोप्याये सुक्तानां तारतम्यं तथा तत्रैव पुरुषार्थाधिकरणो विद्यया अपरोक्षज्ञानेन विमुक्तिरित्येतानि प्रमेयानि सूत्रेषु ब्रह्म
सूत्रेषु कानि। एतदुच्यते वेनाशेषशस्त्रार्थवर्तनीयः॥ एतद्विरुद्धार्थप्रतिपादका यत्तन्मोहार्थमुदाहृतं ४६ यस्मात्तस्माद्येयुगा
विस्मोरुदाहृतान्ते ते यात्याननुदोषाः प्रतिपादिता अपि यात्यास्तत्प्रतिपादनस्यासुरमोहनार्थत्वादिति भावः॥ ननु स्वकपोलकल्पि
तमेवैतत्सर्वमित्यत आह। इत्यादीति। भगवता व्यासेन भविष्यत्पर्वणि स्फुटं स्पष्टं यथा भवति तथा इत्यादिकमुक्तं तत्स्वकपोलका
ल्पितमित्यर्थः ४७ अत्रैव संवादा र्थं वाराहपुराणा वचनमुदाहरति। एष इति। रुद्रं प्रति विस्मवाक्यमेतत्। एष विस्मरहं मोहं मुच्यते ने
नेति मोहो न टतं च तं वतं स्तनामि करिष्यामि। कथं। हतो मोहो यो मोहः जनान् रुद्रं तान् मोहयिष्यति प्रांतां च रिष्यति। हे महाबाहो रु
तारतम्यं च सुक्तानां विमुक्तिर्विद्यया तथा तस्मादेतद्विरुद्धं यन्मोहार्थं तदुदाहृतं ४६ तस्माद्येयुगा विस्मो यात्यास्ते सर्व एव
ब्रह्मत्याद्युक्तं भगवता भविष्यत्पर्वणि स्फुटं ४७ एषो मोहं स्तजाम्या मुयोजनान् मोहयिष्यति। त्वंच रुद्र महाबाहो मोहशास्त्रा
णि कारय ४८ अतर्था निवितर्था निदर्शय स्वमहाभुजा प्रकाशं कुरु चात्मानं अ प्रकाशं च मां कुरु ४९ इति वाराहवचनं
ब्रह्मांडोक्तं तथा परं। अमोहाय युगा विस्मो राकारं चिच्छरीरता ५० ॥
इत्वं च मोहशास्त्राणि मोहो हतं न केशांश्चास्ति मोहो हतं न केशांश्चास्ति। कुरु दद्विद्यादिमिश्रकारय ५० तन्मोहशास्त्रेषु अतर्था निमयि अ
विद्यमानान्येव लिङ्गमूलाच्चेष्टादीनि तथा विवितर्था निव्यधिकरणात्वेनान्यत्र विद्यमानानि पारतंत्र्यादिदर्शय स्व एतत्कार्यं करो
त्वसमर्थो सीति सूचयितुं महाबाहो इति संबोधते। आत्मानं स्वात्मानं प्रति प्रकाशं प्रसिद्धिं कुरु मां प्रति वा प्रकाशं प्रसिद्धिं कुरु
इति ४९ इति वाराहवचनं प्रमाणमस्तीत्यर्थः। तथा उक्ता र्थे ब्रह्मांडपुराणां तमपरमं च तमस्तीति प्रतियोग्यतश्च तमुदाह
रति। अमोहायति। विस्मो युगा अमोहा योक्ताननुदोषवन्मोहाय तथा विस्मो शिवच्छरीरता आकारो ननु प्राप्तावाकारवैचिज्ञानं शरी
रं यस्यासौ चिच्छरीरस्य भावस्तत्रा ५० ॥ ॥

राम

११

तथा विस्मो निर्दोषत्वमुच्यते। सुक्ता नामपि न केवलं संसारिणां तदतम्यं चोच्यते। एतद्विरुद्धं यदुच्यते तत्सर्वं सुखं न तमोहायेत्यशेषशस्त्र
 निर्णायकं। ब्रह्मा उच्यते। अत्रावचनस्यार्थः ५१ एवमेव स्कान्दे सुराणोपि पुराणेषु यत्रैव न उच्यते तस्यैव तदतम्यं स्यात्। शिवे नैव
 नत्वयेत्येतन्मिति मूलत्वशंका स्यात्। सादरं सतात्पर्यमुक्तं। तथा च वक्तुं श्रोतुं प्रसंगात्कृत्य लक्षणां प्रिमूलत्वात्। प्राप्ताय शं
 काकार्येत्यर्थः। ननु शैव स्कान्दे उक्तं कथं प्रमाणात्वेनोदाहृतमित्यतस्तत्रोक्तं तत्र वाच्यं तदुक्तं स्मारयति। शिवशास्त्रेऽपि। शिवमविच्छे
 त्यप्रवृत्तौपि शास्त्रे भगवच्छास्त्रयोगिवै सवशात्। उक्तं यद्वचनं दर्शनमाधयोक्तं तदपि प्रमाणात्वेन याच्यमित्यर्थः ५२ तत्किं स्कान्दे
 उक्तं वचनमित्यतस्तत्पठति। परमद्वयादि। एको विस्मरेव परमः सर्वोक्तः। तस्य विस्मो र्ज्ञानमेव मोक्षसाधनमित्येष एव शास्त्राणां निर्णाय
 निर्दोषत्वं तदतम्यं सुक्ता नामपि चोच्यते। एतद्विरुद्धं यत्सर्वं तमोहायेति निश्चयः ५१ स्कान्देऽप्युक्तं शिवे नैव पुराणेषु यत्रैव साद
 रं। शिवशास्त्रेऽपि तद्भाष्यं भगवच्छास्त्रयोगियत्र ५२ परमो विस्मरेवैकस्तद्ज्ञानं मोक्षसाधनं। शास्त्राणां निर्णायकत्वेऽप्यस्तदप्यन्यो
 हनाय हि ५३ ज्ञानं विना त्वया मुक्तिः साम्यं च मम विस्मृतातीर्थदिमात्रतो ज्ञानं ममाधिकं च विस्मृतः ५४ अनेदं स्मृत्वा स्मदादी
 ना सुक्ता नाहरिणा तथा। इत्यादि सर्वं मोहाय कथ्यते सुत्रान्यथा ५५ उक्तं यदसुराणो च शैव एव शिवे न उच्यते हरिणा य
 वं सुमाये प्राह त्वरः ५६ ॥ ॥ ॥
 यस्तदप्यदेतद्विरुद्धं यत्सर्वं योच्यते तन्मोहनाय हि यस्मात्तस्मादेव निर्णायकं संप्रवृत्तः ५३ तदप्यन्यो हनाय हीत्युक्तं विवराणां। ज्ञानं विनेत्य
 दिना ज्ञानं विना कर्ममात्रेण मुक्तिरित्यदित्यर्थः। हे सुत्रममरुदस्य विस्मृता साकं साम्यं तथा तीर्थदिमात्रतो तीर्थस्नानादिमात्रतः न त्वस
 दुरुमुखेन सच्छास्त्रप्रवाणेनेत्यर्थः। विस्मृतः विस्मोः सकाशात् ममाधिकं सुत्रमत्वे ५४ तथा हरिणा अस्मदादीना ब्रह्मादीनामनेदं स्मृत्वा सु
 क्तानां च हरिणा अनेदं इत्यादि सर्वं मोहाय कथ्यते अन्यथा वास्तवं तन्न कथ्यत इत्यर्थः ५५ एवमेव शैव शिवप्रतिपाद
 के यमसुराणो च शिवे नोक्तं तत्किं तत्राह। यदुक्तं मिति। एवं हरिणा स्वात्मानं प्रति उक्तं यत्तदमाये पावत्यै हरः प्राहेत्यर्थः ५६ ॥ ॥

तच्च न सुदाहरति त्वामाराधयेति हे शंभो ह्यपरादौ दुर्गो मातुषादिषु कलयांशेनावतीर्य त्वामाराध्य पूजयित्वा सदावरं गृह्णामि ५१ त्वं च स्वाग
 मेः स्वप्रतिपादकागमैः कल्पितैः स्वकपोलकल्पितैः निर्मितैर्जनान् रुदृष्टजान् नमस्वि सुखान् नमस्वि भक्तिभूत्या नमस्कुरु। मां च गोपय आच्छादय आ
 नेत किं स्यादत आह। येन स्यादिति। येनानेन ह्यनेन एषास्वरसृष्टिरुत्तारासन्मार्गवर्तिन्यपि अधरा असन्मार्गवर्तिनी स्यात्। तदर्थमिदं
 कुर्वित्यर्थः ५८ न चैवं शैवशास्त्रेऽपि विष्णोः परत्वं यद्योच्यते तथा वै सवशास्त्रेऽपि शिवादेरुत्तमत्वमुच्यते चेत्को विशेष इत्यनेन न्याह।
 न चेति। वै सवशास्त्रेषु भारतादिषु वेदेषु च हरेः परत्वं च। क्वचिन्नोक्तः रुद्रादिनाम्नां विष्णुपरत्वात् उक्तरीत्या चान्यशास्त्रेषु विष्णुः प
 ररेरित इत्यतो विशेषो स्तीत्यर्थः ५९ ननु तत्त्वाविशेषाद्देवोक्तमेव धांति विप्रत्वं भादिमूलं किं न स्यादित्यत आह निर्दोषत्वादिति। वे
 त्वामाराध्यतया शंभो ग्रहीष्यामि वरं सदा ह्यपरादौ दुर्गो मातुषादिषु ५१ स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान् नमस्वि
 स्वाच्छुरु। मां च गोपय येन स्यात्सृष्टिरेषोत्तराधरा ५८ न च वै सवशास्त्रेषु वेदेषु च हरेः परः। क्वचिन्नोक्तो न्यशास्त्रेषु परमो वि
 ष्वरीरितः ५९ निर्दोषत्वाच्च वेदानां वेदोक्तं ग्राह्यमेव हि। वेदेषु यि परो विष्णुः सर्वस्मादुच्यते सदा ६० अस्य देवस्य मी
 त्कुषो वया विष्णोरेष स्पृष्टमृथे हविर्भिः। विदेहि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विना विरावत् ६१ ॥ ॥
 दाना मयोरुपेयत्वेन पुरुषदोषनिवृत्तनदोषाभावाद्देवोक्तमेव ग्राह्यं न त्वन्यत्रोक्तं धांत्यादिमूलत्वं संनवादित्यर्थः ६० वेदेषु च सर्वस्मा
 द्रुद्रादेः परत्वं चो विष्णुः सदा स सारे सुक्तो चोच्यते तत्प्रतिज्ञाय रुद्राश्च तत्तमत्वप्रतिपादक वेदवाक्यानि पठति। अस्त्येत्यादिना। देव
 स्य त्रीडादिगुणा विशिष्टस्य मीत्कुषो मित्पितृकलसे च कस्य स्वभूतेभ्य इति शेषः। अभिलषितं दातृरित्यावत्। समर्थस्य वा एषस्य
 आसमतादिषु स्वरूपस्य विष्णोर्हविर्भिः प्रमृष्टे प्रभरतो आरावते ह्यनेन सति चयाः अहंकाराभिमानात्वात्तत्वं वक्तुं। वयवंधनरेति वा
 तो। एतादृशो रुद्रो रुद्रियं रुद्रस्य विद्यमानं महित्वं महिमानं विदेतेने। हि प्रसिद्धं यतो हे अश्विनो दुर्वा मपितं विष्णुमाराध्य रावत्
 उं दनवत्तत्वं वर्तिर्वर्तंतयासिष्टमयासिष्टं प्राप्नुतमित्यर्थः ६१ ॥

श्रुतं प्रसिद्धं गार्तं सदेहं दययुहातिहितं सुवानं प्रथमवयस्कं मृगं तस्मिन् सिंहमिव भीमं भयं करं उपहृतं संहारकं प्रलयकाल इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ अत्र
 मालादिभुक्तत्वेनोग्रमिव विद्यमानं तस्मिन् सिंहं स्तुहीति ॥ ३८ ॥ इति मंत्र इष्टोच्यते ॥ यं कामयेदति लक्ष्म्यात्मको भूता वाक्पायं यं रुद्रं कर्तुं का
 धमयेत तं सुग्रं कृणोमि करोमि ॥ यं ब्रह्माणं कर्तुं कामयेत ब्रह्माणं कृणोमि ॥ यं अश्विं कर्तुं कामयेत तथा करोमीत्यर्थः ॥ अत्र रुद्रस्य लक्ष्म्या
 धानत्वेनोत्पातलक्ष्म्याः विष्णवर्धनत्वात् लक्ष्म्या धानस्य रुद्रस्य विष्णवर्धनत्वं किं सुवक्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ अतो नासंगतिः ॥ ३९ ॥ प्रत्येको
 नारायण आसीत् ब्रह्मा शंकरश्च नासीदित्यर्थः ॥ इदमग्रे अस्य गीतं गीतो ये श्रौदो वा सुदेव आसीद्वा तत्र सेति पूर्ववत् ॥ ४० ॥ ननु दाह
 तश्चुतिमिवि सोः सर्वस्यात्यरत्वं संसारदशायां सिध्यति सुक्तौ च विष्णोः सर्वाभेदात्कथं तत्र सर्वपरत्वं तथा च सर्वस्मादुच्यते सदेहोऽप्यु
 पपन्नमिति ॥ अतो सुत्पन्नं तस्मिन् विष्णोः सर्वभेदश्चुते स्त्राधितस्मिन् ह्यतीत्याह द्यदेति ॥ पश्यतीति पश्यो जीवोऽपरोक्षज्ञानावस्थाय
 स्तुहि श्रुतं गार्तं सदेहं सुवानं मृगं भीमं सुग्रं यं कामयेत तं सुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तस्मिन् कर्तुं मेधां ॥ ४१ ॥ एको नाराय
 ण आसीत् ब्रह्मा तत्र शंकरः ॥ वा सुदेवो वा इदमग्र आसीत् ब्रह्मा तत्र शंकरः ॥ ४२ ॥ यदा पश्यः पश्यते जगन्मवर्तकं तत्र मा
 शं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान् पुराणपाये विधूयति रजतः परमं साम्यमुपैति ॥ ४३ ॥ यो वेद निहितं युगायां परमेव्यो मन्त्रा सो
 श्रुते सर्वं कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ॥ ४४ ॥

त्रोरुग्मवर्णां स्ववर्णावर्णां सर्वस्य कर्तारं ईशं सर्वस्वामितं पुरुषं पुराणविपुलां ब्रह्मणो वेदस्य चतुर्मुखस्य वा योनिं काराणं परमात्मानं पश्य
 ते अपरोक्षी करोति यदा तदा विद्वानपरोक्षज्ञानी पुराणमतिष्ठे पापं च सर्वात्मना विधूयति रजतः सर्वदोषविनिर्मुक्तः सन् परमं साम्यं
 अपरोक्षी कृतस्य हरेर्निर्दुःखत्वादि साम्यमुपैति ननु तदैक्यमित्यर्थः ॥ अस्य श्रुतौ रुग्मवर्णात्वादिपराविशिष्टविस्तृष्टाभुक्तस्य विस्तृ
 सादृश्यकथनात् सुक्तावेक्यभावेन सर्वदा परत्वं युक्तमिति भावः ॥ ४५ ॥ युगायाह दययुगायां विद्यमाने परमेऽस्य विष्णोर्निवासस्थान
 त्वात् परमेव्यो मन्त्रोऽभिहितो दयाकाशेऽति यावत् ॥ निहितं प्रतिष्ठितं यो वेदापरोक्षतया पश्यति स विपश्चितापरोक्षज्ञानी तत्र ब्र
 णा चतुर्मुखेन सह हरिणाप्येति शेषः ॥ तथा विपश्चिता सर्वज्ञेन हरिणा विद्यमाना सर्वान् स्वयोग्याकामान् अश्रुते भुक्ते इत्यर्थः ॥ अत्र ब्र

यं ॥ ४५ ॥
 सदा सत्सु तस्य सुकृतावपि मेदात्मकं

इतोपि सुतो मेदाभावे तमेतद्व्योयतो विष्णोर्महिम्नो जगत्प्रसक्त्या वागमेत सर्वभेदस्य परमार्थिकत्वात् वागम इति भावेन महिमादिसत्प्राप्त्या
 दकं सुतीरुदाहरति। प्रद्योत्यादिना। अस्य महत उक्तं एष्य विष्णोर्महानिमहांति सत्या सत्यानि पारमार्थिका नि करणानि सृष्ट्यादिकर्मा
 णां तद्वदांतं एव प्रबोचं प्रवच्यार्थः। कर्मणां सत्यत्वं विषय सत्यता संतरेणानोपयद्यत इति विश्व सत्यता सिद्धिः। गृहात् स्तुव
 तोमद्योत इदं देवस्यरातिं मित्रं अमीष्टदातारं वा। रादान इति वातः। एतं विष्णुमनु एतस्मादेव विश्वे सर्वे देवा मंदंति त्वं यतीत्येत
 त्सर्वस्योपजीवकत्वं विष्णोः सर्वोपजीव्यत्वं च सत्यं च पारमार्थिकमित्यर्थः ६६ स्याहं स्य हराण्यं स्वर्गादिरूपं वसुधतं वत्स्यादिभ्यः
 सकाशात्तेतोतजेतापि इन्द्रादिभ्यो दातोतदातापि एतादृशो विष्णुर्द्विके तयद्विश्वं चकार तत्सत्यमित्यसत्यमेव तत्तु मोक्षं मिथ्येत्य
 र्थः। अस्य विष्णोः स एवोक्तः। प्रसिद्धो वा महिमा सत्यः तं महिमानं विप्रराज्ये विप्रराज्यरूपेषु यजेतु शवः सख सुहिंश गृहो स्तोमा
 प्रधात्रे स्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि बो। च। सत्यमेतमनु विश्वे मंदंति रातिं देवस्य गृहातो मद्योतः ६६ यच्चिके
 तसत्यमित्तन्नमोद्यं वसु स्याहं सुतजेतोतदाता। सत्यः सोऽस्य महिमा गृहो शवो यजेतु विप्रराज्ये ६७ सत्या विष्णोर्गुणाः।
 सर्वे सत्या जीवेशयोर्निदाः सत्या मिथो जीवभेदः परस्परं। जडेशयोर्जजानां च जडजड सत्यं च जगदीदृशं ६८ असत्याः स्वा
 तोभेदो विष्णोर्नात्यदसत्यकं। जगत्प्रवाहः सत्यो यं यं च भेदसमन्वितः ६९ जीवेशयोर्निदा चैव जीवभेदः परस्परं। जडेशयोर्ज
 त्यर्थः ६७ विष्णोः सर्वे ज्ञानानं दादयो गुणाः सत्याः स्वत एव विरुद्धधर्मा ११ ज्ञानां च जडजीवभेदा तथा ७० ॥ ॥
 विंकरणात्वा जीवेशयोर्निदाभेदः सत्या सत्याः मिथः परस्परं जीवानां भेदः सत्याः देहशंप्रत्यक्षसिद्धं जगच्च सत्यं जगत्सत्यत्वोपपा
 दकमेतत् ६८ जीवभेद इत्यस्य व्यावर्त्यमाह। असत्य इति। विष्णोः स्वगतो भेदः स्वगुणा कर्मादिभ्यो भेदोः सत्यो नास्त्येव। ते ह नानास्त्रा
 तिष्ठतेः विष्णोरत्यत्र। विश्वं असत्यकं मिथ्या भूतं न भवति। किंतु सत्यमेव विश्वं सत्यमित्यादिभ्यो ते रित्यर्थः। जगदंतरमपि सत्यमित्याह
 । जगत्प्रवाह इति। जगत्प्रवाह रूपेणा प्रवर्तमानं जगदित्यर्थः ६९ यं च भेदसमन्वित इति उक्तं न यं च भेदान्दर्शयति। जीवेशयोर्
 ति। जीवेशयोर्भेदः जीवानां परस्परं भेदः। जडेशयोर्भेदः। जडानां परस्परं भेदः। जडजीवयोर्भेद इति ७० ॥ ॥

इमे पंचभेदाः सर्वशः सर्वेऽपि सर्वावस्थाः स्वसंसारे सुषुप्तौ सुतौ च नित्या विनाशरहिताः संति। अतएव सुक्तानामपि पंचभेदान्दायंते तत्तत्प्रत्यं
 तीत्यर्थः। अत्र प्रकृतिकालाकाशादिरूपनित्यजडभेदो नित्यइति संतव्यं। तथा सुक्तानां तारतम्यं च सर्वदा संसारे सुतौ च न हीयते तत्तत्प्रत्यं
 त्यर्थः ७१ सुक्ततारतम्यमेव दर्शयति। हिति पाद इति। अत्र हिति पाता ममावुषोत्तुष्टा अपि विवक्षिताः। एकान्तदस्वरूपो सौमावुषो
 सुक्तइष्यते। तस्मात्तु तयुगात्तंदागंधर्वा मावुषात्मका इति वचनात्। हिति येभ्यो मनुष्यगंधर्वाः शतयुगोदित्ताः। अत्रापि विशेषः
 देवप्रेष्यागंधर्वा द्विविधाः मनुष्यगंधर्वा देवगंधर्वाश्चेति। तत्र परमुखेन कार्ये प्रेष्या मनुष्यगंधर्वाः स्वमुखेनैव कार्ये प्रेष्या देवगंधर्वा
 स्तत्र मनुष्यगंधर्वाः हिति पशुवाच्येभ्यो मनुष्योत्तमेभ्यो उदित्ता इत्यर्थः। तेभ्यो मनुष्यगंधर्वेभ्यो देवाश्च शतयुगेन गंधर्वपद
 मनुष्यते देवगंधर्वा उदित्ता इत्यर्थः। तथा चोक्तं। स्वमुखेनैव देवैर्वा आतायाः सर्वदा गताः। आख्या ता देवगंधर्वा ये त्वन्यमुखेन
 चराः। मावुषास्ते तु गंधर्वास्तेभ्यस्ते च शतावराः। तेभ्यः शतावराश्चैव मनुष्ये एव मागता इति। देवगंधर्वेभ्यश्च चिराः पितरः शत
 पंचभेदा इमे नित्याः सर्वावस्थाः स्वसर्वशः। सुक्तानां च न हीयंते तारतम्यं च सर्वदा ७१

हिति पा मनुष्यगंधर्वा देवाश्च पितरश्चिराः। आजाननाः कर्मजाश्च देवा इन्द्रः सुरंदरः ७२

युगोत्तराः। विरपितृष्वपि सप्रतेषु प्रधानकारुत्यादिविशेषोदृष्टः। विरपितृभ्यः आजानना देवाः शतयुगोत्तराः। आजानना नाम ता
 त्विकानां कुले जाता देवत्वेनानारव्या ता देवभृत्या उच्यंते। अनारव्या ता देवतास्तु जाता देवकुले च यः। आजानने देवता स्मृता भ्यो
 म्याः कर्मदेवता इति वचनात्। आजाननेभ्यः कर्मजाश्च वशश्चेत्तदेव यदं अमुष्यते। कर्मजाः देवाः शतयुगोदित्ता इत्यर्थः। अत्र कर्मजाता
 मभ्ये कर्मणा देवत्वं प्रावल्याद्याः राजानो विवक्षिताः। तथा चोक्तं। वल्याद्या अत्रा प्रादेवताः कर्मदेवता इति। अत्र चोक्तं। कार्त्तवी
 यः पृथुश्चैव दौष्यंति भैरतस्तथा। शशविंदश्च साधा ता काकुत्स्थाद्यास्तथा परे। सर्वे ते विस्वना विष्टाः विस्वोर्मिनाः स देवता। शतावरा
 श्च देवभ्यः कर्मदेवा इति स्मृता इति। कर्मजेभ्यो देवा उदित्ताः। अत्र देवशब्देन सृष्ट्या दौ देवत्वा गता स्मृति का देवा विवक्षिताः। ताभ्यश्च
 ता त्विका देवाः सृष्ट्या दौ देवता गता इति वचनात्। देवभ्यः सुरंदर इन्द्र उत्तमः। इतर इन्द्रा इत्यर्थः सुरंदर इति इन्द्रविशेषः ७२

ता० टी०
१४

सुदं दरेन्द्रा दुःशतयुगोत्तराः रुद्रास्त्रस्वती शतयुगोत्तराः सरस्वत्या वासुशतयुगोत्तराः न केवलमेते संसारदशायां शतयुगोत्तराः किंतु सुक्ताः
संतोषि शतयुगोत्तरा इत्याह। सुक्ताः शतयुगोत्तरा इति। ननु त्रवा सुना सहस्ररुद्राः परिगणाने रुद्रा समं शेष गरुडयोरपरिगणाने च को
हेतुरित्यत आह। एक इति। हत पूर्वगत्या भा विगत्या वा वासुशक्ते ननु त्रयो परिगणानां वी इत्यगरुडस्य रुद्र समत्वात् तत्परिगणाने न तत्परि
गणाने कृतं प्राये ७३ तथा शेषो रुद्रश्चैक एव। तथा च तत्रापि। हत पूर्वगत्या शेषस्य पूर्व रुद्रत्वाद्वा भा विगत्या रुद्रस्य शेषत्वं भवि
ष्यतीति वारुडग्रहो न शेषोऽपि गृहीत एवेत्यर्थः। तथा च युक्तं। स्थितप्रज्ञोऽपि यस्त्वर्धः प्राप्यरोऽप्यदंततः। सां कर्षणां ततो मुक्तिमगादि
सुप्रसादत इति गारुडे। नारदीये च। महादेव परे जन्मतव मुक्तिर्निरूप्यत इति। ननु यथा रुद्रस्य समो वां दोस्त्रि। तथा वासु समो न्यो

रुद्रः सरस्वती वासुर्भुक्ताः शतयुगोत्तराः। एको ब्रह्मा च वासुश्च वां दो रुद्रः समस्तथा ७३ एको रुद्रस्तथा शेषो न कश्चिद्वा
युता समः। सुक्ते सुप्ता स्तथा वायोः सहस्रयुगानां युगौः ७४ ततो तंतयुगो विस्वर्न कश्चित्समः सदा इत्यादि वेद
वाक्यं हि विस्वो रुक्त्वर्धमेव वक्तुं चैः ७५ ॥ ॥

स्त्रिंशतिमितीकां ज्ञायामा हन कश्चिदिति। सुक्तेष्वपि वासुता समो न कश्चिदस्त्रात्यर्थः। तथा शक्तेः समुच्चयो वायोः सकाशाच्छीर्लक्ष्माः
युगौर्त्तानां नंदादिभिः सहस्रयुगानां कोटियुगोऽद्विज्ञेत्यर्थः। सुक्ता अप्यवशान्तिर्यं सर्वे कोटियुगे न चेति वचनात् ७४ ततः प्रि
यः सकाशादतंतयुगो विस्वरुच्यते। स एवावधिरित्याह। न कश्चिदिति। सदा संसारमुक्तौ च तस्य विस्वोः समोधिको नास्म्येवेत्यर्थः। वे
देषु च परो विस्वरित्सु त्रमुपपाद्यो यसंहरति। इत्यादीति रत्सु दादतं वेदवाक्यजातं आदित्यस्य वेदवाक्यस्य तद्विस्वो रुक्त्वर्धमेव
वक्तुं ननु त्रचिद्वैत्यं विस्वोरेवोक्त्वर्धमेव वक्तुं न सुखमादेरिति वा एवकारसंबधः उच्चैरिति स्पष्टमित्यर्थः ७५ ॥ ॥

राम
१४

ननुदाहृतवाक्यादिसूक्तार्थः प्रतीयत इत्येतावता ततस्मिद्धिः वाक्यस्यात्र तात्पर्योक्तिश्च यादित्यतस्तत्रैव तात्पर्यं सर्वविद्यानामित्यत्र
 मारां सूचयति तात्पर्यमिति। अत्र विस्मोक्तार्थ एव महातात्पर्यमस्तीत्येतदर्थं। मामेवमसंभूतो जानातिषु रूषोत्तमं। स सर्वविदिति
 तेन व्यासतस्तु तेषां स्वयंस्वेनैवोक्तं यो मामिति। पुरुषोत्तमत्वं जानतः सर्वविदिति सा वक्तुं उक्तं तत्र दास्यात्। यदि पुरुषोत्तमत्वस्यैव सर्व
 शास्त्रार्थत्वस्यात्। अतस्तत्रैव सर्ववेदादिशास्त्रतात्पर्यमस्तीति गं भावतोक्तमिति भावः। विस्मोः सर्वोत्तमत्वे वेदानां तात्पर्यमस्तीत्यत्र
 तापकांतरमाह। भूम्न इति। भूम्नः कृत्ववज्ज्यायस्त्वेतथा हि दर्शयतीति सूत्रेषु बुद्धस्तत्रैव स्थितं भूम्नो भूम्नगुरास्य सर्वगुरो बुद्धे एव
 उक्तं अतोपि सायने पुराणापरपर्यायं सर्वोत्तमत्वं सर्ववेदातात्पर्यविषय इति भावः। निरर्थाया निरर्थायेनेत्यर्थः। सूत्रस्य निरर्थायक

तात्पर्यमहदत्रैवोक्तं यो मामिति स्वयं तेनाभूम्नो ज्ञायस्त्वमित्युक्तं सूत्रे ॥ ॥
 अनिरर्थायातेन ७६ तन्म्रीत्येव च मोक्षः प्राप्यस्तेनैव नान्येन ७७ ॥ ॥

त्वादिति भावः ७६ एवं विस्मोः सर्वोत्तमत्व एव सर्ववेदानां महातात्पर्यमस्तीत्यत्र स्मृतिस्तत्रैव मारायित्वा तत्साधितं अर्थायुक्तायुक्तायित
 त्स्मिधयतीति भावेताह। तन्म्रीत्येव चेति। अयं भावः। विस्मोः प्रीत्येव मोक्षस्तत्वावच्छ्रयते। तन्म्रीत्यानामोक्षमाप्नोति सर्वस्मत्तो वेदास्तत्प
 राः सर्व एवेत्यादिस्मृतेः। विस्मृतीति अगुणोक्तार्थं तानात्रानता दृशा प्रीतिरीयस्य विस्मोः गुणोक्तार्थं तानात्रिया दृशा स्यादित्यादि स्मृतेः
 । घातयति हि राजानो राजा इति वदंतं। ददति च सर्वमिति घेतं गुणोक्तार्थं वदत इत्यादेशः। मोक्ष एव च सर्वपुरुषार्थोत्तमः। अतस्ते
 नैव फलेन वेदेन वितव्यं। अतोपि ज्ञाना मोक्षस्तद्धेदेन तात्पर्यात्प्रतिपाद्यं। अतोपि गुरो रूक्तार्थ एव वेदानां तात्पर्यं सिध्यतीति तस्य
 विस्मोः प्रीत्येव न तत्रैव तन्म्रीत्यानामोक्षस्तद्धेदेन तात्पर्यात्प्रतिपाद्यं। अतोपि गुरो रूक्तार्थ एव वेदानां तात्पर्यं सिध्यतीति तस्य
 विस्मनेव मोक्षः सिध्यति नान्येनेत्यर्थः ७७ ॥ ॥

वि० तृ०
१५

नप्रतिज्ञामात्रेण तदुभयं सिध्यतीत्यतस्तत्प्राप्तयेव चेत्पत्रतावत्प्रमाणमाह नायमिति अयमात्मा परमात्मा प्रवचनेन व्याख्यातेततलभ्यः
प्राप्योनभवतीत्यर्थः मेधयानलभ्यः वदन्ताश्रुतेन श्रवणेनापितलभ्यः एषः परमात्मा यं जीवं स्वायत्तेन प्राप्याहृतते तेन जीवेन ल
भ्यः तस्य जीवस्य एषः प्रकृत आत्मा स्वातंत्र्यं स्वबिंबरूपविहारात् प्रकटीकरोति जीवस्यापि अयरोही हतस्वबिंबरूपस्य स्वातंत्र्यं स्व
रूपं चिदानंदाद्यात्मकं विहारात्ते आवरणातिरोधानेन प्रकटीकरोतीत्यर्थः ७८ तेनैव नान्येनेत्यत्रापि प्रमाणमाह विस्मृहीतिर
तापरं सविष्यत्यवचनमित्यतः प्राक्तनानि वाक्यानि सविष्यत्यवगतवचनानीति ज्ञातव्यं तत्र वायोरपि च विन्मोक्षदात्वं श्रूय
तेत आह वायुश्चेति तस्य विहारात्तया वायुर्मोक्षदातानुस्वातंत्र्येणोत्तरार्थः अत्र मोक्षपदं ज्ञानानंदादेरुपलक्षणां एवं वायुपद
नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधयानवदन्ताश्रुतेनायमेवैष हृतते तेन लभ्यस्त्वस्यैष आत्मा विहारात्तेन हं स्वां ७८ विस्मृहीदाता
मोक्षस्य वायुश्च तदनुसया मोक्षो ज्ञानं चक्रमशो मुक्तिगोभोग एव च ७९ उत्तरेषां प्रसादेन नीचानां नान्यथा भवेत् सर्वेषां
च हरिर्नित्यं नियंता तद्वशां परे ८० तारतम्यं ततो ज्ञेयं सर्वोच्चत्वं हरेस्तथा एतद्विनामकस्यापि विमुक्तिः स्यात्कथंचन ८१
मपि स्वस्वोत्तमोपलक्षणा मित्याह मोक्ष इति मोक्षः संसारात् तत्साधनं ज्ञानं क्रमशः क्रमेण मुक्तिगो मुक्तौ जायमान आनंदभोगश्च
७९ उत्तरेषां स्वस्वोत्तमानां प्रसादेन नीचानां भवेत्तान्यथेत्यर्थः तदनुसयेत्येतद्विहारात् सर्वेषां चेति नित्यं संसारे
मुक्तौ च सर्वेषां जीवानां हरिर्नियंता ते च परे न्ये सर्वे जीवास्तद्वशादित्यर्थः ८० ततस्तत्प्रसादस्याप्येहितत्वात्तेषां तारत
म्यं ज्ञेयं तथा सर्वापेक्षयोच्चत्वं हरेर्ज्ञेयमित्यर्थः एतदुभयाज्ञाने मोक्षाभावाद्भयमेवावश्यं ज्ञेयमित्याह एतद्विनेति एतदुभ
यज्ञानं विना कस्यापि जीवस्य कथंचन केनापि प्रकारेण विमुक्तिर्न स्यादित्यर्थः ८१ ॥ ॥ ॥

राम
१५

तथाप्यदपिमोक्षार्थमवश्यं ज्ञेयमस्मात्प्राह। पंचभेदांश्चेति। पूर्वोक्तान्यंचभेदान् विस्मोः स्वामेदं रूपं यथा कर्माद्यभेदं तथा विस्मोः निर्दोषत्वं उ
त्तो देवं गुणोत्कर्षं च तात्वेव सुक्तिर्नान्यथेत्यर्थः ८१ हरेरवतारात्मत्वादात्। ये च हरेर्तावताराः पशुवल्लभदाद्यास्तदावेशांस्तसु वि
द्यमाना विशेयावेशांश्च सम्यक्कथाया तथ्येन तात्वेव सुक्तिर्नान्यथेत्यर्थः ८२ तथा सृष्ट्या दिव्यापारानपि विस्मैकनिष्ठान् तात्वे
व सुक्तिर्नान्यथेत्याह। सृष्टीति। त्वतिः संहारः अज्ञातमावराणां वंधनानिति सुस्त्रिंशं साधुवहवः कर्मकारणाः संतीत्यादिवत् ८४
पंचरात्राणि सेति हासपुराणाका चेदांश्च विस्मयरातेव तात्वा सुक्तिर्नान्यथेत्यर्थः ८५ एवं साधारणा साधनान्मुक्त्वा असाधार
णा साधनमाह। माहात्म्येति। सर्वोत्तममन्त्रेव सुक्तिर्नान्यथेत्युक्ते कानामभक्तिरित्यपेक्षायां भक्तिस्वरूपं निरूपितं माहात्म्येति। सर्वो
यंचभेदांश्च विज्ञाय विस्मोः स्वामेदं एव च। निर्दोषत्वं गुणो देवं तात्वा सुक्तिर्नान्यथा ८२ अवतारा हरेर्तात्वा तावतारा हरेश्च ये
। तदावेशांस्तथा सम्यक्कथाया सुक्तिर्नान्यथा ८३ सृष्टिरक्षा त्वतिर्ज्ञाननियत्यज्ञानबंधनान्। मोक्षं च विस्मयतश्चैव तात्वा सुक्तिर्
नान्यथा ८४ वेदांश्च पंचरात्राणि सेति हासपुराणाका च। तात्वा विस्मयरातेव सुच्यते नान्यथा च। चित् ८५ माहात्म्यज्ञानपूर्व
स्वसृष्टः सर्वतो धिकाः। स्वेहो भक्तिरिति प्रोक्तं सत्या सुक्तिर्नान्यथा ८६ त्रिविधा जीवसंघासु देवमात्रुषदानवाः। तत्र देवासु
तमत्त्वज्ञानपूर्वकाः सृष्टः कदाप्यनपगतः सर्वतः प्रियादधिकाः स्वेहो धिका प्रीति हरे ११ क्तियोग्यामात्रुषे सन्नमास्तथा ८७
भक्तिरित्यर्थः। तथा च हरेर्भक्तिर्नाम निरवधिका ततानवद्य कल्याणगुणात्त्वज्ञानपूर्वकाः स्वात्मात्मीयसुमस्तवस्त्वभ्यो नेकगुणा
धिकोत्तराय सहस्रेणाप्यप्रतिवद्धौ निरंतरध्वेसप्रवाह इत्युक्तं भवति ८८ ननु कसाधनसंयत्नौ किं सर्वेषां जीवानामविशेषेण
मोक्षो भवत्युत कति। ययानामेवेत्याकांक्षायां कति ययानां योग्यानामेवेत्याकांक्षायां कति ययानां योग्यानामेवेति वक्तुं जीव
विभागमाह। त्रिविधा इत्यादिना। देवमात्रुषदानवारतिजावसंघास्त्रिविधा इत्यर्थः। तत्र तेषु त्रिविधेषु देवासु क्तियोग्यामात्रुषा
अपि त्रिविधा उते मामभ्यसाधमा इति। तत्रोत्तमानां देववत्सु क्तियोग्यतेत्याहमात्रुषे इति ८९ ॥ ॥ ॥

ता० टी०
१६

मध्यमानां योग्यतामाह। मध्यमा इति। उत्तरेषां संसारयोग्यत्वेऽपि कदाचित्त्राशोस्त्रिमध्यमानां त्वकदापि संसारनाशो नास्तीति विशेषादि
तरेभ्यो भेद इत्याह। सृष्टियोग्याः सदैव हीति। अधममात्राणां योग्यतामाह। अधमा इति निरयाय नित्यनिरयाया। दानवानां योग्यतामाह।
दानवास्त्विति। तदश्वेन तमस्यपि विशेषोऽस्तीति सूचितं। तमो घंतमलयश्चालयोऽहं येषां ते तथा ८८ ननु सुक्तानां तमो गतानां च घनः
संसारश्चाघ्नो नित्यसंसारिणा मेतेषां च को विशेष इत्यतः न भयेषामप्याहुतिर्नास्तीत्याह। सुक्तिरिति। एतयोः सुक्तिरसौ। सकाशात्सं
सारेऽत्राहुतिरागमनं नास्ति तयोर्गत्योर्नित्यत्वादित्यर्थः। न चैतेषां योग्यताया व्यत्यासोऽस्तीत्याह। देवानामिति। देवानां मनुष्यो न
मानानां सुक्तिरेव न तन्निरयः तमश्चेत्यर्थः ८९ तथा अस्वराणां मातुषाधमांता नो सुक्तिः कदाचित्काले केनचित्साधनेन क्वचिद
पि देशे त भवति। तथा मध्यममात्राणां नित्यं स्वर्गान्तरकर्मस्य प्राप्तिरूपः संसार एव तत्र एतद्वयं सुक्तिरसौ लक्षणा माप्यते प्राप्यते
मध्यममात्राणां ये त्वसृष्टियोग्याः सदैव हि। अधमानिरया ये वदानवास्तु तमो लयाः ८८ सुक्तिर्नित्या तमश्चैव ताहुतिः घनरेतयोः
देवानां निरयो नास्ति तमश्चाधिकं च न ८९ तस्वराणां तथा सुक्तिः कदाचित्केनचित्काचित्। मातुषाणां मध्यमानां न चैतत्
द्वयमाप्यते ९० अस्वराणां तमः प्राप्तिस्तदानीयमतो भवेत्। यदा तज्ज्ञानिसद्भावेनैव यत्कृतं तत्परं ९१ तदा सुक्तिर्हि देवानां व
दप्रत्यक्षगो हरिः। स्वयोग्ययोया सनया तच्चातद्योग्यता तथा ९२
इत्यर्थः ९० ननु तमो योग्यानां तमो सुक्तियोग्यानां सुक्तिर्तमो लक्षणा कदा भवतीत्यपेक्षायामाह। अस्वराणां मिति। यदा तज्ज्ञानिसद्भावेनैव स
वत्प्रत्यक्षगो हरिः तत्तस्य ज्ञानिनः सद्भावेनानिभ्ये सत्यपि तत्परं सर्वोत्तमं ब्रह्म तेनैव यत्कृतं तत्स्वरूपद्वेषस्यापि व्यक्तत्वात्। तदा अ
स्वराणां नित्यमतस्तमः प्राप्तिर्भवेत्। संपूर्णास्य स्वरूपद्वेषस्यापि विभावितमः प्राप्तिर्भवतीति भावः ९१ यदा च हरिः प्रत्यक्षाः प्रत्यक्षा
विषयस्तदा देवानां सुक्तियोग्यानां मितियावत्। तसुक्तिर्भवतीत्यर्थः। कथं प्रत्यक्षगो हरिर्भवतीत्यत उक्तं। स्वयोग्ययेति। स्वस्वयोग्य
राणां यासं चो हरिस्तत्तदया सकयोग्यया तच्चातद्दर्शनयोग्येन स्वरूपेणा प्रत्यक्षगो भवतीति संबन्धः ९२ ॥ ॥

अथाप्रस

राम

१६

ननु यो ज्ञेयः २

ननु स्वयोग्योपासनायेत्युक्तं तत्र केयुगाः कस्योपासनायोग्य इत्यत आह। सर्वैरिति। सर्वैर्वेदोक्तैर्युतौः सदा संसारे सुतौ च ब्रह्मणा सम्पु
पास्यः। आनंदतः। चिद्रूपः सन्निरदोषः आत्मा स्वामी च बुद्धिर्गुणो हि मातुषैरुपास्य इत्यर्थः ९३ तदन्ते स्तेभ्यो मातुषेभ्यो नैर्ज्यादिभि
र्यथाक्रमं स्वस्वयोग्यतां सारैरा विरिंचतश्च तत्सुखं यत्तं युगादेकादुगा विद्यादुपास्य इत्यर्थः। ननु कुरीत्योपासना तारतम्यस्या
वश्यकत्वान्मोक्षेपितारतम्यस्या तच्च बुक्तं साम्यं भवेतीति मोक्षे साम्यं प्राप्तिश्चुतेरित्यत आह। ब्रह्मत्वयोग्य इति। ब्रह्मत्वप्राप्ति
योग्या क्रमजो नाम प्रसिद्धा देवाः एव कुर्यादिति गोभ्यो विलक्षणा गतो येषां ते तथा ते संति ९४ तैरेव क्रमं प्रसिद्धं तद्वत्त्वदं ब्रह्म पदं आ
प्यं प्राप्यं। अन्यैः शेषादिभिः साधनैरनुष्ठितैरपि नैव प्राप्यं अतः फलेपितारतम्यस्य विद्यमानत्वात् तैरेव सर्वैर्युतौ रूपास्यो नान्ये रि
सर्वैर्युतौ ब्रह्मणा तस्युपास्यो हरिः सदा आनंदो ज्ञः सदा मेति त्वुपास्यो मातुषैर्हरिः ९३ यथाक्रमं युगादेकादनुदन्त्यैरा विरिंच
तः। ब्रह्मत्वयोग्या क्रमजो नाम देवाः एव गणाः ९४ तैरेवाप्यतत्त्वदं बुनैवान्यैः साधनैरपि। एवं सर्वपदानां तु योग्याः संति ए
व गणाः ९५ तस्मादनाद्यतंतं हितारतम्यं चिदात्मनां। तच्च नैवान्यथा कर्तुं शक्यं केनापि कुत्रचित् ९६ ॥ ॥

तिसाधने तारतम्यं युक्तमिति नावानुतर्हित इति रिक्तानामविशेषेणोपासनां स्थातृफले तारतम्याभावादिन्यत आह। एवमिति। सर्व
पदानां शेषगुरुडादिपदानां योग्याः एव परस्परविलक्षणा गणाः संति। अतस्ते स्तैरेव तत्त्वत्वं प्राप्यं नान्ये रिति। तत्रापि फलत
रतम्या बुक्तं उपासना तारतम्यमिति भावः ९५ तस्मात्साम्यं शुतेर्निर्द्वैत्वादि साम्यपरत्वात् स्वरूपसाम्यं तदर्थं इत्याह। तस्मादि
ति। चिदात्मनां चिद्रूपाणां अशेषोत्तमजीवानां तारतम्यं स्वरूपेणानी चोच्चभावरित्या वत्तान विद्यते आदि। सत्यतिर्यस्य तत्रथा
न विद्यते तो विनाशो मोक्षेपियस्य तत्रथोक्तं। हियस्मात्तस्मात्तारतम्यं कुत्रचिद्देशे काले वा केनापि साधनेन सुखेणावाप्यथा
कर्तुं उच्यंती च कर्तुं न शक्यमित्यर्थः ९६ ॥ ॥

ता० टी०
१७

ननु केन चित्री चेनोच्चयोग्यमुपासनं क्रियते चेद्वचनमात्रं प्राप्नुं शक्यत इत्यत आह अयोग्यमिति स्वायोग्यमुपासनं कर्तुं मिच्छन्नेव पतति । त
स्मादुपासनाद्भ्यते तत्करां हरापास्त इति भावः । यतोऽयोग्योपासनेच्छायां पातस्तस्माद्योग्यतानुसारेण सदा सर्वैर्विस्तुः सेव्यः उ
पास्य इत्याह तस्मादिति ९७ ननु सदैव सेव्य इत्युपपन्नं कदाचित्सेवनेनापितदपरोक्षतानसंभवादित्यत आह अस्मिन्नेति । अस्मि
इसेवना विरतरसेवना तथा निष्कामत्वात्फलानां कांक्षया योग्यतः योग्यतानुसारेणो व हरिर्इहं शक्यो अन्यथा नु कथंचन केनापि प्र
काशित्यर्थः ९८ तच्च नैवान्यथा कर्तुं मित्यत्र हेतुमाह । नियम इति । अयं पूर्वोक्तो नियमो हरेर्यस्मात्तस्मात्सर्वचेतनैर्नोत्तमैः अशक्तत्वा
दित्यर्थः । हरेः शक्तत्वात्स्वकृतो नियमः स्वैरन्यथा करिष्यते इत्यत आह । सत्येति विस्तुः शक्तोऽपि सत्यसंकल्पतः सत्यः नियतः संकल्प
अयोग्यमिच्छसुरूपपतत्येव तसंशयात्तस्माद्योग्यतानुसारेण सेव्यो विस्तुः सदैव हि ९९ अस्मिन्नेति सेवनाच्चैव निष्कामत्वाच्च योग्यतः इ
हं शक्यो हरिः सर्वैर्नान्यथा नु कथंचन ९८ नियमोऽयं हरेर्यस्मात्त्रोत्तमैः सर्वचेतनैः । सत्यसंकल्पितो विस्तुर्नान्यथा नु करिष्यति
९९ दत्तनीयं तपो यज्ञपूर्वाः सर्वेऽपि सर्वदा अंगानि हरिसेवायां भक्तिरूपेणाविमुक्तं । ये भविष्यत्यर्चवचनमित्येतदखिलं परं १००
इच्छा विशेषो यस्य स तथाभावप्रधानो निर्देशः सत्यसंकल्पत्वत इत्यर्थः । अथ वा सत्यश्चासौ संकल्पश्चेति सत्यसंकल्पस्तस्मादित्यर्थः । एव
मेव करिष्यामीति । इच्छा विशेषात्रान्यथा करिष्यतीत्यर्थः ९९ ननु तथा मुक्तिर्न चान्यथेतात्यादिना भक्तेरेव मोक्षसाधनत्वं नु मुक्तं तदमुक्तं
न्यागे नैके अमृतत्वमातपु रित्यादिश्रुत्या दानादिनापि मोक्षप्राप्तिप्रतिपादनादित्यत आह । दानेति । दानं पात्रे इव्यत्यागः । तीर्थं भागीर
थ्यादि । तपश्चांशयरादि । यज्ञोत्पत्तिश्चोमादिश्च पूर्वेषां ते तथा ते सर्वे उपाया हरिसेवायां भक्तिरूपेणांगानि भक्तिस्तु विमुक्तं
ये मोक्षाय एकास्वानंतरमाविसाधनांतरानपेक्षा उपाय इत्यर्थः । उदाहृतानि वचनानि चैतस्वकपोलकल्पितानि न्याह । भविष्यदि
ति परं निर्दोषमित्येतदुदाहृतं अखिलं वचनं विस्तुर्हि दाता मोक्षस्येत्यादिकं वचनं भविष्यत्यर्चवचनमित्यर्थः १०० ॥ ॥

राम
१७

त्रिविधा जावसंघास्वियाद्युक्तायेषु तिसंमतिमाहाष्टरावडिति वारो महावत्त आरक्षांतगाभावाऽतएव इंदः परमेश्वर्यसंपन्नः परमात्मा श्रवेष्टयतो सर्वेषु
 वेदेषु तिसंमतिः किं कुर्वन्तु गन्तव्यं वीष्मायां द्विवचनं सर्वस्मात्मानं देविणो जावानित्यर्थः । इमयन्तमः प्राययित्वा तिरहन्ति तस्यः पुनः किं कुर्वन्तु अन्ये
 न्यसुगनेभ्यो तान्सात्त्विकान् जीवात्मो ह्ययोग्या न तितेनायमानः अप्यंतसूक्ष्मं वैकुण्ठं दिस्थानं अतिशयेन तयन्नित्यर्थः । कुतोयं नियमः यतोयमिदं एव मानद्विदुः
 स्वरूपा तिक्रममिह तां द्वेषाः कुत एतत्तु भयस्य देववर्गस्य सुखवर्गस्य च राजानियामकः । तथा मनुष्यान् मनुष्यरूपांश्च विद्वाः प्रजा रूपांश्च जीवान् चोक्तयते उ
 नः पुनर्भूतं रक्तस्वर्गेषु परिभ्रमयति भ्रमयति । तनुकदापि तमः प्रापयति कुर्वन्वानयतास्यर्थः १२ एवमानद्विदितुं विद्योति उन्नरमंवेराऽइंदः शर्वेषां उन्नशये
 कानांतमो योग्यानां सख्या सख्या निहिता चरणा निपराहणा किं न स्वाकरोतास्यर्थः । तथा अपरेभिः अन्यशब्दे कैः सुक्रियोगैः सह सख्या निवितर्तुरा रास्वरमा
 श्रवेवीर्यं न सुगनें हमायन्त्यमतिनेनायमानः । एवमानद्वितुमयस्वराजा चोक्तयते विशांडो मनुष्यान् १२ पराशर्वेषां सख्या हरा किं विवितर्तुरा रा अपरेभि
 रेति । अनानुभूता खल्वन्तः श्वीरिंदुः शरद्वर्तुराति १२ तमेवं विद्वानश्रुत इह भवति तासः पंथा अयनाय विद्यते । तमेवं विदित्वा तिसुमेति तासः पंथा विद्य
 ते अयनाय १३ यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थः प्रकाशते महात्मनः १४ ॥ कृ ॥ कृ ॥ कृ ॥ कृ ॥ कृ ॥ कृ ॥
 राः सन् एति तेषां सख्या निस्वाकरोतास्यर्थः । तथा अनानुभूताः सम्यगनुभवयोग्यता शून्यान् मिश्रजानां तमैष ज्ञानान् अत्र खल्वानो नस्कादि प्रापयन्तु श्वीः शर
 दः अतीतानंतसंवत्सरावर्तुराति अतिशयेन तारीकान् । उन्नर अपि एवं तिरिष्यति । तनुकदापि मत्ता संकरिष्यतास्यर्थः १२ विमुक्तिर्विद्यया तथेतु कंश्रुत्यापि समर्थयते ।
 तमिति । तं उरुषमेवं सह स्वशार्धत्वादिना विद्वानश्रुतो मुक्तो भवति न तु अयनाय मोक्षायान्कः पंथा विद्यत इत्यर्थः । तं एव मुक्तरात्पविदित्वा ज्ञात्वा मत्सु संसारमत्येति अति
 कृतो भवति । न तु संसारतरणाया न्यामार्गो ह्यस्यर्थः १३ भक्त्यैव मोक्ष इत्युक्तं श्रुत्या सुपपादयति । यस्येति । यस्य महात्मनो विकारिणो देवे हरो परा उत्कृष्टा भक्ति
 रस्ति तस्योत्कृष्टत्वात् । यथोत्कृष्टत्वात् नित्यमेवा देवे भक्तिस्तथा स्वरूपानतिक्रमेणागुरो भक्तिर्यस्यास्ति तस्यैव पूर्वोक्ताः शमादयो र्थाः मोक्षसाधनत्वेन कथि
 ताः प्रकाशते । न तु भक्तिविनेत्यर्थः १४

तत्रैव श्रुतं तर्पठति । तमिति । ४

ता.दा.
१८

सु.ह.२

यतोखिलानि शमदमादानि भक्त्यर्थानि भक्तिफलकानि भक्तिस्तुकेवलानामोद्गायभवतात्पर्यः। मोद्गार्थभक्तिश्चेन्मोद्गानंतरं किं भक्त्येत्यत्राहासुकानामप्यति
मोद्गायाकसाधनरूपाभक्तिर्मोद्गानंतरं फलरूपावतिष्ठतइत्यर्थः १०५ ज्ञानसर्वः माहात्म्यज्ञानसर्वः परसर्वोत्कृष्टो नित्यः स्नेहो भक्तिर्न पदार्थांतरमित्यर्थः।
अतो नित्यानंदरूपत्वमुक्तं युक्तमिति भावः। तमेव नित्यद्युक्तमुपसंहरति। इत्यादाति। इत्युदाहृतं वचनं आदिर्यस्य तदित्यादिवेदवचने साधनप्रविधायकं
साधनविधायकं साधनविधायकमस्तीत्यर्थः १०६ सर्वसाधनेषु भक्तेः प्राधान्यपुराणांतरवचनैरपि दर्शयति। निःशेषेत्यादिना। हे हरे ते अभक्तो नित्यः
शेषधर्मकृत्त्रीपि सर्वधर्मी नुष्ठातापि सदानरके नित्येति भक्तश्चेदुल्लाहापि विमुच्यते। तस्माद्दोषादिति शेषः १०७ हे अक्षुततव भक्तैरधर्मः कृतोपि धर्मो भव

भक्त्यर्थान्पखिलान्येव भक्तिर्मोद्गायकेवलानामुक्तानामपि भक्तिर्हि नित्यानंदस्वरूपिणा १०५ ज्ञानसर्वः परः स्नेहो नित्यो भक्तिरित्येतो इत्यादिवे
देवचनं साधनप्रविधायकं १०६ निःशेषधर्मकृत्त्रीप्यभक्तस्तेनरके हरे। सदातिष्ठति भक्तश्चेदुल्लाहापि विमुच्यते १०७ धर्मो भवत्यधर्मोपि कृतो भक्तैस्त
वाक्षुतापायं भवति धर्मोपि यो न भक्तैः कृतो हरे १०८ भक्तात्वनसया शक्य अहमेवं विधौर्जुना ज्ञातुं इष्टं च तत्वेन प्रवेष्टुं च परंतप १०९ ॥ ॥

तिलोक्कदृष्ट्या अधर्मत्वेन प्रतापमानोपि धर्म एवेति भावः। न भक्तैरित्येकं पदं निषेधार्थं कनसमासोयं ननु नञ्समासः अतो न स्पन्तोपामावः। तथाचाम
क्तैरित्यर्थः। यो धर्मोपि कृतः स पापं भवति। लोक्कदृष्ट्या धर्मत्वेन प्रतापमानोपि भक्तिरादित्येन पापमेव भवताति भावः १०८ परंतपदे अर्जुन एवं विधौ हं आ
नसया अनेषुरमाब्रह्मादिष्वेवमविद्यमानयामभक्तात्वेन यरोद्दोरा ज्ञातुं तथात्वेन इष्टं साक्षात्कर्तुं तदन्तरं प्रवेष्टुं च शक्यो भवामीत्यर्थः। तत्र भक्तै
ज्ञानघटितसूत्रित्वेन ज्ञानेनैव मोद्गो भक्तिर्मोद्गायकेवलत्वेन यो न विरोध इति ज्ञातव्यं १०९

रामा
१८

ननु भक्तेर्महिष्यवरमकारणत्वमुक्तं किंपुनरंशतमसकारणमित्यत्र आह अनादाति यथा देवा अनादिभक्ता एवं दैत्या अनादिद्वेषिणः यथा भक्तिर्विहो विव
 धिता मुक्तिं प्रापयति एवं विहो द्वेषो विवर्धितो ते कल्याणवसाने दैत्या न भवेत्तमसि पातयता तर्थाः ११ यथा च पूर्णानंदस्वरूपिणो भक्तिर्मुक्तौ तिष्ठति एवं पूर्णस्व
 रूपदुःखात्मकः अतः स एव यः पूर्वविवर्धितद्वेष इत्यर्थः ॥ अथेतमसि पतितानां दैत्यानां भवति एते कथं भूतं तमसितिः शेषसुखवर्जिते सर्वथा सुखस्य
 येते इत्यर्थः १११ यथा भक्तिः अवरादिनवविधलिंगगम्या एवं द्वेषोऽपि जावाभेदादिज्ञानरूपनवविधलिंगगम्या इत्याह जावाभेद इत्यादिना
 ॥ अत्र जावाभेदादिशब्दैस्तद्ज्ञानानुपलक्ष्यते तदन्वेषां तस्माद्विहो रन्वेषां बुद्ध्या दानां साम्यं आधिक्यं चेति द्वेषद्वयात् तदतः हरेरूपगुणकर्मभेदः ११२

अनादिद्वेषिणो दैत्या विहो द्वेषो विवर्धितः तमस्य भेषातयति दैत्या न ते विनिश्चयात् ११ पूर्णदुःखात्मको द्वेषः सेनतो ह्यवतिष्ठते पतितानां तमस्य
 धेनिः शेषसुखवर्जिते १११ जावाभेदो निर्गुणात् तमपूर्णगुणात् ततथा साम्याधिक्ये तदन्वेषां भेदस्तद्गत एव च ११२ प्रादुर्भावविपर्ययसंज्ञकद्वे
 ष एव चातत्प्रमाणास्य निंदा च द्वेष एते खिलामताः ११३ एतौ विहाना यामक्तिः सा भक्तिरिति निश्चिता अनादिभक्तिर्देवानां क्रमाद्विहितेव सा

तथा प्रादुर्भावविपर्ययसः अवतारस्यानवतारत्वं अनवतारस्य वमारत्वमित्यर्थः ॥ तस्य विहो र्भक्तानां रमादानां द्वेषः तस्य विहोः सर्वो ११४
 तमत्वगुणपूर्णत्वादिप्रतिपादकप्रमाणास्य निंदा कल्पितविषयत्वादिकल्पने एते जावाभेदादयो न बापि अखिलाः प्रत्येकं द्वेषा मत्सः समताः ॥
 माणिकानां मित्यर्थः ११३ भक्तिरपि एतेषां मध्ये एकेनापि विहाना चेत्सैव सद्रक्तिरिति निश्चिता केनापि विहाना न चेदसद्रक्तिरेवेत्याहा
 रात्तेरिति भक्तेः स्वविशेषरूपापरोक्षज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वमाह अनादाति ननु दानादानां भक्तिसाधनत्वमुक्तं न ह्युक्तं भक्तेः स्वरूपत्वेनानादि
 त्वात्तदसाध्यत्वादित्यतो वाहा अनादाति देवानां मुक्तियोग्यानां मित्यर्थः ॥ अनादिभक्तिः स्वरूपभूता भक्तिः क्रमादानादिना वृद्धिगता अभिव्यक्ता
 सता ११४

ता. टा.
१८५

अपरोक्षदृशेर्भगवदपरोक्षज्ञानस्य हेतुर्भवति पुनरनंतरं सापरोक्षदृशिः सा भक्तिश्च मोक्षहेतुर्भवतात्यर्थः। अतएव स्वरूपेणावस्थानात्सेव भक्तिर
नित्यासतामुक्तेषु आनंदस्वरूपिणातिष्ठतात्यर्थः ११५ ननु भक्तेः कथमा नंदस्वरूपत्वमित्यत हायथेति। यथा शोक्त्वादिकं गविविद्यमानं रूपं गोः
स्वरूपं भवति। विशेषवत्त्वेन चापरीयशब्दवाच्यत्वं तथा सुखज्ञानादिकं भक्तेः रूपं नामथानतोरितिकमित्यर्थः ११६ ननु तस्यापैव च मोक्ष
दृतिर्भगवत्प्रसादेनैव मोक्ष इत्युक्तं तद्भक्तेर्भोक्षसाधनत्वं विरुद्धमित्यत आह। भक्तेरैवेति। विष्णुर्भक्तेरैव तुष्टिप्रसादमभ्येति प्रसन्नो भवतीत्यर्थः। अतए
न केनापि कर्मादिना नैवत्यर्थः। अतः स एव भुक्तिदाता तत्रासुक्तौ भक्तिरेव कारणाप्रसादद्वारेति शेषः। भक्तेर्भगवत्प्राप्तिद्वारा मोक्षो भवत्वमिति न वि
अपरोक्षदृशेर्हेतुर्भुक्तिहेतुश्चापुनः। सैवानंदस्वरूपेणातिव्यामुक्तेषु तिष्ठति ११५ यथा शोक्त्वादिकं रूपं गोर्भवत्येव सर्वदा। सुखज्ञानादिकं रूप
मेव भक्तेर्न वान्यथा ११६ भक्तेरैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित्। स एव भुक्तिदाता च भक्तिस्तत्रैव कारणं ११७ ब्रह्मादीनां च मुक्तानां तारतम्ये
तु कारणां तारतम्यस्थितानादिति व्याभक्तिर्न चेतरत् ११८ मानुषेष्वभ्याः किंचिद्देषयुक्ताः सदा हरौ दुःखनिष्ठास्तत्रैपिनित्यमेव न संशयः ११९
रोषद्विभावः ११७ ब्रह्मादीनां मुक्तानां तारतम्ये च भक्तिरेव कारणं कथमित्यत उक्तं तारतम्यस्थितेति। स यंतरतमभावेन मुक्तेषु अनादिनित्यत्वेन स्थि
ता भक्तिर्मुक्तानां तारतम्यभावे कारणांतरत्रकारणमित्यर्थः ११८ ननु देवानां भक्तिर्भोक्षहेतुर्देवानां देवस्त्वमोक्षहेतुर्भुक्तिमनुष्पारां कागतिः किंच
तत्साधनमित्यपेक्षायां मानुषानपि त्रेधा विजड्यत इति तत्साधनात्पादामानुषेष्टिति। मानुषास्त्रिविधाः अध्रमा मध्यमा उन्नमाश्चेति। तत्र मानुष
ेषु अध्रमा मानुषा हरौ सदा किंचिद्देषयुक्ता अल्पदेषयुक्ता युक्ता यतस्तेन कारणेन तेपि अध्रमानित्यदुःखनिष्ठा मित्यनिरयप्राप्तिर्योग्याः ११९

रामा
१८५

मध्यमास्तु मिश्रभूतत्वाच्चित्तं मिश्रज्ञानित्वाच्चित्तं सर्वदा मिश्रफुल्लः स्वर्गतरुक्रममर्षिप्रफुल्लः स्मरता इत्यर्थः। उन्नमामालुषाहरो किंचिद्वक्तियुता अल्प
भक्तियुता यतस्तेन कारो न ते पिमो हिरोगोमो ह्यप्रपि योग्या इत्यर्थः। तथा चाधमानां तम एव गतिस्तत्साधनं द्वेषः मध्यमानां मिश्रफुल्लप्रपि गतिस्त
त्साधनं मिश्रज्ञानं उन्नमानां मोहो गतिस्तत्साधनं भक्तिरेवेत्युक्तं भवति १२। तारतम्यस्थिता भक्तिर्ब्रह्मादीनां तारतम्येकारणमित्युक्तं तस्मै एति
। ब्रह्मरा इति। सर्वेभ्यो जावेभ्यो ब्रह्मराः परमा उत्कृष्टा भक्तिर्यतस्ततः कारणात् ब्रह्मा सर्वेभ्यो जावेभ्यः परम इत्यर्थः निःशेषे पारम्यब्रह्मरा इत्यंत निवा

मध्यमामिश्रभूतत्वाच्चित्तं मिश्रफुल्लः स्मरताः किंचिद्वक्तियुतानित्यमुन्नमास्तेन मोहिताः १२। ब्रह्मराः परमा
भक्तिः सर्वेभ्यः परमस्ततः। इत्यादीनि चक्रानि पुरारोषु पृथक् १२१ षष्ठवत्पंगुलो यस्तु न्यग्नो भपरिमंडलः। स
प्रपादश्चतुर्हस्तो द्वाविंशद्वन्नहरोर्युतः १२२

कपानितमस्ततानात्पाह। इत्यादीनां ति। न केवलं प्रवेक्षानि वाक्यानि पुरारास्थानि किंचित्पादानि च वाक्यानि पुरारोषेषु पृथक् पृथक् संताप्यर्थः १२१
ननु यथा ह्येतथा गुरौ इत्युक्तं तत्र कः सर्वेषां सुखगुरुः किंतु सत्त्वज्ञा इत्यपेक्षायां तद्वन्नहरो तावदाह। षष्ठवत्पंगुल इत्यादिना। यस्तु षष्ठवत्पंगु
लः षडुत्तरनवतिसंख्याकस्वांगुल्यवच्छेद्यप्रमाणापरिमितदीर्घपरिमाणा इत्यर्थः। तथा न्यग्नो भपरिमंडलः स्वबाहुद्वयपरिमितदैर्घ्यः। तथा सप्रपादः
स्वसप्रपादावच्छेद्यदेशपरिमितदीर्घपरिमाणाः। तथा चतुर्हस्तः स्वचतुर्हस्तावच्छेद्यदेशपरिमितदीर्घपरिमाणास्तथा द्वाविंशद्वन्नहरोर्युतः १२२

यथासम्यङ्कृत्तसंपन्नो ब्रह्मा एवं सम्यङ्कृत्तद्वारायुतः कलिः। सस्यग्लद्वारासंपन्नो यद्व्यान्तुप्रसन्नः ११५ शिष्याय सत्यं भवति तत्सर्वं नात्र संशयः।
अभिज्ञाहासम्यगिति। देवताप्रसादस्य गुरुप्रसादसाभ्यन्तरे देवतापूजा बहुरुपजादिकं त्रैव्यमिति वक्तुं मोक्षसाधनज्ञानस्य गुरुप्रसादस्य त्वेव व्यतिरेकावाह।
सम्यङ्कृत्तसंपन्नोऽपि पूर्वोक्तलक्षणैः सम्यक् संप्रणीतया संपन्नः सुप्रसन्नः सम्यक् प्रसन्नबुद्धिः ११५ शिष्याय सत्यं भवति तत्सर्वं नात्र संशयः।
न के भवतात्यर्थः। ननु स्वप्रसादद्वारा गुरुरेव मोक्षप्रदः किमित्यपेक्षायामाह अगम्यत्वादिति। गुरुद्वारमंतरेण हरेण गम्यत्वात् तस्मिन् गुरोर्वाविष्टः सन्निहितो
हरिर्मुक्तिदो भवेत्। तथा च हरेः सकाशात् मोक्षप्राप्ता गुरुद्वारमिति भावः ११६ एवं मोक्षस्य गुरुप्रसादसाभ्यन्तरे न्वयमभिभाष्यत इति रेकमाहाना

मानुषामभ्यमासम्यङ्कृत्तद्वारायुतः कलिः। सस्यग्लद्वारासंपन्नो यद्व्यान्तुप्रसन्नः ११५ शिष्याय सत्यं भवति तत्सर्वं नात्र संशयः।

अगम्यत्वाद् हरिस्तस्मिन्नाविष्टो मुक्तिदो भवेत् ११६ नातिप्रसन्नहृदयो यद्व्याहुरुरप्यसौ। न तत्सत्यं भवेत् तस्मादर्थनायो गुरुः सदा

११७ स्वावराणां गुरुत्वं तु भवेत्कारणात्। क्वचित्। मयी दार्ढ्यं तेपि पूज्या तत्तु यद्व्याहुरुरप्यसौ ११८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तिप्रसन्नेति। असौ सर्वोक्तलक्षणसंपन्नो गुरुरपि नातिप्रसन्नहृदयः अत्यंतप्रसन्नबुद्धिरहितः स शिष्याय यद्व्याहुरुरप्यसौ भवेत् फलजनकं न भवेत् यस्मात्
स्मादुरुप्रसादार्थं सदा गुरुर्वचनाय इत्यर्थः ११७ न त्वस्यैवास्मात्तु मुख्या इत्यत्र स्वापेक्षया गुरोर्वाधिकत्वं गुरुत्वे प्रयोक्तुं सुकृतार्हं वयोऽपेक्षत्वादिमात्रेण
वा एकदेशोपदेशाकरत्वेनावायुहुरुत्वं तन्न स्यादित्यत आह। स्वावराणामिति। स्वापेक्षया ज्ञानादिरहितानां क्वचित्कारणात् वयोऽपेक्षत्वादिनायुक्त
त्वं भवेत् मयी दार्ढ्यं तेपि स्वावरा अपि गुरुत्वं प्राप्ताः पूज्याः। न तु परो गुरुर्मुख्यो गुरुः स्वापेक्षया मुख्या गुरोर्वाधिको गुरुर्वाहुरप्यसौ पूज्यत्वा
यानपूज्या इत्यर्थः ११८

षसवत्पुंगुलइत्यादिकं तस्वक यो लकल्पितमित्याहा इत्येतदिति एतद्वचनजातं पंचरात्रोक्तं तथा न्येषु पुराणेषु अनुमोदितं संप्रतिपन्नमित्यर्थः । ननु तदा सु-
 क्रि सुदेवानां यदा प्रपद्यो हरिरित्यादिना अपरोक्षज्ञानानंतरमेव मोक्षो भवतामुक्तं तदनुपपन्नं ज्ञानात्पूर्वकृतानां पश्चात्करिष्यमाणानामनेकेषां कर्मणां
 प्रतिबंधकत्वेन विद्यमानत्वादित्यत्र आह । यदेति । मुक्तिप्रदानाय व्यक्तीकृतं स्वयोगपहरेर्विबरूपं जावः पश्यति यदा १२८ तदानस्य प्रपद्यतो जावस्य प्र-
 वीरिज्ञानात्पूर्वकृतानि सर्वपापानि अनिष्टपुराणानि च भस्मसाद्यानि भस्मा भवन्ति संचितानि सर्वाणि फलमदत्तैव लयं यांतात्यर्थः । उत्तराणि अ-
 परोक्षज्ञानानंतरकृतानि अनिष्टपुराणपापरूपाणि कर्मणि नष्टं यांति न लिपंतात्यर्थः । कानिचिदनिष्टान्येवेत्यर्थः । जनिहृतेष्टकर्मणामानंदादि-
 इत्येतत्पंचरात्रोक्तं पुराणेष्वनुमोदितां यदा मुक्तिप्रदानाय स्वयोगपंपश्यति श्रुत्वं १२९ रूपं हरेस्तदा तस्य सार्वपापानि भस्मासाद्यांति प्र-
 वीरा उत्तराणि नष्टं यांति कानिचित् १३० मोक्षश्च नियतस्तस्मात्स्वयोगपहरिदर्शने । भविष्यत्पूर्ववचनमित्येतत्सूत्रगतं १३१ ॥

वृष्ण्यत्वादिति भावः १३१ तस्मादेवं संचितानां नाशादुत्तरेषामशेषात् प्रास्व कर्मणां भोगेन ह्यात्पत्तिवंधकाभावे सति स्वयोगपहरिदर्शने मोक्षो-
 नियतवेत्याह । मोक्षश्च नियत इति । यादेत्येतत्कुत्र स्थं वाक्यमिदं तत्र आह । भविष्यत्पूर्ववचनमित्येतदिति सूत्रेणैतत्समर्थितमित्याह । सूत्रगमिति । ए-
 तत्समेयं सूत्रं गम्य सूत्रे प्रतिपादितमित्यर्थः तथा च ब्रह्मसूत्रं तदधिगम उत्तरपूर्वोद्योः रक्षे विनाशो तद्व्यपदेशादिति । अस्मार्थः । तदधिगमे त-
 स्य परब्रह्मणोऽधिगमे अपरोक्षे सति उत्तरपूर्वोद्योः अपरोक्षज्ञानोत्तराद्यस्य तत्पूर्वोद्यस्य चेत्यर्थः यथा क्रममशेषविनाशो भवतः । उत्तरस्याशेष-
 यः सर्वस्य विनाश इत्यर्थः । कुत इत्यपेक्षायां त्वोक्तार्थश्रुतिप्रमाणयतिसूत्रकारः । तद्व्यपदेशादिति । तस्योक्तार्थस्य व्यपदेशात्कुतावित्यर्थः १३१

तामेवश्रुतिं भगवानाचार्योपदिशति। श्रुतिं श्रुतिः। तत्परावक्तार्यतासर्ववता तद्यथेसादिश्रुतिस्फुटं यथा भवति तथा सहस्रं तद्वदेवावदत्तया चाहो
पविनाशप्रतिपादकश्रुतिद्वयभाषे भगवत्यादिरुदाहृतं। तद्यथा पुष्करपत्ताशआपोनश्रिष्यत एवमेवं विदिपापं कर्म न श्रिष्यत इति। तथा तद्यथेसाका
लमग्नौ प्रोतं प्रह्वयेतैवं हे वास्य सर्वे प्राप्ताः प्रह्वयंत इति। एवमपरोक्षज्ञानानंतरं मुक्तिनियमे मनुष्योत्तमादिब्रह्मात्मानो मुक्तिप्रकारमाह मुक्ता
स्त्वित्यादिना। संसारान्मुक्तामानुषामनुष्योत्तमादेवात्याति। देवाश्चोदंतीति स इंदुः शंकरं शेषयाति १३२ सशेषो ब्रह्मारायाति। एवं क्रमेणैव स
र्वे ब्रह्मारां प्राप्य तेन ब्रह्मारा सदैव हरिं यातामर्थः। एवं हरिप्राप्तानां तेषां मुक्तावस्थितिप्रकारमाह उन्नरोत्तरेति। रुद्रपुरः सरा शेषपुरः सरा मुक्ताः स

श्रुतिस्मृतपरातद्वत्तद्यथेत्यवदत्स्फुटं मुक्तास्त्वमानुषादेवान् देवा इंदुं सशंकरं १३२ स ब्रह्मारां क्रमेणैव तेन यात्यखिला हरिं उन्नरोत्तरवशात्
मुक्ता रुद्रपुरः सराः १३३ निर्दोषा नित्यसुखिनः उन्नरा वृत्तिवर्जिताः। स्वेच्छयेव मन्त्रव्रतानि संतेषु किंचन १३४ असुराः कल्पिपयंताः एवं दुःखोत्त

रोत्तराः। कलिर्दुःखाधिकस्तेषु तेप्येवं ब्रह्मवहणाः १३५

स्वोत्तमवशात् तिष्ठतामर्थः १३३ ननु तत्र पराधीनत्वे क्लेशाः स्यादित्यत आह निर्दोषा इति। मात्सर्यादिदोषरहिताः। अतएव नित्यसुखिनः पुनः संसारवृ
त्तिरहिताः संतः स्वेच्छयेवात्रा मुक्तौ रमन्ते। तस्मात्तेषु अनिष्टदुःखं किंचन नास्तीत्यर्थः १३४ मुक्तियोगेषु कर्मप्रकारं तमो योगेषु व्यतिदिशति। असुरा इत्या
दिना। मनुष्योत्तममारभ्य चतुर्मुखपर्यंतं यथा सुखोत्तरा एव मत्सुरांनुष्याधाममारभ्य कल्पिपर्यंतं दुःखोत्तरोत्तरः। यथा ब्रह्मा सर्वभ्यः सुखाधिकः। ए
वमेतेषु सुरेषु कलिर्दुःखाधिकः। यथा ब्रह्म तत्त्वयोगापाञ्जवोनामगराः संति। एवं तेपि कल्पित्वयोग्यगराः संति १३५

ता. ८१.
२२

ता. १३९

आश्नयस्तस्मात्तानां वा नानायाः प्रभुः। इति श्रुत्वा सा माधवपं चरात्रेति वासतः पुनः गोष्मस्तथा न्येष्टः ॥ स्त्रोक्तो निर्णयः
निर्णयः कृतः ॥ १३८ ॥ विष्णुवा ज्ञेयैः विदुषा तत्र सा देवलोभनेः। आनंदतीर्थे मुनिना पूज्यप्रज्ञाति धाम्
यथाचरुदंडादिपदयोग्यगणाः स्थकसति तथा न्येष्टसुराः सर्वगणाः योग्यतया संताप्यः। न केवलं ब्रह्मासुरवाधिक किंतु सदा सर्वगुरोर्ज्ञानभक्ता
दिकैरधिकः न केवलं संसारे सर्वे प्रमाधिपत्ये स्थितः किंतु मुक्तोऽपि सर्वमुक्तानामधिपत्ये तिष्ठता। सा ह ब्रह्मैवेति। सर्वगुणाधिको न्येष्टेति ॥ १३६ ॥
तर्हि विष्णुरपि व्यावर्त्तयति प्राप्नोति आह। आश्रय इति। तस्य ब्रह्मणो भगवन्नारायणः सदा संसारे मुक्तौ चाश्रय इत्यर्थः। न त्रहेतुः प्रभुरिति ॥ १३७ ॥ अथोप
मेव निखिलैरपि वेदवाक्यैरित्यादिना कृतं निरीयमुपसंहरति। इति। इति उक्तरात्प्राप्त्येभ्यो निरीयः कृत इति संबंधः। प्राक्तनं विवरणं जगज्ज
रित्यादि। इति हासौ भारते पंचम्यर्थे तसिः अनेभ्यो ब्रह्मांडादिभ्यः ॥ १३८ ॥ ननु केनायं निरीयः कृतः किमर्थं च कृतः किंच तत्करो सामर्थ्यमित्य
त आन्येष्टसुराः सर्वगणा योग्यतया लदा। ब्रह्मेव सर्वज्ञेति चेष्टः सदा सर्वगुणाधिकः। मुक्तोऽपि सर्वमुक्तानामधिपत्ये स्थितः सदा।
स्तिष्ठति तत्परिहृत्य त्वत्पदं स्फुटं। मुक्तास्तु मानुषादेवान् देवा इदं सशंकर ॥ १३९ ॥ सब्रह्मण्यक्रमो वत नयान् विवला हरि उत्रोत्र वश्या
(समुक्ता रुद्रपुरःसराः ॥ १३३ ॥ निर्दोषानित्यसुखिनः पुनरावृत्तिवर्जिताः। स्वेच्छये वरमं त्यजानानिष्टं तेषु किंचन ॥ १३४ ॥ असुराः कलिप्रयं
ताः एवं दुःखोत्तरोत्तराः। कलिर्दुःखाधिकस्तेषु तेऽप्येवं ब्रह्मवद्गताः ॥ १३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्र अहं विष्वाज्ञयेति। केनेत्यस्योत्तरमा नंदतार्थमुनिनेति। स्वस्यैव नामांतरमाह। पूर्णप्रज्ञेति। पूर्णप्रज्ञेत्यभिधायानाम्नायुक्तेनेत्यर्थः। त्वत्स्वरूपज्ञा
नमप्यधिकारिणो मोक्षासाधनमिति दर्शयितुं नामांतरं दर्शितं। किमर्थमित्यस्योत्तरं विष्वाज्ञयेति। निरीयकरोऽपि सामर्थ्यमित्यस्योत्तरं विदुषेति
अनेन पूर्णप्रज्ञादर्थो दर्शितः विदुषमपि भगवत्प्रसादाय त्रमिष्याह। तत्र सादेति। तस्य भगवतः प्रसाद एव ब्रह्मन्तस्योत्तरं तत्कर्मस्य साः सकाशा
निरीयः कृत इति संबंधः ॥ १३८ ॥

राम
२२

ननुनिर्णायः कृत इति कोऽर्थ इत्यतस्तस्य तात्पर्यं दर्शयति तात्पर्यमिति। शास्त्रादातां ऋणादानां सुतमं तात्पर्यं महातात्पर्यं महातात्पर्यं विज्ञोः
सर्वोत्तमत्वे इति शेषः। मया आनंदतीर्थेन प्रोक्तं। विस्मयते वेत्येतद्विद्वद्वाच्यं। प्राप्येति विज्ञोर्नारायणस्य तदवतारभूतस्य व्यासस्य च
त्येवेत्यर्थः। ननु किमर्थं विज्ञोः सर्वोत्तमत्वे शास्त्राणां महातात्पर्यं प्रदर्शितं। तद्ज्ञानार्थमिति चेत् तद्ज्ञानमपि किमर्थं मोक्षार्थमिति चेत्

तात्पर्यं शास्त्राणां सर्वेषां सुतमं मर्त्यं प्राप्य सुतां विज्ञोरेतद्भावैव विस्मया
प्योसौ १४० ॥ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्सहा ॥ ॥
भारततात्पर्यनिर्णयसर्वशास्त्रार्थनिर्णयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥

अन्यतानेनापि तत्संभवादित्यत आह। एतदिति। एतद्विज्ञोः सर्वोत्तमत्वं तात्पर्यं वासौ वैजुं गदिस्थानस्थितो विस्मयाप्यः प्राप्य
त्यर्थः। विज्ञोः सर्वोत्तमत्वं ज्ञानमेव मोक्षसाधनं तदर्थं तत्रैवाशेषशास्त्रतात्पर्यं प्रदर्शितरूपनिर्णयकरां युक्तमिति भावः।
इत्यशेषमिति संगतं १४० ॥ ॥ इति श्रीमत्सहाभारततात्पर्यनिर्णयव्याख्यान एव हि। आद्यः स्पष्टीकृतस्त्वावत्प्राप्त्यै साधक
सधयोः १ ॥ इति श्रीमत्सहाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां वरदराजचार्यकृतायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥

ता० टी०
२३

॥ ॥ आनृसिंहयनमः ॥ ॥ एवतावत्प्रथमाध्याये भगवद्गुणोत्कर्ष एव शेषशास्त्रतात्पर्यविषयमृतार्थ इति निर्णीयेदानीं विशेषतो शेषभार
तस्यापि तात्पर्यविषयभूतस एवार्थ इति निर्णीतकामो भगवानाचार्यो नारायणं सुरयुरुमिति भारता र्थसंज्ञा हकतदाद्युक्तप्रतिपा
दितयुगावत्तथाभारतप्रतिपाद्यं नारायणमध्यायादौ स्तौति जयतीति। हरिर्नारायणो जयन्मुक्तशेषवर्तते। अत्र जयतेरुत्कर्षप्राप्ति
र्थत्वेनाकर्षकत्वात्कर्षमिति न दोषाय। तत्र भारताद्युक्ते विषुशब्देन परासंविदुगात्कर्षत्वेन साकल्येनाचिंत्यत्वं लब्धं तदाह। अ
चिंत्य इति। सकललोकतमस्तु तद्व्यनेन अमरा सुरसिद्धवंद्यमित्यनेन च मुक्ता मुक्तगणावद्यत्वं मुक्तं तदाह। सर्वदेवैकवंद्य इति। स
र्वैर्मुक्तैरमुक्तैश्च देवैर्मुख्यतया वंद्य इत्यर्थः। अनेनैकमुत्पत्त्यायेन हरिप्रवृत्तात्त्वमेव सर्वस्य इति धर्मचोक्तं भवति। सुरयुरुमित्यनेन

॥ ॥ आवेदव्यासायनमः ॥ ॥ उं जयति हरिरचिंत्यः सर्वदेवैकवंद्यः परमयुरुरभीष्टावाप्तिदः सज्ज
नानां। निखिलयुगागाराणो नित्यनिर्मुक्तदोषः सरसिजनयनो सौश्रीयतिर्मानदोनः १ ॥ ॥

पदापदमवादीनां ज्ञानप्रदत्वमुक्तं तदाह। परमयुरुरिति। युरुरां युरुरित्यर्थः। मवद्यमित्यनेन मोक्षहेतुत्वमुक्तं तदाह। सज्जनानामभी
ष्टावाप्तिद इति। विषुशब्देनैव चोदारासंविदुगात्कर्षत्वं मुक्तं तदाह। निखिलयुगागाराणो इति। निखिलयुगागाराणां एवारां सज्जना
नियत्रासौ तथोक्तः। अनेनानंतयुगासमुद्रत्वलभ्यते। त्रैयायवर्जितमित्यनेन निर्दोषत्वमुक्तं तदाह। नित्यनिर्मुक्तदोष इति। नित्यं निर्मु
क्तानिर्गतादोषा यस्मादसौ तथोक्तः। भक्तप्रियमिति अनेन भक्तैरेव लभ्यतीत्युक्तं तदाह। नोस्माकं मानद इति। जगदेकनाथमित्यस्य
र्थकैमुत्पत्तेनाह। श्रीयतिरिति। अजशब्दमहिम्ना जननराहित्येन नित्याप्राकृतकल्याणादेहत्वं लब्धं तदाह। सरसिजनयन इति १ ॥

राम
२३

एवं हरिं स्तुत्वा श्रोतुं बध्य उक्तलनाय पूर्वोक्तार्थमनुवदंस्तत्संगत्वेनैतदध्याये चिकीर्षितं प्रतिजानीते। उक्त इति। अगादिशास्त्राणां वि-
 लोः सर्वयुगापरात्वादावेव महातात्पर्यमिति पूर्वोक्तार्थे निर्णयः। अथातन्तरं भारतवाक्यानामपि तत्रैव तात्पर्यमिति भारतोपक्रमो-
 यसंहारमध्यस्थे निर्णीते वाक्ये निर्णयः क्रियत इत्यर्थः। एतेरेव तस्य शास्त्रवचनैरिति वाच्यं। अध्ववस्यते निर्णयं तदित्यावत् २ ननु
 भारतग्रंथपर्यालोचनया निर्णयः स्यात् किंतु निर्णयकरणेनैतत्त आह। क्वचिदिति। केचिद्वर्तीः स्वयंदित्यप्रकटनाय स्वयं श्लोकात्तरच-

उक्तः पूर्वोक्तार्थे शास्त्राणां निर्णयः परोदिव्यः। अथ भारतवाक्यान्तेरेवाध्ववस्यते २
 क्वचिद्वंथा = अक्षिपंति क्वचिदंत रितानपि। बुद्धुः क्वचिच्चयत्यासंप्रमादात् क्वचिदन्य-
 था ३ अनुत्सन्ना अपियंथा व्याकुला इति सर्वशः। अनुत्सन्नाः प्रायशः सर्वे कोट्यंशोपित-
 वर्तते ४ ॥

यित्वा क्वचित्प्रदेशे प्रक्षिपंति प्रवेशयंति। क्वचिद्देशे विद्यमानानेव ग्रंथां सूदर्थबोधासामर्थ्येन वा विसृत्कर्षा सहित्वेन वा अंतरि-
 तान् अनुत्सन्नान् बुद्धुः। ततः प्रदेशात् ग्रंथा निष्कासिता इति भावः। क्वचिद्देशे व्यत्यासं पूर्वोक्तस्योत्तरत्र प्रक्षेपमुत्तरत्रोक्तस्य पूर्वत्र प्र-
 क्षेपं च बुद्धुः इत्यर्थः। क्वचित्प्रमादाद्वाप्या अन्वयापाठात् बुद्धुः इत्यर्थः ३ एवमनुत्सन्नानामिदानीं विद्यमानानामपीयं स्थितिः।
 अनुत्सन्नानां त्रिकाकं चेत्याह। अनुत्सन्ना अपीति। इति क्वचिद्वंथानित्याद्युक्तप्रकारेणाव्याकुलानिर्णयाजनकाः। प्रायशः बाहु-
 ल्येन। तस्माद्यथावस्थितो ग्रंथः कोट्यंशोपिव कुलांशोपितवर्तते ४ ॥

ता० टी०
२४

एवं शब्द एव व्यत्यासे यथावस्थितं भारतं देवर्गमार्थं। व्यत्यास इव स्थायामर्थं निर्णायकं तं भवतीति किमुवाच्यमित्याशयेनाह। ग्रंथोप्ये
वमिति। एवमुक्तरीत्या विलुलितः निर्णायकजनकः। यथावस्थित्यवस्थायां देवर्गमो देवा तां दुर्ध्रिगमो भारतार्थो व्यत्यासावस्थायां विलु
लितः निर्णायकमशक्य इति किमुवक्तव्यमित्यर्थः। अतो निर्णायकराप्रसक्तेः सद्भावाच्चरिणाप्रेरितो हं निर्णायकव्यक्त्याह। कलाविति
एवमुक्तप्रकारेण कलौ कलियुगेशब्दतोऽर्थतश्च भारतव्याकुलिते सति तन्निर्णायक ५ हरिणा प्रवेदव्यासेन प्रचोदितः प्रेरितो हं नि
र्णायकव्यक्त्यर्थः। ननु क्व व्यत्यासे कथं तवापि निर्णायकनिधाने शक्तिरित्यत उक्तं विज्ञानत्रिति निर्णायकनित्ये तदत्रापि संबध्यते। तस्य प्रा
वेदव्यासस्य हरेः प्रसादात् व्यत्यस्तं ग्रंथपर्यालोचनाभावेपि निर्णायकत्वं त एव विज्ञानत्रित्यर्थः। न केवलं स्वयं प्रतिभातय रावरत्नेन

ग्रंथोप्येवं विलुलितः किमर्थं देवर्गमः। कलावेवं व्याकुलिते निर्णायकप्रचोदितः ५ हरिणा निर्णायकव्यक्तिविज्ञानं सत्प्रसाद
तः। शास्त्रांतराणां संज्ञानन्वेदांश्चास्य प्रसादः। ६ देशे देशे शैतथाग्रंथान्दृष्ट्वा चैव पृथग्विधान्। यथा स भगवान् व्यासः
साक्षात्पारायणः प्रभुः ७ जगाद् भारतोद्योषतथावच्छेददीप्त्या संक्षेपात्सर्वशास्त्रार्थं भारतार्थं सुसारतः ८ ॥

निर्णायकज्ञानमिदं किंतु हि अत्रुत्सन्नभारताद्यशेषग्रंथपर्यालोचनमपि तत्प्रसादादेवास्तीत्याह। शास्त्रांतराणां त्यादिना। अत्रुत्सन्नभा
रतापेक्षया शास्त्रांतराणां वेदांश्चास्य प्रसादः। सम्यज्ज्ञानं ६ न केवलमेतावन्न देशे देशे वदरिका प्रमादिषु गाय भूमिषु यथावस्थि
ततंत्रभागवतादिनिर्णायकग्रंथदर्शनमपि समास्तीत्याह देशे देशे इति। पृथग्विधान्नाना प्रकारान् निर्णायकप्रमाणवदभिप्रायव्याज्जा
एव क्रियंत इत्याह। यथा स इति ७ भारतोद्योषयथायेन प्रकारेण जागदतथैव तदीक्षया तस्य भगवतो व्यासस्यैव यावच्छेपे निर्णायकनि
तिशेषः। न केवलं भारतार्थ एवोच्यते किं तु निर्णायकं भारतार्थं सुसारं सर्वशास्त्रार्थं निधीयत इत्याह संक्षेपादिति। ननु कथं सर्वशा
स्त्रार्थनिधानमल्पेन ग्रंथेनेत्यत उक्तं संक्षेपादिति ८ ॥

रास
२४

ननुभारतार्थानुसारेण सर्वशास्त्रार्थानिधानं कुत इत्यत आह। निर्णायक इति। भारतं सर्वशास्त्राणां निर्णायकः। निर्णायकतेनेति निर्णायकः कारणं
परिकीर्तितं। सुरा रोषि ति शेषः। अतः सर्वशास्त्रनिर्णायकत्वेन सर्वशास्त्रोक्तमत्वात्तदनुसारेण सर्वशास्त्रार्थानिधानं कुत इति भा
वः। इतोपि सर्वशास्त्रोक्तमत्वात्तदनुसारेणोक्तनिर्णायकत्वा मिति भावेनाह। भारतं सर्ववेदाश्चेत्यादिना। वेदयंतीति वेदाः सर्वशास्त्रा
णां २ व्यासस्याजयैव कथयिष्ये। समन्वितैर्ब्रह्मादिति देवैर्भारतमेकतः। सर्वशास्त्राण्येकतश्चेति त्रुलाभारोपिताः। अत्र भारतदेस्त
लारोपणं नाम तत्र निधि मया द्यारोपणं। एवं त्रुलारोपणोक्तं सति तत्र तयोर्मध्ये भारतं भारतप्रतिनिधिं। हतो मरिचकपरिचयत
भारोपाधिको हतः। त्रुलारोपणं भारतस्यातिरेकहेतुः। हतविशेषमाह। अतः सर्वशास्त्रोक्तमभारतमिति भावः १० महाभारतशब्द

निर्णायकः सर्वशास्त्राणां भारतं परिकीर्तितं। भारतं सर्ववेदाश्च त्रुलाभारोपिताः। सुरा २ देवैर्ब्रह्मादितिः सर्वैर्कथयिष्ये समन्वि
तैः। व्यासस्यैवाजया तत्र त्वत्परिचयत भारतं १० महात्वाद्भारवत्वाच्च महाभारतमुच्यते। निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमु
च्यते ११ निर्णायकः सर्वशास्त्राणां सदृष्टो हि भारतो। हतो विस्मयशब्दं हि ब्रह्मादीनां प्रकाशितं। यतः कृष्णवशे सर्वे भीमा
द्याः सम्यगीक्षिताः १२ ॥

पर्यालोचनयाप्ययमर्थो वसीयत इत्याह। महात्वादिति। महात्वात्तत्रैव भारोपात्तत्वादित्यर्थः। इदमतिरिच्यते त्वत्तनापि सव्यते। भारत
शब्दनिर्वचनज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयश्च वराणां दपि भारतस्य सर्वशास्त्रोक्तमत्वात्तदनुसारेण। निरुक्तमिति। अस्य भारतशब्दस्य नि
रुक्तसुतेरीत्या निर्वचनं ११ निर्णायकः सर्वशास्त्राणां मिति भारतस्य सर्वशास्त्रनिर्णायकत्वमुक्तं तद्दर्शयति। निर्णायक इति। निर्णायक
ति। हियस्माद्भारते सर्वशास्त्राणां निर्णायकः सदृष्टोऽतः निदर्शनसहितः। हतस्तस्मान्निर्णायकत्वमित्यर्थः। कः शास्त्रनिर्णायकः कथं च सदृष्टो
तः। हत इत्यत आह। विस्मयशब्दो हीति। ब्रह्मादीनां विस्मयशब्दं शास्त्रनिर्णायकत्वमिति। तद्भारते भीमादीनां कृष्णवशं कथयते तत्र
काशितं। कृष्णस्य विस्मयशब्दो भीमादीनां च ब्रह्मादित्वादित्वादित्यर्थः १२ ॥

ता० टी०
२५

२

अन्योपि शास्त्रार्थो भारते सदृष्टं तद्विहित इत्याह। सर्वेषामिति। सर्वेषां ब्रह्मादीनां ज्ञानदाता यशोदातेति च विस्वरीरितः। यस्मात्कारणाद्यास
स्वरूपेणाविस्वसेषां ब्रह्मरुद्रादिरूपिणां भीमादीनां भारते यशोचितवान् उक्तवान्। यस्माच्च तेनैव रूपेणाब्रह्मरुद्रादिरूपिणां शुकादी
नां ज्ञानदंष्ट्रतस्मादिति पूर्वगात्रयः। ब्रह्मरुद्रादिरूपिणां शुकादीनामिति सामानाधिकरण्याच्च शुकेवायोरावेशसद्भावोदयपक्षे १४
विष्णोः स्वातंत्र्यमितरेषां तदधीनत्वमित्येव निर्णयः। सदृष्टं तदुक्तं। इत्यभिहितं। इदानीं ब्रह्मादीनां तारतम्यं च सदृष्टं तं निर्णयितुं तमित्या
ह। ब्रह्माधिकश्चेति। ब्रह्मादेवेभ्यः शेषा दुद्रादप्यधिकः। सर्वेभ्यः शेषरुद्रादिभ्यः सकाशाद्विष्णोः प्रियश्चेति भीमनिदर्शनाच्च निर्णयितुं तमित्या
र्थः। ब्रह्मात्मकस्य भीमस्य भीमस्य शेषाद्यात्मकवल्लभाद्यप्येवैव्याधिकत्वाद्विष्णोः प्रियत्वाच्चेति भावः १५ ननु भीमस्य सर्वाधिक्यं

सर्वेषां ज्ञानदो विस्वर्यशोदातेति चोदितः। यस्माद्ब्रह्मात्मानतातेषां भारते यशोचितवान् ज्ञानदंष्ट्रशुकादीनां ब्रह्मरुद्रादिरूपि
णां १४ ब्रह्माधिकश्चेदेवेभ्यः शेषा दुद्रादप्यधिकः। प्रियश्चेति विष्णोः सर्वेभ्य इति भीमनिदर्शनात् १५ नृभारहरिणो विष्णोः प्रधानं
गंहिमा रूतिः। मागधादिवधादेव दुर्गो धनवधादपि १६ यो य एव वलज्येष्टः। तत्रियेषु स गतः। अगं चेद्विष्णुकार्येषु तद्वत्तैव च
नान्यथा १७ ॥ ॥

मेव कथं ज्ञातं येन तदाधिक्यं ब्रह्माधिक्ये निदर्शितं स्यादित्यत आह। नृभारेति। नृभारं हर्षं शीलमस्यास्तीति। तथोक्तं तस्य विष्णोर्मरूतिः।
प्रधानं गंहियस्मादितरापेक्षया भीमस्य अधिक्यं ज्ञातं तदर्थः। ननु मरूतेः प्रधानागत्वमेव ज्ञातः। सिद्धमित्यत आह। मागधादीति। अ
नन्यसाध्या जरा संधादिवधात् प्रधानागत्वं सिद्धमित्यर्थः १६ ननु जरा संधादिवधाद्विष्णोर्मरूतिः प्रधानागत्वं सिद्धमित्यत आह। मागधादीति। अ
प्यं ज्ञातमित्यतो वलाधिक्ये सिद्धे तेन भक्त्याद्याधिक्यं ननु तेन मित्यापि प्रायेणातयो व्याप्तिमाहा यो यरति। देवावतारेषु तत्रियेषु यो यो
वलज्येष्टो वलेनाधिकः। सर्वोत्तमः। भक्त्यादिनाप्यधिकः। ब्राह्मणोऽधिक्येऽन्यदेवनिमित्तवद्व्यतरति तत्रियेषु त्रिषु त्रिषु वलमपि विष्णु
भक्त्या नृभारहरिणो विष्णुकार्ये अगं चेत्तदेव सर्वाधिक्ये हेतुः। नवलमात्रमित्याह। अगं चेदिति। तद्वलं विष्णोः कार्येषु तस्य विष्णोर्मरूतिः
अगं चेत्तदाधिक्यानुमापकं अन्यथा नैवानुमापकं वलमात्रस्य व्यभिचारादित्यर्थः १७

राम

२५

ननु तथापि व्यभिचारः अर्जुने अश्वत्थामा पेक्षया गहृतस्य बलस्य सद्भावेऽपि स्वरूपा विक्रमाभावादित्याशंक्यतस्मिन् गहृते बले स्वाभा-
विकत्वं च विशेषादेयमित्याह। बलं तैसर्गिकमिति। विशेषरा व्यावर्त्यमाह। वरास्त्रादेरिति। आदिपदेनान्यावेशादिकं परि-
हृत्यते। यत्र वरास्त्रादेर्निमित्ता ज्ञातं तद्वलमन्यथा स्वरूपा विक्रमेकारागतमवति। तदेवोपलक्षणात्तथा स्पष्टं दर्शयति। अन्य-
शो निमित्तं यत्तत्र तादृशं चेद्वलं तर्हि अन्यात्मकं यस्यावेशः स आत्मा स्वात्मा यत्तथा तदीयमिति यावत्। हियस्मात्तस्माच्च व्यभिचा-
रस्त्यर्थः। अश्वत्थामा पेक्षया अर्जुनेऽपि बलसद्भावेऽपि तद्वलं अन्यात्मकं नराशंसं यत्ति निमित्तकत्वात् तस्मात्तस्माच्च व्यभिचा-
रत्वे विशेषादत्र मिति न व्यभिचार इति भावः। १८ ननु ह्यत्रियेऽपि सुतपा देवादिष्वन्यदेवाधिके प्रयोजकं प्रतिभातीत्यत आह। दे-
वलं तैसर्गिकं तच्चेवरास्त्रादेस्तदन्यथा। अन्यावेशनिमित्तं चेद्वलमन्यात्मकं हितत् १८ देवेषु बलिना मेव भक्तिज्ञानेन वा॥
न्यथा स एव च प्रियो विष्णोर्नान्यथा तु कथं चन १९ तस्माद्यो यो बलयेष्टः स गुराज्येष्ट उच्यते। बलं हि ह्यत्रिये व्यक्तं ज्ञा-
यते स्पष्टं हृदिभिः २० ज्ञानादयो गुराण्यस्मात् ज्ञायंते सूक्ष्म हृदिभिः। तस्माद्यत्र बलं तत्र विज्ञातव्या गुराणां परे २१
वेष्टिति। देवेषु पिवलमेवाधिके प्रयोजकं नान्यदित्यर्थः। ह्यत्रियेऽपि सुतपा देवादिष्वन्यदेवाधिके प्रयोजकं नान्यदित्यर्थः। ह्यत्रियेऽपि सुतपा देवादिष्वन्यदेवाधिके प्रयोजकं नान्यदित्यर्थः।
या गामपि देवावतारत्वात् तत्रिययदे देवसं ग्राहकमेव न त्रव्यावर्तकमिति मिति भावः। स एवेति यो बली स एव विष्णोः प्रियश्चेत्य-
र्थः १९ तस्माद्यत्रिये चाराभावात् सिद्धा व्याप्तिरित्याह। तस्माद्य इति। ननु वलाधिकं मत्तयाद्याधिक्ये लिङ्गमिति कुतः। विपरी-
तं किं न स्यादित्यत आह बलं हीति। हियस्मात् स्पष्टं हृदिभिः। पुरुषैर्बलं व्यक्तं स्पष्टं ज्ञायते २० ज्ञानादयस्सूक्ष्म हृदिभि-
रेव ज्ञायंते न स्पष्टं हृदिभिरित्यतः सर्वेषां हेतुज्ञानसंभवाद्भूतविवये वलिङ्गलिङ्गिभावो न वेपरित्यक्तमिति भावः। एवम्याप्तिम-
ति व्याख्यातुमानमाह तस्मादिति २१ ॥

ता० टी०
२६

स्वस्वरूपाधिक्ये २

२

तत्र पूर्वोक्तविशेषाविशिष्टस्यैवलिङ्गत्वात्तत्रापि व्यभिचारस्य मित्येत्यत इत्येवेत्यादि विवृणोति। देवेष्वेवेति तादृशबलं देवेष्वेव
अन्येषु देवेषु नास्ति ननु तथापि ह्यत्रिये धिति विशेषणमनुपपन्नं तथात्वे दोषादात्तां देवावताराणां बलाधिक्ये कारणात्वाभावप्र
संगादित्यत आह। क्षत्रादन्ये धिति। यत्र ह्यस्मावतारादौ दुष्टनिधने कार्ये केशवः प्रवृत्तस्तत्र क्षत्रादन्येषु दोषादिषु बलमेव सर्वाधि
क्ये प्रमारा मित्यर्थः। क्षत्रियपदं तु तदितरेषामस्कीर्णतत्वात्तत्र धर्माणां व्यावर्तकं। दोषादात्तां तस्वीकृतत्वात्तत्र धर्मत्वेन क्षत्रियपदेन
तेषां संग्रह एवेति भावः। ननु यदा बलकार्ये विस्तुः प्रवृत्तस्तदा तदंगं बलाधिक्यं मत्तपाद्याधिक्यं तापकमित्युक्तं। यदा तु ज्ञानकार्येषु भा
वतः प्रवृत्तिस्तदा देवावतारेषु मत्तपाद्याधिक्यं तापकं किमित्यपेक्षायामाह। तानकार्येति। यदा ज्ञानकार्ये विस्तुः प्रवृत्तस्तदा त

देवेष्वेव न चान्येषु वासुदेव प्रतीयतः। क्षत्रादन्येष्वपि बलं प्रमारां यत्र केशवः २२ प्रवृत्तो दुष्टनिधने ज्ञानकार्ये
तथैव च। अन्यत्र ब्राह्मणानां च प्रमारां ज्ञानमेव हि २३ क्षत्रियाणां बलं चैव सर्वेषां विस्तु कार्यता २४ ॥

देवज्ञानमेव स्वरूपाधिक्ये प्रमारा मिति च शङ्क्यार्थः। इदानीं क्षत्रिये धिति विशेषणव्यावर्त्यमाह। अन्यत्रेति। बुद्धादिना बलाधिक्यं
मिव ज्ञानोपदेशादिना ज्ञानाधिक्यं लिङ्गस्य स्पृष्टलदृष्टिभिरपि ज्ञातुं शक्यत्वादित्यर्थः। बुद्धादिप्रवृत्तेषु देवावतारेषु ज्ञानाधिक्यं
स्पृष्टलदृष्टिभिरपि ज्ञातुं न शक्यत इति पूर्वसुक्तमिति न विरोध इत्याशयेनाह। क्षत्रियाणामित्येति। अन्यत्रोक्तं विशेषणं न विस्मृतं
व्यमित्याह। सर्वेषामिति। सर्वेषां क्षत्रियाणां ब्राह्मणानां च सर्वेषां चलानां ज्ञानानां च विस्तु कार्यता विशेषणमित्यर्थः। विस्तु
कार्येभ्यस्तानि विस्तु कार्यतातेषां भावस्तत्रा विस्तु कार्यता गत्वमिति भावः नैसर्गिकस्यापि दृष्टुपलक्षणा २२ २३ २४

राम
२६

ता० टी०

२७

गयो राजा प्रियव्रतवंशजः॥ लक्ष्मणाद्यास्त्रयो लक्ष्मणाभरतशत्रुघ्नाः॥ रोहिणीतंदनो वलमहुः॥ रुमिताया अयत्यं रौमि तोयः प्रहृष्ट
इत्येकः॥ भगवद्व्याहृत्य रौमि तोय इति विशेषणं॥ तत्सुत्रः तस्य प्रहृष्टस्य सुत्रे निरुद्धकः॥ अत्रापि भगवद्व्याहृत्य रौमि तोय
षण्णः॥ नरः शेषात्मा अत्रापि देवो ह्यवाद्यो गृह्यते॥ एते हरेर्विशेषावेशिनो विशेषतः॥ आवेशो येषु ते तथा॥ विलोः स्वरूपा मि
व्यक्ति विशेषवत् इत्यर्थः॥ एतादृश्या येषां वलक्ष्मणादीनां भगवदवतारत्वोक्तिः॥ सुराणो स्थिति इत्येव ३३ न च त्रस्तूल रूपग्रहेणै
व तदयं तानि वा वतार रूपेषु विविशेषावेशमिद्वेः किमर्थं लक्ष्मणाद्या इत्यादिनां पुनरवतारग्रहणमित्यतो मूलरूपेषु विशेष
वेशसद्भावेऽपि अवतार रूपेषु सर्वत्र तत्सद्भावनिमित्तमाभावेन विशिष्यावतारग्रहणं युक्तमित्याह॥ बालिसंवाद इति॥ आदिय

गयश्च लक्ष्मणाद्याश्च त्रयो रोहिणीतंदनः॥ प्रहृष्टो रौमि तोयश्च तत्सुत्रश्च निरुद्धकः॥ नरः कृत्युन इत्याद्या विशेषाः॥ ॥
वेशिनो हरेः ३३ बालिसंवादयश्चैव किंचिदावेशिनो हरेः॥ तस्माद्वत्प्रवृत्तस्य रामकृष्णात्मनो हरेः॥ अंतरंगं हनूमा
श्च भीमस्तत्कार्यसाधकः ३४ ब्रह्मात्मको यतो वायुः पदं ब्रह्म मगात्पुनरावायोरन्यस्य न ब्रह्म पदं तस्मात्स एव सः ३५

देवकारादयो गृह्यन्ते॥ भूभारहारिण इत्यादिनोक्तमर्थं सुप्रसंहरति॥ तस्मादिति तत्कार्यसाधक इत्येतत्तद्वाभ्यां संबध्यते ३४ न
तत्तरीत्यामारुतेः सर्वाधिकत्वे ब्रह्माधिकत्वेऽप्येतत्कथं निदर्शितस्यादित्यत आह॥ ब्रह्मात्मक इति॥ ब्रह्मात्मको वायुरिति प्र
तिज्ञायाम्यत इत्यादिना हेतु रूपाः॥ ब्रह्म ब्रह्म संबंधि न च तर्हि वायुरेव ब्रह्मेति तत्राप्रोति वायोरन्यस्यापि साधनानुष्ठाने स
ति ब्रह्म पदं प्राप्तेः संभवेन ब्रह्मात्मकत्वसंभवादित्याशंक्यात्पस्यत तत्राधिक्योपपत्तेव तास्तीत्याह॥ वायोरन्यस्येति॥ सर्वं वायुरेव
स ब्रह्मानान्य इत्यर्थः ३५ ॥ ॥

राम

२७

ननु देवादिषु कृतज्ञाने एवाविक्रमज्ञापके रत्नं देवद्विषाधिक्रमज्ञापकं किंवलसुतज्ञानं नाद्यातासां पुञ्चादिकरणभावेन वलविशेषस्य
 तात्वमशक्यत्वेन हेतोरज्ञानासिद्धिप्रसंगात् न द्वितीयः तासां वा इत्येन ज्ञानप्रवर्तकत्वाभावेन ज्ञानविशेषस्य तात्वमशक्यत्वेन ए
 वौक्तदोषानतिष्ठते रतस्त्रासां तत्प्रत्यक्षानोपायः कइति जिज्ञासाया माहायत्ररूपमिति ब्रुत इत्यतो लिंगज्ञानसंभवादित्याहारूप
 हीति हि यस्मात् स्थूलदृष्टीनां रूपव्यक्तं दृश्यं स्पष्टं दृष्टं योग्यं ततः कारणात् इयं ज्ञापकं भवत्येवेत्यर्थः ३६ ॥ ननु विपरिहितं किं
 न स्यादित्याशंका पूर्ववदेव न कर्तव्येत्याह प्राय इति यत्र तः प्रयत्नेनापि अतो रूपमेव भक्त्यादीनां गमकमित्यर्थः ३७ अत्रापि

यत्र रूपं तत्र गुराभक्त्याद्याः स्त्रीषु नित्यशः रूपं हि स्थूलदृष्टीनां दृश्यं व्यक्तं ततो हितत् ३६ ॥
 प्रायो वेत्तुं तशक्यं ते भक्त्याद्याः स्त्रीषु यत्र तः यासां रूपं गुरास्त्रासां भक्त्याद्या इति निश्चयः ३७
 तच्च ते सर्गिकं रूपं द्वात्रिंशलक्षद्वयोर्धुतं नालक्षणा वसुर्मात्रं गुराहेतुः कथंचन ३८ ॥

रूपमात्रं नाधिक्रमज्ञापकं असुरस्त्रीषु व्यभिचारात् किं तर्हि स्वाभाविकमेवेत्याहात चेति तैसर्गिकं स्वाभाविकं न च रूपमात्रं स्थ
 लदृष्टिनिर्गतं शक्यते ननु तदीयं स्वाभाविकत्वमप्यतः पुनरज्ञानासिद्धिरेव दोष इत्यत उक्तं द्वात्रिंशदिति य इयं द्वात्रिंशलक्षद्व
 योर्धुतं तदेव तैसर्गिकमिति सा तव्यमित्यर्थः द्वात्रिंशलक्षद्वयानि च पूर्वोक्त्या येन रूपं लक्षणा व्याख्याना वसरेदर्शिता निद्रुं शक्यत
 एवेति भावा रूपे स्वाभाविकत्वा विशेषता ह्येत्यमाह नालक्षणा मिति अत्राणां द्वात्रिंशलक्षद्वयानि हितं वसुर्मात्रं रूपमात्रमस्वाभावि
 कमितियावत् तद्वत्त्यादिगुराहेतुर्न भवति ३८ ॥

आसुरीणां तत्स्वरूपं वरादिनिमित्तकं तस्मात्स्वाभाविकमतस्तस्मात्तानाधिक्यमित्याह। आसुरीणामिति वषट्मात्रं तत्तलक्षणाद्येतमतोः स्वाभाविकमेवेत्यर्थः। ३९ एवं नैसर्गिकस्य लक्षणाद्येतस्य रूपस्य भक्त्यादिहेतुत्वे सिद्धेतत्तारतम्याद्देवस्त्रीणां स्वरूपतारतम्यं सिद्धमित्याह। तस्मादिति। तस्मादुक्तं लिङ्गोपेतत्वाज्ज्ञानक्यादिरूपाश्चैः सर्वपरमासर्वाभ्यः स्त्राभ्युत्तमामतेत्यर्थः। ४० ततो लक्ष्म्याः पश्चादनेतरं द्रौपदीसर्वाभ्यो रूपतो वराततुत्तमेत्यर्थः। न केवलं रूपं विष्णोः सर्वधिकं हरेर्हं भारहरो कार्ये भीमवत्साक्षादंगत्वादपि सर्वाधिक्यं ज्ञातव्यमित्याह हं भारेति। ४१ नात्र साक्षादंगत्वाविशेषाद्भीमसाम्यमेव प्राप्नोति साक्षादंगत्वेऽपि विशेषेस्तीत्याह। हंता चेति। भीमस्य वैरहेतुत्वे सति दुर्योधनादिवैरिहं तत्त्वमप्यस्तीति। द्रौपद्यास्तु वैरहेतुत्वमात्रमित्येतो विशेषावसा

आसुरीणां वरादेस्तु वषट्मात्रं भविष्यति न तलक्षणान्यतस्तस्मात्तैव भक्तिः कथंचन ३९ तस्मादुपलक्षणोदात्तानकीरुमिरा। तथा। सत्यभामेत्यादिरूपाश्चैः सर्वपरमासर्वाभ्यः स्त्राभ्युत्तमामतेत्यर्थः। ४० ततः पश्चात् द्रौपदी च सर्वाभ्यो रूपतो वरा। हं भारहरो कार्ये भीमवत्साक्षादंगत्वाभीमवदीशितः। ४१ हंता च वैरहेतुश्च भीमः पापजनस्य त्व। द्रौपदी वैरहेतुः सा तस्माद्भीमादनेतरं। ४२ बलदेवस्ततः पश्चात्ततः पश्चाच्च फल्युतः। नरावेशादप्यथा तद्रौणाः पश्चात्ततः परे। रामवत्सावत्प्राद्याः पश्यततोरेवती तथा ४३ ॥ ॥ ॥

म्यमित्यर्थः। ४२ अंगत्वेनाधिक्यं कथंचन प्रसंगात्तल्लक्षणान्तरं गन्तानां तारतम्यमाह। बलदेव इति। ननु शेषावता राहलदेवादनंतरं अश्वत्थामो वक्तव्यत्वेन ततः पश्चाच्च फल्युतः तद्रौणावतारस्यार्जुनस्याभिमानं किं निमित्तमित्यत उक्तं नरावेशादिति। अन्यथा तन्नरावेशाभावे तु बलदेवस्य पश्चाद्द्वौणारित्यर्थः। द्वौणावलभेदयोः साम्येऽपि सामान्यावेशविशेषावेशाभ्यां विशेषात्तद्रौणाः पश्चादित्युक्तं। ततः फल्युतः नदनंतरं अपरे द्वौणाद्याः सिंहवलोकनेन परामहिषाणां स्वरूपं दर्शयति रामवदिति। रामवत्त्वलभेदवत्सावत्प्राद्याः पश्यततोरेवती। स्त्रियोज्ञातव्याः। ज्ञातव्याद्या इत्याद्यप्येन मित्रविंदानीला भद्रालक्षणाकार्तिद्याः पंचगृह्यते। ततस्तस्माभ्यश्च न तरेवतीवलभेदस्य भार्या ज्ञातव्येत्यर्थः। ४३ ॥

एवं कृष्णवतारेण भूतानां ब्रह्मादिरूपिणी मीमादीनां तारतम्यसु कृष्णवतारे पितृपिणो हवुमदादीनां मंगताक्रमेण तारतम्यमाहल
 दोषादिति। आदौ हनूमान् ततश्चात्तद्वमगाः। ततो लक्ष्मणा दन्तं तं भरतवालि नौ कामेंद्रावतारत्वात्। ततस्त्राभ्यां सकाशात्पञ्चाक्ष
 रं च। ततः शत्रुघ्नस्तुग्रीवाद्याः। आद्यपदेनां गदादेयः अवराणी च। इत्यर्थः ४४ नन्ववतारद्वये सेवा तारतम्याद्योग्यता तारतम्य।
 सातव्यमित्युक्तं तदुच्यते। तथा च रामवतारे वा ल्यवेक्षया सुग्रीवे सेवाधिक्यस्य प्रतीयमानत्वेन तदपेक्षया तस्याधिक्यपत्तेः।
 तथा कृष्णवतारे कर्णाद्यपेक्षया नकुलादिषु सेवाधिक्यस्य प्रतीयमानत्वेन तदपेक्षया तेषामाधिक्यपत्तेः। किंच कैश्चिदवतार
 रूढयेषु सेवाधिक्यस्य कृतत्वेन सर्वधिक्यपत्तिरिति शंका त्रयं क्रमेण परिहरति। रामकार्यमित्यादिना। सुराभिरामवतारे रा

स्व स्व

लक्ष्मणो हवुमत्पञ्चाक्षरतो भरतवालि नौ। शत्रुघ्नस्तुततः। यश्चात्सुग्रीवाद्यास्ततो वराः ४४ रामकार्यं त्रयेः सम्यक्
 योग्यं न कृतं सुरातैः। सरितं तु कृष्णाय वीभत्साद्यैः समंततः ४५ अधिक्यैः कृतं तत्र तैस्तु न कृतमत्र तत्र। कर्णाद्यैः
 विक्रयैस्तु प्राडुर्भावद्वये कृतं ४६ विविदाद्यैर्हितैः यश्चाद्विप्रतीयं कृतं हरेः। प्राडुर्भावद्वये च स्मिन् सर्वेषां निर्णयः कृतः ४७
 मकार्यं सेवारूपं स्वयोग्यं तैः सम्यक् कृतं वा ल्याद्यैः। वीभत्साद्यैर्खनादिरूपैः पुनः कृष्णवतारे कृष्णाय तत्सेवारूपं कार्यं सरितं स्वयो
 ग्यतां सुरादेराहूतं कृतं समंतत इति भरतहरणाद्यनेकप्रकारेणोत्तरं ४५ तथा तत्र रामवतारे तैः सुग्रीवाद्यैरधिकं रामकार्यं कृ
 तं तैस्तत्र कृष्णवतारे कर्णाद्यैः कर्णादिरूपैः कृतं अस्य कार्यं कृतं। तथा येस्तु प्राडुर्भावद्वये वतारद्वयेपि विविदाद्यैर्नकुलादिरूपै
 रधिकं कार्यं कृतं ४६ तैर्विविदाद्यैरेव यश्चात्तद्वमगावतारे विप्रतीयं वैरं कृतमित्येव नेन क्रमेण शंका त्रयं परिहरति। अथ माशयः। नैका
 वतारमात्रपर्यालोचनया सेवाधिक्यक्रमेण स्वरूपतारतम्यज्ञातं किं तर्हि अवतारद्वयपर्यालोचनया। अवतारद्वये पर्यालोचि
 ते च स्पष्टमेव सेवातारतम्येन स्वरूपतारतम्यं ज्ञायते इति। अमुमेवाशयं उद्घाटयति। प्राडुर्भावद्वये हीति। प्राडुर्भावद्वयापेक्षया तः
 सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्वरूपतिरायः कृतो तो तैर्कैः प्राडुर्भावमात्रमादाय शंका कार्यं तथैः ४७ ॥ ॥

ता० टी०
२९

बराहाध २

मरुषा

नचेतयोरवतारयोः परस्परपेक्षावदवतारांतरापेक्षास्ति किं निर्णायकरां इत्यत आह। नैतयोरिति। एतयोश्चतारयोः किंचिच्छुभं वाय
दिवा अशुभं अकृतं तदकृतं तदप्यत्रावतारेकापित् पूर्वते किंच त्रैवर्ण्ये ते यस्मात्तस्मादत्रैवावतारद्वय एव निर्णायो जातव्यः ५०
तत्रापित् सम्यक् तदावतारद्वयस्य निर्णायहेतुत्वं किंच हिंसावतारस्य वैशेष्यान्निर्णायहेतुत्वमित्याह। पश्चात्तत्त्वादिति। उपक्रमोप
संहारयोर्निर्णायहेतुत्वेऽपि उपक्रमापेक्षयोः संहारस्य पश्चात्तत्त्वाद्वाख्यानरूपत्वेन विशेषतो निर्णायहेतुत्ववत्तत्त्वावतारस्य
पश्चात्तत्त्वात्तत्र हिंसावतारे वैशेष्याद्विशेषतो निर्णायो भवतीत्यतो विशेषेण निर्णायहेतुत्वमित्यर्थः। प्राडुर्भावद्वयापेक्षयैव सर्वे
षां निर्णायो नावतारांतरापेक्षास्तत्रापि विशेषेण निर्णायः। हिंसावतारापेक्ष इत्युभयत्राप्येकमाह। प्राडुर्भावमिति। यस्मात्तत्त्वावतारे वैशे

नैतयोरकृतं किंचित् शुभं वायदिवाशुभं अन्यत्र पर्यतेकापित् तस्मादत्रैव निर्णायः ५० पश्चात्तत्त्वात्त्वस्य
वैशेष्यात्तत्र निर्णायः। प्राडुर्भावमिति तस्माद्दृष्ट्वा भारतं कृतं। उक्तारामकथात्वात्स्मिन्माकंडेयसमाख्यया॥
५९ तस्माद्यद्भारते नोक्तं तच्चिन्नैवास्ति कुत्रचित्। अत्रोक्तं सर्वशास्त्रेषु महिसम्पुदाहृतं ५१ ॥ ॥

प्यान्निर्णायस्तस्मादिमं प्राडुर्भावं हिंसावतारंगृहीत्वा विस्तरेणाधिकृत्य भारतं कृतं भावताव्यासेन अन्यथा तत्र स्यादित्यर्थः। अव
तारद्वयापेक्षयैव निर्णाय इत्यत्राप्येकमुक्ता रामकथेत्यनेनोक्तं। हिंसावतारस्य स्मिन्माकंडेयसमाख्यया माकंडेयबुद्धि
रसंवादेनारायके पर्वणि रामकथोक्ता तस्मादवतारद्वयापेक्ष एव निर्णाय इति ज्ञायत इत्यर्थः। एवं भारतस्य सोदाहरणं सर्वशास्त्र
निर्णायकत्वेन सिद्धं सर्वशास्त्रोक्तमत्वमुपसंहरति। तस्मादिति। भारते यत्प्रमेयं कुत्रचिद्द्रव्यांतरे नैवास्ति अत्र भारतं उक्तं प्रमे
यं सर्वशास्त्रेषु तसम्पुदाहृतं हिंसावतारं तस्मात्सर्वशास्त्रोक्तं भारतं वेदावुक्तार्थं भूषितमित्यादिवचनादित्यर्थः ५१ ॥ ॥

राम

२९

एवमुक्तं सर्वशास्त्रोत्तमत्वं भारतस्य न स्वकपोलकल्पितं किंतु ब्रह्मांडपुराणोद्दिष्टास्वयमेव कथितं चेत्पाह्य इत्यादीनि मार्कंडेयपुराणोपि भारतस्य सर्वशास्त्रोत्तमत्वं पुनरिति प्रतिज्ञायत च तान्मुदाहरति। मार्कंडेय इत्यादिनां स्पष्टमेतत् ५२ ५३ ५४ वा सुप्रोक्ते ग्रंथेपि भारतस्य प्रशंसनं कृतमिति प्रतिज्ञायत च तन्मुदाहरति। ह्यसंख्येयानामिति। अत्र महाभारतकर्तृत्वान्यथा नुपपत्त्या व्यासस्य नारायणावतारत्वावधारणोक्त्या भारतस्यानन्यसाध्यत्वलक्षणां सर्वशास्त्रोत्तमत्वं ज्ञायत इति भावः ५५ न केव

इत्यादिकथितं सर्वं ब्रह्मांडे हरिणा स्वयं। मार्कंडेयेपि कथितं भारतस्य प्रशंसनं ५२ देवतानां यथा च्या सो द्विपदां ब्राह्मणो वरः। अमुकानां यथा वज्रमोषवीनां यथा यवाः ५३ तथैव सर्वशास्त्राणां महाभारतमुत्तमं। वा सुप्रोक्ते पितृप्रोक्तं भारतस्य प्रशंसनं ५४ ह्यसंख्येयानां व्यासं विद्वि नारायणं प्रभुं। कोऽन्यः पुंडरीकाक्षान् महाभारतं कृद्वेत् ५५ एवं हि सर्वशास्त्रेषु ८८ थक् ८८ थुदीरितं। उक्तोर्थः सर्वेवायं माहात्म्यक्रमपूर्वकः ५६ भारतेपि यथा प्रोक्तो निर्णयो यं क्रमेण नु। तथा प्रदर्शयिष्यामस्तद्धा कौरेव सर्वशः ५७ ॥ ॥

लं ब्रह्मांडपुराणादिस्थानत्रये भारतस्योत्तमत्वं कथितं किंतु सर्वशास्त्रेषु स्वयमेव कथितमित्याह। एवं हीति। एवं भारतस्य सर्वशास्त्रोत्तमत्वं प्रसाधेदानीं सक्षेपात् सर्वशास्त्रार्थं भारतार्थं नुसारत इति प्रतिज्ञां समाप्यति। उक्तार्थ इति। माहात्म्यक्रमस्तारतम्यक्रमः पूर्वो यस्यार्थस्य सोऽयं सर्वोर्थो यथा सर्वशास्त्रेषु उक्तो यथा च भारतेपि क्रमेण निर्णयस्तारतम्यक्रमेण निर्णयो यं पूर्वोक्तं उक्तस्तथा सर्वशः सर्वं सर्वशास्त्रोत्तमं भारतोक्तं च - निर्णयं तद्धा कौरेव भारतवाक्यैः प्रदर्शयिष्यामः ५६ ५७ ॥ ॥ ॥

ता०टी०
३०

कानितानि सर्वनिर्गोप्यार्थानि नारतवाक्यानीत्यतस्तत्रावधारतोपक्रमवाक्यं पठति नारायणमिति पठ कथमस्योक्तं निर्गोप्यार्थत्वमित्यतस्त
द्वाक्यं यथाविद्या चष्टे। ज्ञानप्रदइत्यादिना तत्र मूलम् ॥ श्लोकेनारायणं वंदइत्यत्र यः। नारायणस्यैव वंद्यत्वे को हेतुरित्यत उक्तं सु
रयुरुमिति। तत्र सुरशब्दोऽप्यादि साधारणामरपरः। युरुत्वं च त्पेष्टत्वादिनेत्यन्यथा प्रतीति निरासाय तत्पदं तात्पर्यतो व्याचष्टे। ज्ञा
नप्रदइति। अत्र युरुत्वं तत्पेष्टत्वादिमात्रेण किं तज्ज्ञानप्रदत्वेन सुरशब्दोपित साधारणदेवपरः किं त्वपचायप्रभवाद्यशेषचेतन

नारायणं सुरयुरुं जदेकनाथं भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृतं च। त्रैगुण्यवर्जितमजं विभुमाद्यमीशं
वंदे भवघ्नममरास्वरसिद्धवंद्यं ॥ पठ ज्ञानप्रदः समगवान्कमलाविरिचशर्वादियुर्वर्गजग
तो निखिलाद्वरिष्टः ॥ भक्तैवेव तथ्यति हरिप्रवरात्त्वमेव सर्वस्य धर्म इति पूर्वविभाग संस्थः ५९

परइति व्याख्यातं भवति। मूले रमादि सर्व सुरयुरुत्वमेव कथमित्याकांक्षाया सुक्तं जगदेकनाथमिति। तत्र राजादिवत्स्वामित्वमात्रं प्रत
यते तेन च न उरुत्व साधनमित्यतस्तत्तात्पर्यमाह। निखिलाद्वरिष्टइति। निखिला इमादि चेतनवर्गाद्वरिष्ट अतिशयेनोक्तम्। अतः सुर
युरुत्वा सुक्तमिति भावः। सुरयुरुपदोक्तं ज्ञानप्रदत्वेन लभाद्युपाधिना किं तर्हि स्वभावतो भक्तप्रियत्वादित्यभिप्रायेणोक्तं मूले भक्त
प्रियमिति। तदभिप्रायं स्पष्टयति। भक्तैवेति। न च त्रयं यममाश्राद्यमीष्टफलावाप्त्यर्थं नारायणं वंदनं क्रियते। तत्राभिप्रायं न्यवदने
नापि भवत्यतः किं तद्वंदनेनेत्यतो मूले सकललोकनमस्कृतमित्युक्तं। तत्रोक्तं शकापरिहारः स्पष्टं न प्रतीयत इत्यतस्तत्तात्पर्यमाह। हरि
प्रवरात्त्वमेव सर्वस्य धर्म इति। हरिप्रवरात्त्वदरो युक्तीभाव एव सर्वस्य धर्मो नान्य प्रवरात्त्वमित्यतो भाष्टमिध्यर्थमप्यन्योनस्वातेत्या
वंद्यइति भावः। इति ज्ञानप्रदइत्याद्युक्तौर्थः पूर्वविभाग संस्थः श्लोकस्य पूर्वाद्धे उक्तो स्तीत्यर्थः ५९ ॥ ॥

राम

३०

इतोपितारायणाएववंचइतिहेतुंतरंवक्तुं त्रैयुगपवर्जितमितिउत्तराद्वै प्रोक्तंतस्यतात्पर्यमाह। निर्दोषकइति। सत्वादियुगासंवंधस्यजन
नादिदोषमूलत्वात्तदभावेसर्वदोषाभावएवोक्तोभवतीत्यर्थः। त्रैयुगपवर्जितत्वमेवकथंजातमित्याकांक्षायांमजमित्युक्तंमूले। त
त्रस्वरूपतोजनननिषेधमात्रप्रतीतिनिरासार्थव्याचष्टे। सतिविहीनइति। इहोपिजननाभावस्तदर्थस्तथावनित्यसुक्तत्वमेवोक्तंम
वतीतिभावः। इदंस्वरमासाधारणमित्यतोमूलेविभुमित्युक्तंतत्रदेशतः। कालतश्चव्यापकत्वेविभुत्वंप्रतिभाति। तदभिरमासाधारणा
मेवेत्पतोउगातोपिव्याप्तिस्तदर्थइत्यमिप्रायेणानुव्याप्ति। उदारेति। उदारउत्तराः। पूरणाः। प्रत्येकंपूरणाः। संविदात्मकाश्चिद्व्या
युगायस्येतिविग्रहः। तथाचरमाव्यावृत्तिरितिभावः। अतश्चोक्तनित्यसुक्तत्वेहेतुत्वेनमूलेआद्यमित्युक्तं। तत्रादौजातमित्यर्थ
स्यविरुद्धत्वात्तत्तात्पर्यार्थमाहाप्रथमकृदिति। तथाचसर्वस्यजगतःप्रथमकर्तृत्वेनस्वस्यकर्तृरभावादेजत्वंसुक्तमितिभावः
। कथमाद्यत्वमित्याकांक्षायांमूलेइतिमित्युक्तं। तत्रहेतुहेतुमद्भावस्यस्यएमप्रतीतेर्याचष्टे। सकलात्मशक्तिरिति। सकलस

निर्दोषकः सति विहान उदार पूरणां संविदुगाः प्रथमकृत् सकलात्मशक्तिः। मोक्षे
क हेतुस्वरूपस्वरैश्च सुक्तैर्वैद्यः स एव इति चोक्तमथोत्तराद्वै ६० ॥ ॥ इति

जनविषयास्वरूपशक्तिर्यस्यासौतपोक्तः। तथाचप्रथमकर्तृत्वंसुक्तमितिभावः। इतोपितारायणाएववंचइतिहेतुंतरंवक्तुंमूले
भवद्युमित्युक्तं। तत्रसंसारनिवृत्तिमात्रहेतुत्वप्रतीतिनिरासार्थंतत्तात्पर्यमाह। मोक्षैकरहेतुरिति। आवरणानिवत्यास्वरूपानंद
विर्भावोमोक्षशब्दार्थः। तत्रएकोसुरव्योहेतुरित्यर्थः। अतस्तस्यैववंचात्वेसुक्तमितिभावः। अनेनमुमुक्षुत्वनिर्वृत्त्येवैवंप्राप्तो
क्तैर्वैद्यो न स्यात्प्रयोजनाभावादित्याशंकातिरासार्थमूलेअमरास्वरसिद्धवद्यमित्युक्तं। तत्रास्वरशब्दस्यप्रसिद्धार्थत्वप्रती
तिनिरासार्थंतद्वक्ष्यार्थवदव्याचष्टे। असुरूपेति। अत्रास्वरत्वस्यामरविशेषणत्वात्पूर्वनिपातापेक्षया मरास्वरसिद्धेत्यस्या
स्वरूपस्वरैरिति वैपरीत्येनयोजनं कृतं। असुनिःस्वरूपेद्वियेष्टिन्मात्रैः रततेस्वरूपेद्वियेष्टिन्मात्रैः रततेस्वरूपानंदमनुभव
तीत्यसुराः ते च ते सिद्धा सुक्ताश्चेति। असुशब्दवाच्यानामिदियागाचित्मात्रत्वेवक्तुंमस्वरूपेसुक्ता। अमरपदव्याख्या नस्वरैश्चेति

सिद्धपदार्थकथनसुक्तैरिति। सतारायणाएववंचइत्य
नेनामयत्रवद्यत्वात्तयाएवैतिराइत्योभिन्नविषयत्वशंका
निवारयति। इतिस्माकस्योत्तराद्वै निर्दोषकइत्यादिप्रमेय
सुक्तमित्यर्थः ६० ॥

ता.टी.
३१.

ननु एवार्द्धे सकललोकः नमस्कृतमित्युक्तत्वात्सुनर्द्धितायार्द्धे अस्य सुखसिद्धे वंद्यमित्यनेनोच्यमानं वंद्यत्वं पुनरुक्तमित्याशङ्क्य
रिहरति नमस्कृतमिति। उभयत्र पूर्वार्द्धे नुत्तरार्द्धे वास्य नारायणस्य नम्यत्वमुक्तं यत्सूतः कारणादस्य नारायणस्य असुक्तकगोमु
नैश्विनम्यतायथाक्रमसुक्ता तोनयो नरुक्तमित्यर्थः। अन्यथा योनरुक्तप्रसंगादेवेति भावः। न चैवं व्याख्याते स्मिन्सूक्तोक्तः। य
हितार्थः सिद्धरत्यत आह। इत्थं हीति। असुख्यविशोः सर्वगुणैः प्रतिजानता भगवता व्यासेनेत्यं सर्वगुणैः प्रतिः प्रस्तावि
तोपक्रांता ६१ नोपक्रममात्रस्य तात्पर्यनिश्चायकत्वमित्यत उच्यते संहारवाक्येऽपि भगवतो गुणैः प्रतिरेवोच्यत इत्युपक्रमो य

नम्यत्वमुक्तं उभयत्र यत्सूतोस्य सुक्तैरसुक्तगुणैः श्विनम्यतोक्ता। इत्थं हि सर्वगुणैः
तिरसुख्यविशोः प्रस्ताविता प्रथमतः प्रतिजानतैव ६१ क्लृप्तो यज्ञैरिज्यते सोमपूतैः क्लृप्तो
वारैरिज्यते विक्रमद्भिः। क्लृप्तो वन्यैरिज्यते समृशानैः क्लृप्तो सुक्तैरिज्यते वीतमे हैः ६२ ॥

संहारैकसूख्यमप्यस्तीत्यभिप्रायेणोपसंहारवाक्यानि पठति। क्लृप्तो यज्ञैरित्यादिना। क्लृप्तः परं ब्रह्म सोमपूतैः सोमपानेन सुद्धैः
कर्तृभिर्यज्ञैः करतोरिज्यते। विक्रमद्भिः विक्रमं पराक्रमं कुर्वद्भिर्वीरैर्बुधैर्यज्ञैः क्लृप्त एवेज्यते। एवं समृशानैः सम्यग्विचारणा
शीलैर्वन्यैर्वनस्थैस्तपस्विभिः क्लृप्त एवेज्यते। किं वदता वीतमो हैरपगता ज्ञानैः सुक्तैरपि क्लृप्त एवेज्यत इति श्लोकार्थः। अनेन स
र्ववर्गाश्च मोयेत सुक्ता सुक्तपूज्यत्वोक्ता सर्वोत्कृष्टत्वमेवोच्यते ६२ ॥

राम

३१

सृष्टा ब्रह्मादय इति श्लोके पूर्वार्धे अत्यथाप्रतीतिनिरासार्थं ससृष्टिकं व्याचष्टे। स्रष्टृत्वं देवानामिति ब्रह्मादि
 देवानां यत्स्रष्टृत्वं सृष्टा ब्रह्मादय इत्यनेनोच्यते तत्सृष्टिः स्रष्टृत्वं सृष्टिः दातृत्वमेवोच्यते। न त्वन्यादिकर्तृत्वमस्ति स्रष्टृत्वमु
 च्यते। कुत इत्यत आह। उच्यते इति। यस्मात्कारणा इत्यत्रिदैत्यानामपि संमिता समाता तस्मादत्र सृष्टिरेव स्रष्टृरित्ययं विशेषो वि
 शेषार्थः। पूर्वार्थो ज्ञायत इत्यर्थः। यद्वा अविशेषोऽयमिति पदच्छेदः। यस्माद्दैत्यानामपि उच्यते। संमिता तस्माद्ब्रह्मादयः सृष्टा इति
 विशेषोक्तिर्न स्यात्। तस्मात्तद्वत्त्वात् पूर्वार्थो लभ्यत इति ६४ एवं येन निहता इत्यत्रापि यादवैत्यहतिर्दैत्यानां हतनं यदुच्यते। सात

सृष्टा ब्रह्मादयो देवानि हता येन दानवाः। तस्मै देवा विदेवाय नमस्ते शार्ङ्गधारिणे ६३ स्रष्टृत्वं देवानां सु
 क्तिस्रष्टृत्वमुच्यते। तान्यत्र उच्यते। दैत्यानामपि यस्मात्संमिता विशेषोऽयं ६४ अथ च दैत्यहतिस्त
 मसि स्थिरानियतसंस्थितिरेव न चान्यथा। तत्र विभागकृतिः सकलेष्वियं न हि विशेषकृता सुरदैत्यगा ६५

मसि स्थिरा अपर्यवसितानियता कलिमारम्भयथायोग्या स्थितिरेवोक्ता न चान्यथा न तत्र तत्र विभागकृतिरुपाहतिरत्रोक्ता। कुत इत्य
 त आह। तत्र विभागेति। इयं निहतशब्दापर्यालोचनया प्रतीयमाना तत्र विभागकृतिर्देहवियोगकरा लक्षणा इति। सकलेषु
 देवेषु दैत्येषु च समाना हि यस्मात्तस्मात्सुरदैत्यगा देवेषु दैत्येषु च विद्यमाना तत्र विभागकृतिर्न विशेषकृता येन दानवानि हत
 इति विशेषोक्तिस्तत्र विभागकरा विषयानभवति किं तत्र विषयैवेत्यर्थः ६५ ॥ ॥ ॥ ॥

ता० ५०
३२

ननुपरचित्तृतेरप्रत्यक्षत्वाद्भगवतो व्यासस्यायमेवाप्रियाय इति कथं ज्ञायत इत्यत आह तमिममिति । सुरासुरसंचये देवदेवस्य सुधा
ये हरि कृतं हरिणा वेदव्यासेन कृतं विवक्षितं प्रविशेषं प्रकृतं विशेषं देवातां सुक्तिदात्वं देव्यानां तमोदात्तमित्येवं रूपं विशेषं सुधा
क्षितं अंतरात्तरापर्यत्वात्प्रदर्शयितुं स्वपरपक्षमिदास्वपक्षपरपक्षो मिति विवेचयताति स्वपरपक्षमिति न भगवता व्यासे न मी
मसुयोधनौ प्रतिविमज्य मीमोमदीयः पक्षः सुयोधनः परपक्ष इति भागं कृत्वा भारती कथा कथिता तस्मादयं विशेषो व्यास स्या
मिमेतदिति ज्ञायत इत्यर्थः । तथा च ब्रह्मादीनां सुक्तिदात्वं तत्कल्यादीनां तमोदात्तत्वेन च भगवतो महा माहात्म्यमेव भारतवाक्ये
वगम्यत इति भावः ६६ भारते वैशंपायनाद्युद्धितमंगलाचरणां श्लोकेऽपि सर्वस्य भारतस्य नारायणपदवाच्यनिर्दोषाशेषस्य

तमिममेवं सुरासुरसंचये हरि कृतं प्रविशेषं सुधाक्षितं प्रतिविमज्य च मीमसुयोधनौ स्वपरपक्षमिदा कथिता कथा ६६ न
मो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे । यस्य प्रसादाच्च ह्यामि नारायणकथामिमां ६७ वासुदेवस्तु भावान्कीर्त्यते त्रसता
तनः । प्रतिविममिवादर्शं पश्यन्त्यात्मनि स्थितं ६८ नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति । एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्था
न्साधयाम्यहं ६९ ॥ ॥ ॥

इति पुराणं प्रतिपादकत्वं मेव प्रतीयत इति भावेन तं श्लोकं सुधाहर इति तम इति । अत्र भारतं सुदृश्यं इमां नारायणकथामिति ना
रायणकथात्वं विधानात्प्रतिपादकत्वमवगम्यत इति भावः ६७ वासुदेवस्त्विति भारते श्लोकेऽपि अत्र भारते सनातनो भगवान्वा
सुदेवः कीर्तित इत्युक्त्या शेषं भारतस्यानादित्यत्वं परमेश्वर्योद्यतं तमहिमोपेतत्वेन भगवत्प्रतिपादकत्वमवगम्यते ६८
नास्ति नारायणसमं सिमिति भारतं प्रतिज्ञा श्लोकेऽपि नारायणस्य समं वस्तु नास्तीत्यादिरूपं प्रमेयमधिकृत्य तत्रास्तीति
न्साधयामीति प्रतिज्ञा हरेः सर्वोत्कृष्टत्वमेव भारतस्य सुख्यः साध्योऽर्थ इति तत्रार्थस्तदर्थत्वेन साध्या इत्यवगम्यत इति भावः ६९

राम
३२

यदर्थावाक्योदाहरांतदुर्शयति। आद्यंतयो रिति। यस्मात्स उदाहरांतिव्यासात्स उदाहरांतिव्यासात्सकोविश्वराद्यंतयो रितस्यादावंते
चइतिउत्तरीत्यावदरातस्मादुपक्रमोपसंहारैकरूप्यादेवाभारतगाकथाहरिसदुत्तानानिर्णीयेतनिर्णीयार्थप्रवृत्ताइत्यर्थोवगम्यत
इत्यर्थः ७० नकेवलमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यसद्भावज्ञारतस्यविस्तृत्कर्षेतात्पर्यंकिंतर्हिअभ्यासादीतरत्विंगसद्भावदधितत्रै
वतात्पर्यमवगम्यतइत्यभिप्रेत्यमव्यस्यानिब्रूनिभारतवाक्यानिप्रठति। सत्यमित्यादिना। उक्तस्यादाव्यार्थंशयथत्वेनसत्यमित्या
दित्रिरुक्तिः। शयथोयंक्रियतइतिद्योतनायमुक्तमुद्धृत्योच्यतइत्युक्तं। किमुच्यतइत्यतःशयथविषयदर्शयति। वेदशास्त्रादिति। य
रंभ्रमारा मिति शेषा। वेदाजगदयःशास्त्राणि तन्मोमांसारूपाणि वेति चैकवद्भावः। वेदरूपाश्चास्त्रादिति वा। विश्वसर्वोत्कर्षस्य

आद्यंतयोरित्यवदत्सयस्माद्यासात्मकोविस्वरुदारशक्तिः। तस्मात्समस्तहृदिसद्गुणानां निर्णीतयेभारतगाकथेषा ७० सत्यं स
त्यं पुनः सत्यं सद्गुणं पुनः सद्गुणं वेदशास्त्रात्पुनः सति न देवं केशवात्परं ७१ आलोच्य सर्वं शास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः उदमेकं
सुनिष्पन्नं ध्येयं नारायणः सदा ७२ स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न ज्ञातुं चित्। सर्वे विधिनिषेधाः स्मरेत यो रेव किं कुरा ७३

शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्तस्मिन्वर्धमेवशास्त्रस्यसर्वोत्तमप्रामाण्यविषयेशपथःक्रियते ७१ अनएवोक्तमालोच्यसर्वशास्त्राणांति।
आलोडनेइतिकर्तव्यतांदर्शयति।विचार्यचेति।उपक्रमादिभिरितिशेषः।विचारकलमाहइदमिति।कस्यायंपरामर्शवइत्यतश्च
हाभ्येयइति।सर्वोत्तमत्वेनेति।एरणांयं ७२ स्मर्तव्यइतिस्मोकेप्रातरुत्थायाथसंभ्यामुपासीतेत्यादिसर्वविधिशस्त्रस्यविस्त-
सततंस्मर्तव्यइतिप्रधानविधिशेषत्वंतथातस्मिन्नापिचेदित्यादिनिषेधशास्त्रस्यविस्तुर्जनिवित्कदाचिदपितविस्मर्तव्यइतिप्रधान-
नितिषेधशेषत्वमित्युक्त्वा सर्वस्यविधिनिषेधरूपशास्त्रस्यविस्तुरेवसर्वोत्तमत्वेनसर्वेरादरणाद्यइत्यत्रतात्पर्यंनान्यत्रेत्यवगम्य-
ते ७३ ॥

ता० टी०
३३

कोहितमित्यत्र विसोरपरोचोयः कश्चिद्वदित्विबोविस्तुसदृशो न स्यात् । तर्हितं विस्तुं वेदितुं साकल्येन सात्तं को हि शक्तः स्यात् प्रकोपोत्यर्थः । न
चुविस्तुसदृशस्यान्यस्य संभवे स एव वेदितुं शक्तः स्यादित्यतो विषययेष्येयं कमानमाह । तद्विषयेति । ननु सर्वप्रमाणा गोचरस्य शश
विषाणा दिवदत्तं ता सत्वमायद्यत इत्यत आह । तस्मादिति । सविस्तुस्तं विस्तुं स्वात्मानं स्वयं वेदात्तरज्ञाना विषयत्वे पि स्वज्ञानवि
षयत्वाच्च प्रमाणा गोचरत्वमिति भावः ७४ एतदेव वाक्यान्तरेण दर्शयति । को हीति । अत्र मध्यमदायिका न्यायेन कृत्वा दित्येतदुभ
यत्र संवध्यते । अत्रापि स्वस्य स्वयमेवेति । इत्युक्त्वा तत्सदृशस्यान्यस्या भाव एव प्रतीयते ७५ अप्रमेय इत्यत्रापि अचिंत्यमहिम
त्वादिकमेव प्रतीयते । अनियोज्यः अतत्प्रेर्यः । कामगमः स्वेच्छा चारी । वशास्वतंत्रः अत्र सर्वोक्ते उन्नरोक्तं हेतुत्वेन योज्यं । एषभू

कोहितं वेदितुं शक्तो यो न स्यात् तद्विषयो परः । तद्विषयापरोक्षे तस्मात्तं वेदसः स्वयं ७४ कोहितं वेदितुं शक्तो नारायणामनाम
यं ज्ञाते सत्यवती सूतोः कृत्वा देवकी सुतात् ७५ अप्रमेयोऽनियोज्यश्च स्वयं कामगमो वशा । मोदत्येष सदा हर्तैर्वलिः । श्री
उनकैरिव ७६ न प्रमातुं महाबाहुः शक्यो यममु सुदतः । परमात्परमेतस्माद्विश्वरूपा च विद्यते ७७ वसुदेव सुतो नायनायं
गर्भे वसत्प्रभुः । नायं दशरथा ज्ञातो न चापि जमदग्निः ७८ ॥ ॥

तैर्ब्रह्मादिजीवैर्मोदति श्री उते । कैः कश्च वती उनकैः । अतलिका मिर्वाल इव ७६ न प्रमातुमित्यत्रापि सर्वोक्त एवत्वेनाचिंत्यमहिमत्वमेवो
च्यते । न प्रमातुमिति । प्रमातुं स्वप्रमाया विषयाकर्तृ विश्वरूपात्परिपरीरूपादत एव परमा डत्कृष्टादेतस्मात्परं उन्नमनं विद्यते
७७ ननु कथमेतत्कृत्वादिरूपेण ज्ञानदर्शनादित्यतस्तद्वातिरेवेत्याह । वसुदेव इति । अयं परमात्मा वसुदेव सुत इत्यत्र प्रसि
द्धिरेवेत्यर्थः । ननु कथं तर्हि देवक्या गर्भे वा स इत्यतस्तदपि तादृग्वेत्याह । नायं गर्भ इति । उभयत्र हेतुः प्रधुरिति । वसुदेवेति विशेष
योक्तृणा अन्यावतारे सुजननं प्रतीयत इत्यतः सर्वावतारेष्वप्येवमेवेत्याह । नायं दशरथादिति ७८ ॥ ॥ ॥ ॥

२

राम

३३

उक्तरीत्या जननाभावे मरणाहरोत्सादितमित्याहा जायत इति। कुत एव कारणादित्यर्थः। सर्वत्र चेत्तेषु देहयोगवियोगयोरेव जननमरणाश
 व्दार्थत्वाद्देहयोगरूपजननाभावे तद्वियोगरूपमरणाश्वयस्येति भावः। ननु स्वयं न प्रियते चेदन्येन बध्यः स्यादित्यत आह। न ब
 ध्य इति। एवं प्राकृतदेहयोगाभावे मोहादिवोधाः कथमेव स्फुरित्याह। सुहृत्तत्त्वादिना। देहयोगवियोगमोहाद्यभावेऽः स्वशं के वनका
 र्येत्याह। कुत इति॥ किंच परमात्मन्यपि दुःस्वप्नाशंकमानेन किंच परमात्मा स्वयमेव स्वस्मिन् दुःस्वप्नादयतीत्युच्यते। अन्य एव
 कश्चित्तत्रोत्पादयतीति वा। नाद्यः। दुःस्वप्नस्य नित्यं प्रतिकूलवेद्यस्वभावत्वेन स्वयमनयेद्वितत्वात्। न द्वितीय इत्याह। स्वतंत्रस्ये
 ति किंच नित्या नंदैकस्वरूपत्वेन दुःस्वप्नावकाश एव तास्तीत्यभिप्रेत्याह। नित्यानंदेति ७९ नन्वीश्वरोपिकर्माणि करोत्येव ता

जायते नैव कुत्रापि प्रियते कुत एव त। न बध्यो सुहृत्ते तां न बध्यते नैव केनचित्। कुतोऽः स्वतंत्रस्य नित्यानंदैकरूपिणाः ७९ ई
 शतपि हि देवेशो सर्वस्य जगतो हारिः। कर्माणि कुरुते नित्यं कीनाश इव दुर्वलः ८० नात्मानं वेद सुधी यः। स्वीसीतां च मार्गते
 । बद्धः शक्रजितेत्यादिलीलेषा सुरमोहिनी ८१ सुहृत्तेशस्त्रपातेन मित्रत्वमुधिरस्त्रवः॥ अजानन्युच्छति स्मान्पास्तु च त्व
 त्कादिवंगतः ८२ इत्याद्यसुरमोहाय दर्शयामास ताद्यवत्। अविद्यमानमेवेशः कुहकं तद्विदुः सुराः ८३ ॥ ॥

वत्कर्मणां च कर्मणां वध्यते जंतुरिति वचनाद्वंधकत्वेन मतक हर्षः। खादिप्राप्तिरवर्जनीयेत्यत आह। ईशवपीति। ईशितायात्यर्थः
 । कीनाशः कर्षकः। कृषीवल इति यावत्। ईशं न पिहीति हि शक्तेन कर्मणां बद्धे तेनोक्तनीयानित्यादिरूपी लालासुतिप्रसिद्धिमा
 ह ८० एवं कर्मणां मबंधकत्वे अजानादिदर्शनं दैत्यमोहाद्यमेव कृतमित्याह। नात्मानं वेदेत्यादिना। मार्गते अन्वेषयति। इत्यादि
 रूपा लाला अस्त्रमोहिनी दैत्यानां मोहजननार्थं ८१ सुहृत्तेन रूपास्त्रपातेनेत्येदुभयत्र संबंध्यते मित्रत्वमिति मित्र
 वदं। रुधिरस्य स्त्रवः स्त्रवाण्यस्मादिति तथोक्तः ८२ नाद्यवत् ऐदं जालवत् अविद्यमानमेवेशः प्रदर्शयामास। एव प्रदर्शिते
 प्यसुराणामेव धांतिरुत्पन्नान देवानां मित्याह कुहकमिति। तदेतत्प्रदर्शितं सर्वदेवा कुहकं मृषेवेति विदुः ८३ ॥ ॥

तत्र ज्ञेयस्वरूपमुक्तं अहं सर्वस्येति प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणा प्रतीयते स्मिन्निति प्रलयो विनाशकारणाच्चाह
मेवेत्यर्थः । तस्मान्न तत् परतरमसुक्तं किं चित्रास्त्रात्यर्थः अनेन जगदित्यादिकारणात् सर्वेति एतच्च भगवन्महात्म्यज्ञेयमिति
सुक्तं भवति । अत्र सावदवतारस्यैव कस्मै तन्माहात्म्यमुच्यत इत्यतः प्रकृतसंगतिः ८७ गीतायां भगवदवतारेषु दोषदर्शिता
निदाश्रवणाच्चावताराणां निर्दोषत्वं ज्ञायत इत्याह । अवजानंतीत्यादिना । मातुषीतुं धीते तु माश्रित्य तत्रिया मवत्वेन स्थितं मा
मवजानंति अवजानं कुर्वन्ति अत्र हरेरवजानंताम् । ब्रह्मरुद्रमादीनां साम्यदृष्टिरनन्यता । प्रादुर्भावमतस्यापि दोषदृष्टिर
हराति । धर्मदेहावतारादेर्भेददृष्टिश्च संकरः । अवतारेष्विति ज्ञेयमवजानं जना हं न इति गीता तात्पर्यनिर्णयोदाहृतमविष्य

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं तान्यत्र किंचिदस्ति धनं जय ८७ अवजानंति मां मूढा मातुषी
तु माश्रितं परं भावमजानंती मम भूतमहेश्वरं ८८ मोघाशा मोघकर्मणो मोघज्ञाना विचेतसा । राक्षसां सुखं चै
व प्रकृतिं मोहिनां श्रिताः ८९ महात्मानस्तु मां पार्थ देवां प्रकृतिमाश्रिताः । भजंत्यन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं ९०

त्यर्चवचनादनेकविधं ज्ञातव्यं । कुतो वजानंतीत्यत उक्तं । मूढा इति । तदेव विदुषोति । परं भावमिति । मम भूतमहेश्वरं भूतानां
ब्रह्मादीनामहेश्वरं परं भावं स्वरूपमजानंतीत्यर्थः ८८ तेषां कलमाह । मोघाशा इति । तेषां मासुष्मिकफलशाव्यर्थेत्यर्थः ।
एवं कर्मज्ञानयोरपि आसुष्मिकफलविषये मोघत्वदृष्ट्यं । ऐहिकसुखादिकर्मणां सुफलत्वदर्शनां सुफलत्वदर्शनादिति
भावः । अवजानंते मूलकारणमाहाराक्षसमिति । मोहनकंठोक्षसासुरस्वभावमाश्रिता यत इत्यर्थः ८९ देवस्वभावास्तु
नैवमित्याह । महात्मानस्त्विति । न विद्यते भगवतो न्यत्र स्वातंत्र्यमिदमिति मनो योषांते नन्यमतस्येत्यर्थः । भूतानां ब्रह्मादी
नामादिस्त्वयमनादि । अव्ययं विनाशरहितं ज्ञात्वा भजंतीत्यन्यथं ९०

ता० टी०
३५

पितासात्यत्रापि भगवद्वतारस्य ह्यस्य सर्वोत्कृष्टत्वादिकमेव जायते लोकत्रयेऽपि अत्यस्वत्समो नास्ति अधिकः कुतो न कुतोपि
त्यर्थः॥ अत्र हेतुत्वेतच्च प्रतिमप्रभावेति संवध्यते ९१ परं भूय इत्यत्र ज्ञानानां मध्ये उत्तमं ज्ञानं भूयः प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय प्र
तिज्ञातं ज्ञानं सुच्यते ९२ समयो निरिति महद्ब्रह्म प्रकृतिर्महा लक्ष्मीर्मम योनिभायातिस्मिन्महति ब्रह्मणि गमं दधामि त
तो गमं सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां संभवत्यतिर्भवतीत्यर्थः॥ अनेतरमा ब्रह्मादि सर्वचेतनोत्कृष्टत्वसुतं भवति ९३ द्वा
विमौ सुरुषावित्यादिनापि भगवता ह्यनेन स्वस्य सर्वोत्तमत्वकथनादप्युक्ता र्थः सिध्यतीत्युच्यते लोकत्रयेऽवलोकने सति

पितासिलोकस्य चरारचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च पुरुरागीयान् न त्वत्सतोऽस्य मयि अधिकः कुतो न्योलोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः
॥ ९१ परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानं सुतं मया ज्ञात्वा सुनयः सर्वं परं सिद्धिमि तो गताः ९२ समयो निर्महद्ब्रह्म तस्मि
ना भं दधाम्यहं संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ९३ द्वाविमौ सुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च क्षरः सर्वाणि भू
भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते ९४

द्वाविमौ प्रमितौ सुरुषौ चेतनौ अथवा द्वावेवेत्युक्त्वा त्वसुरुषव्यावृत्तिः प्रतीयते सा तु यत्रापरमसुरुषस्यापि विद्यमान
त्वादित्यतो द्वावेत्युक्तिश्चटनार्थं परमसुरुषं व्यावर्तयितुं लोकत्रयं सुतं लोकत्रयं तत्त्ववर्गे इत्यर्थः॥ इमौ कावित्यत उक्तं
क्षरश्चेति च शब्दोपरस्य रससुच्यार्थं क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वावेवेति संवंधः॥ तत्र क्षरशब्दार्थमाह क्षरः सर्वाणि ति स
र्वं हि भूतानि ब्रह्मादयो जीवाः क्षरः क्षरशब्दवाच्यः॥ कूटस्थो महा लक्ष्मीरक्षरोक्षरशब्दवाच्योऽयं तस्मै ताविति शेषः॥
अत्र ब्रह्मादिजीवाः सर्वेऽपि शरीराणां त्वात्सराः लक्ष्मीरक्षरदेहत्वाद्देहात्तत्त्वरोहरिरित्येव जातीयकाः सुतिर्दृष्टव्या ९४

११२

राम
३५

यदर्थं सुरुषद्वयनिरूपणां कृतं तदाह। उत्तम इति। अन्यः क्षरा क्षराभ्यां। तस्युत्तरे तयोर्मध्ये कश्चित् सुरुषोत्तमः कल्पनीयः। तत्र शब्देने
तस्य सुरुषद्वयापेक्षया तस्य महाविशेषो स्त्रीति दर्शयति। तत्र श्रुत्यादिसंमतिमाह। परमात्मेति। आत्मशब्दश्चेतनपर्यायः। तत्र
श्रुत्यादौ परमात्मा क्षरा क्षरात्मक निरिवलचेतनो ह्येव सदा त्वमित्यर्थः। तस्य सुरुषोत्तमत्वे श्रुतिरप्यस्तीत्याह। यदा ता।
अत्र यत्तत्सु पक्षे त्वं। लोकत्रयः। यशश्च। सर्वोपलक्षणां तथा च यस्मात् लोकत्रयमाविश्य विभर्ति तस्मात्तदयं द्वयोत्तमः। यो
हियस्वधारणापोषणादिकर्ता स तस्मात्तमोऽनुत्तम इति व्याप्रेरिति श्रुतिरुक्ता भवतीति दृष्टव्यं। लोकत्रयाविष्टस्य प्रत्येकं लोक
त्रयनाशनाशप्रसांतिवारयति। अव्यय इति। न चेतद्विरुद्धं। एह विष्टस्य देवदत्तस्य एहदा हातदा हतियमदर्शनादित्यतो चिंत्ये

उत्तमः सुरुषस्त्वया परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्ययं देवदेवः। एष यस्मात्क्षरमतीतो हसक्षरादपि चोत्तमः
अतोऽस्मिन्लोके वेदेव प्रथितः सुरुषोत्तमः। एह यो मासैमेवमसंहराजानाति सुरुषोत्तमः। स सर्वविद्भजति मां सर्वपावेन मां स्त॥

श्वर्ययोगावविरोध इत्याह। ईश्वर इति। एष अन्य इति सामान्येनोत्तमोऽन्यः क इति विशेषजिज्ञासायां स प्रमाणकमाह मेवेत्याह। य
स्मादिति च शब्दः क्षरमित्यनेन संबध्यते। यस्मात्क्षरणादहं क्षरचातीतो क्षरादप्युत्तमोऽतो लोके यो मुनेयागमे वेदेव पुनुरुत्तम
मः प्रथितः प्रसिद्ध इत्यर्थः। एह स्तोत्रं सुरुषोत्तमत्वे स्वस्य तात्पर्यं द्योतयितुं सुरुषोत्तमत्वं ज्ञातुं फलमाह। यो मामिति। य ए
व सुत्तरीत्या नन्वश्वकरादिशब्दवत्संज्ञात्वेनेत्यर्थः। असंहरा। एतत्सुरुषोत्तमत्वमप्यारमाधिक्येन मोहवर्जितः पुमान्पुनरुत्तम
योत्तमजानाति स सर्वविद् सर्वतदनुच्यते। अस्यैव सर्वशास्त्रार्थत्वादिति भावः। एवं जानात्यात्तमसर्वपावेन सर्वप्रकारे
ण भजतीत्यर्थः। भारतेत्युज्ज्वलं प्रति संबोधनं॥

ता० टी०

३६

कावा

तै एतच्च योग्या योपदेष्टव्यमित्याह। इतीति। उच्यते संशास्त्रमित्यनेन भगवतः। सुरुषोक्तमत्वमेव सर्वश्लाघ्यप्रमेयमित्यादिप्रैति। अत
एव सर्वविदित्युक्तं। ननु सर्वविद्वज्जतिमा मेव च सर्वभावेन भजतीति फलद्वयमुक्तं तस्य कथं फलत्वं इह प्रपञ्चादिरूपफलसाक्षि
दित्यतस्तत्साध्यफलमाह। बुद्धिमान् कृतकृत्यश्चेति। बुद्धिमान् परोक्षज्ञानो कृतकृत्यो मुक्तः। अत्र सर्वद्विदित्युक्तं इदं शास्त्रमिति
मिति चोक्तत्वात् सर्वेषां यो रूपा यो गमानां विद्मोः सर्वज्ञमत्व एव महातात्पर्यमित्यादि स्मृतं प्रतीयत इत्युक्तं। अतः
द्वौ भूतसर्गावित्यत्रापि देवास्त्रविभागेन सृष्टिद्वयमुक्त्वा स्वसंगं स्वभावं श्रुतिवति प्रतियोग्यासुराणां तम इत्युक्तं। अस्य
त्यमित्यादिना। ते अस्वरा असत्यं जगदाहः कथमसत्यं यतो प्रतिष्ठं जानवाभ्यः। जगतो धारमर्थिकं त्वममीकृता तसाधुना
इति यत्तु तसंशास्त्रमिदमुक्तं मया तद्य। एतद्बुद्ध्या बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत एव द्वौ भूतसर्गा लोके स्मिन् देवांसु
र एव चा देवो विस्तरशः प्रोक्त आस्वरं यार्थमेष्यता २२ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाह रतीश्वर न अपश्य न संसृते
किमन्यत्कामहेतुकं १०० ॥

जानवाभ्यत्वं हेतुमाह रित्यर्थः। न च शिवरनिमित्तकारणात् कत्वात्कथं जगदसत्यमाह रित्यत उक्तं मनीश्वरमिति। इति शिवरनिमित्तकं
न भवतीत्याह रित्यर्थः। न च शिवरा विष्टितादव्यक्तात्महतमहतो हंकार इत्यादि क्रमेण जगत् उत्पत्तेः। कथमनीश्वरत्वमित्यत उ
क्तं अपरस्परसंभूतमिति। महतो हंकार इत्यादि क्रमेण कस्मादेकस्योत्पत्तितांगा कुर्वतीत्यर्थः। ननु जगत्सत्यं न भवति चेत्कि
मन्यतासदेवेति पृच्छति किमिति। उत्तरमाह। अन्यदिति। सदसद्गामिति शेषः। सदसद्विलक्षणात्वादसत्यमाह रित्यर्थः। ननु
परस्परसंभूतं न चेत्किं नित्यमेवोत्पत्तौ जातमिति प्रष्टुं किमित्येतदावर्तनीयं। तस्याप्युत्तरमाह। कामहेतुकमिति। काम इ
ति कार्येणामविद्योपलक्ष्यते। कामो विद्याहेतुरस्यादानं यस्य तत्कामहेतुकं अविद्याकल्पितमिति यावत् १०० ॥ ॥

५ तत्कारण ५

२१५

३६

तानाहमिति ५

न

परदेहे

एतां हि मवष्टम्यत एतामानो हृष्टिना अतएवात्यबुद्धयः क्षा इजातज्यकर्माणां संस्मधारणा द्वैदिककर्मकर्तारः कलियुगा
दौजगतः क्षयकारकाः अहितकारकाः स्वयंतयाः परात्राशयंतः प्रभवन्ति जायंत इत्यर्थः १०१ सुतः विविधमात्रप्रतमिपत
आह इश्वर इति अस्मिन्मानेनाहमेवेश्वरः तस्योत्तर इश्वरः परमार्थतोस्तीत्यादिमन्यत इत्यर्थः १०२ आत्मदेहेषु चाप्योनियामको
स्तीत्युक्ते तदसहमानातास्त्येवान्योनियामक इति सांप्रद्विषंतः तत्र हेतुः अभ्यसूयका इति अमितः सर्वतः असूयायेषां ते
तथा न त्वेवं द्विषास्ते सुगुणे ह्येव त्वया क्रियते किमित्यत आह संसारेषु द्विषामाति संवत् १०३ तत्रापि आसुरीक्षयो

एतां हि मवष्टम्यत एतामानो ल्यबुद्धयः प्रभवन्त्युप्रकर्माणां क्षयाय जगतो हिताः १०१ ईश्वरो हं भोगा सिद्धो हं वलवान्स
खा आद्यो भिजतवा तस्मिन्कोन्यो स्त्रि स ह शो मया १०२ मामात्मपरदेहे सुप्रद्विषंतो भ्यसूयकाः तानहं द्विषतः कुरासं
सारेषु नराधमान १०३ द्विषाम्यजस्रजे मधुमाना सुराधेव योनिषु आसुरी योनिमापन्ना हृता नृनिजन्मनि माम
प्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिं १०४ ॥ ॥ ॥

वृत्ति

निषु द्विषामात्यर्थः आसुर्योनिक्षेपतो न सिद्धं फलं दर्शयति जन्मनिजन्मनि मृदा इति ततोपि किमित्यत आह मामप्राप्यैवेति
ततो धमांति हृष्टा गतिं तमोलक्षणां यांतीत्यर्थः अत्र ये अस्मिन्मानेन मन्यंते परमेशो हमित्यपि मिथ्या जगादिदं सर्वं भ्रमन चान्
ति मिथ्यात्वान्ने श्वरो स्यास्त्रि परेभ्यो न च जायते स्वस्मिन्नपि तथाप्यस्मिन्नियंता न्यदतीति प्रद्विषंत्यसुरास्तेषु सर्वे यांत्य
श्वरं तम इति ब्रह्मवैवर्तवचनमपीमममेवार्थसंवादयतीति प्रच्छन्नबोधानामाधिना मेवमते निंद्यत इति निश्चीयत इति
भावः १०४ ॥ ॥

ता० टी०
३०

विष्णोः सर्वज्ञमहा सर्वकर्मा विष्णुप्रीत्यैव कार्यमियत्र गीतावाक्यमुदाहृति (सर्वेति) ॥ ३

न चैतदस्वरमतं चेत्सात्त्विकं मतं को ह शमित्यत उच्यते। सर्वभूतेऽपि स्थितिः। विभक्तेषु विस्मृतापरस्परं चात्यंतं विलक्षणं। सु सर्वेषु भूतेषु विद्यमानेषु जीवजडात्मकेषु यदार्थेषु नियामकत्वेन विद्यमानमविभक्तं स्वगतभेदरहितं अव्ययं भावं यदार्थं येतजानेतेदं तं विषयात्तुर्वैतितज्ञानं सात्त्विकं विद्वात्यर्थः ॥ १०५ ॥ सर्वगुह्यतममित्यत्र ते हितं गुह्यतमं वचो ब्रह्मामितच्छृतिवति प्रतियोग्यत उच्यते। मन्मता इति। आत्रमन्मनस्कात्वादिनामत्याप्रिरेव मविद्यतीत्युक्त्या विज्ञोः सर्वेषां सत्त्वं सर्वप्राप्यत्वादिमहत्मात्मसे वोच्यते इति प्रकृतोपयोगः ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ एवं ज्ञानं ते ह मित्याद्युदाहृतं गीतावाक्यपर्यालोचनया शेषभारतस्य भागवत्कर्ष एव तात्पर्यमित्यवगम्यते इत्युक्तं इदानीं मोक्षधर्मभगवदेकनिष्ठपंचरात्रप्रशंसाकराण्यथा नु यपत्याश्च विभारतस्यत सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमाहृते। अविभक्तं विभक्तेषु तज्ञानं विद्धि सात्त्विकं ॥ १०५ ॥ सर्वगुह्यतमं भूयाः शृणु मे परमं वचः। इष्टोसि मे हठमिति ततो ब्रह्मामिते हितं ॥ १०६ ॥ मन्मता भवमद्वक्तो मद्याजीमानमस्वकामा मे वै श्यसि सत्यं ते प्रतिजानेप्रि योसि मे ॥ १०७ ॥ पंचरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्तानारायणः स्वयं। सर्वेषु ते सुराजं ज्ञानेन धेतद्विशिष्यते ॥ १०८ ॥ ॥

गाल

राम
३१

देकनिष्ठत्वमवसीयत इत्यभिप्रेत्य मोक्षधर्मवचनान्युदाहरति। पंचरात्रस्येति। मोक्षधर्मो हि सांख्ययोगः। यासु पतं वेदारायकमे वचा ज्ञानान्येतानि निजानि तत्र कार्या विचारणीति। अत्यकपिलहिरण्यशिवप्रणातानां यासु पतादीनां। वेदारायकस्यैवा चानां वेदपंचरात्राद्यशेषसदागमात्तं च ज्ञानसाधनत्वेन ज्ञानशब्दाच्चा नानि नानाति परस्परविरोधित्वमुक्तं पंचरात्रस्य कृत्स्नस्येत्यनेन पंचरात्रस्य यासु पताद्युपेक्षया वैशिष्ट्यात्तद्वारा प्रामाण्यमुच्यते। तत्र हेतुः पंचरात्रस्येति। पूर्वार्थे नोप्यने ते। यस्मादित्युपस्कृत्तं व्यंतस्मादेतेषु सर्वेषु ज्ञानेषु यासु पतादिषु एतत्पंचरात्राख्यज्ञानं विशिष्यते इति द्वितीया र्थे साध्या। अत्र विरोधिरित्येतदतिदाय्यर्थतो लभ्यते। राजेदेति जनमेजयं प्रति वेशं पायनस्य संबोधनं ॥ १०८ ॥

X सावसाधनेषु

ता.टी.
३८

२

एवंष्टवंतं राजानं प्रति वैशंपायनः परिहारं वदित्वा राजानं गीकारे प्रामाणिकं संमतिं दर्शयति। एकमेव सुरुषमिच्छंतीति यत्तदेतन्न सुकृमि
त्यर्थः। यद्वा प्रामाणिका एतत् द्वितीयपक्षोक्तं ते चंतिनां गीकुर्वन्ति। एतदितिसामान्यतः परा नृपं विशिष्य दर्शयति। सुरुषमेकमिति
एक एवात्मेत्येतन्मते प्रामाणिकानां गीकुर्वन्तीति भावः। किंतु हि बहवः सुरुषाः संति तेषां बहूनां सुरुषाणां यथैका यो निरेक एकसु
रुषाः काराणां भवन्ति। तथा तं सर्वगुणाधिकं सुरुषमाख्यास्यामीत्याह। बहूनां सुरुषाणामिति ११२ किंच परमात्मेतन्न ब्रह्मणा शि
वायाय मेवार्थ उक्तस्ततोर्थं समाख्यया पि भारतस्य तत्रैव नात्यर्थं भवसीत्यत इत्याह। आहृति। इममेवार्थं पृच्छते महादेवाय ब्रह्मा

वैशंपायन उवाच नैतदिच्छंति सुरुषमेकं ब्रह्म लोचनं। बहूनां सुरुषाणां च यथैका यो निरुच्यते। तथा तं सुरुषं
विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकं ११२ आह ब्रह्मेतमेवार्थं महादेवाय पृच्छते। तस्यैकस्य समत्वं हि सचैकः। सुरुषो
विराट् ११३ अहं ब्रह्मा चाद्य ईशः प्रजातां तस्मा ज्ञातस्त्वं च मत्तः प्रसूतः। मतो जगत्स्यावरजंगमं च सर्वं वेदाः
सरहस्याश्च सुत्र ११४ ॥ ॥

चतुर्ध्वर एतमेवार्थमाह। तमेवार्थं दर्शयति। तस्येति तस्य विष्णोरेकस्यैव समत्वं महामेकः स्वतंत्रः इतरत्सर्वं विश्वं सममदयमिति
मत्वं नात्यस्या अस्वतंत्रत्वादित्यर्थः। तस्यैकस्यैव समत्वं कुतरत्यत आह। सचैक इति। स एक एव सुरुषः परां यदुता ॥ अत एव
वः स्वतंत्रो यस्मादित्यर्थः ११३ न केवलमेतावत् किंतु ब्रह्मा ब्रह्मतामका प्रजातामाद्य ईशश्चाहं तस्माद्विष्णोर्जात उच्यते ननु
विष्णोस्त्वं जात इत्येतावता किं विष्णोर्महत्त्वमागतमित्यत उक्तं। त्वंचेत्यादि। न केवलं त्वं प्रसूतः। किंतु स्यावरजंगमात्मकं जगत्
हस्याः सर्वं वेदाश्च मत्त एव प्रसूता इत्यर्थः। सुत्रेति ब्रह्म हतं संबोधनं महादेवं प्रति ११४ ॥ ॥ ॥

राम

३८

तथैतदर्थप्रतिपादकं मीमवचनं विस्रोः सर्वोत्तमत्वे प्रमाणमस्तीत्याह। तथैवेति। तदेव वचनं दर्शयति। ब्रह्मेति। सर्वदा समेतैर्व्याचक्षारोः सन्नेत्यभि-
लित्वा व्याकुर्वद्ब्रह्मादिभिर्यदुगांशकः। यस्य कृत्स्नस्य उगो कदेशो वसाययितुं शक्नोतीति निश्चाययितुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ सर्वकृत्
भागवान् भूमा भुवो मनुष्यमात्रं न भवतीत्यर्थः। अनेन ब्रह्माद्याविदितानां तत्तुगात्वं मप्राकृतविग्रहत्वादिकंच महत्त्वं मस्तीत्युक्तं भवति। तथ
स्य कृत्स्नस्य ब्रह्माद्युत्पादकत्वं मप्यस्तीत्याह। यस्येति। यस्य कृत्स्नस्य प्रसादतः प्रसादा जाता ब्रह्मा। रुद्रश्च क्रोधसंभवः क्रोधात्संभवः
उत्पत्तिर्यस्यासौ तथोक्तः ॥ १६ ॥ एवं भावताम्राह्मेतापि स्वस्य ब्रह्माद्याधारत्वे सत्यतन्याधारत्वं सुक्तमस्तीति प्रतिपाद्यतवाक्य

तथैव मीमवचनं धर्मजं प्रत्युदाहरितं। ब्रह्मेशानादिभिर्देवैः समेतैर्यदुगांशकः। नावसाययितुं शक्नोतीति व्याचक्षारोः सर्वदा ॥ १५ ॥ स ए-
व भावान् ब्रह्मेतेव केवलमाभुवः। यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसंभवः ॥ १६ ॥ वचनं चैव कृत्स्नस्य ज्येष्ठं कुंती स्वतंत्रं प्रति। रुद्रं
समाश्रिता देव रुद्रो ब्रह्मा रामाश्रितः। ब्रह्मा मा माश्रितो नित्यं नाहं कंचिदुयाश्रितः ॥ १७ ॥ यथाश्रितानि ज्योतीषि ज्योतिष्येष्टं
दिवाकरं। एवं सुक्तगणाः सर्वे वा सुदेवसुपाश्रिताः ॥ १८ ॥ भविष्यत्पर्वणं चापि वचो व्यासस्य सादरं। वा सुदेवस्य महिमा भार-
ते निर्गोदितः॥ तदर्थं स्तुतयः सर्वानान्यार्थं वै हवन्त्यशः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ छच्छ ॥ ॥ ॥

सुदाहर्तिवचनं चेत्यादिना देवा रं द्राद्याः स्पष्टोर्थः ॥ १७ ॥ ननु संसारे मेदसद्भावेन ब्रह्माद्याधारत्वेऽपि सुक्तौ भेदाभावान्न तदाधारत्वं
मित्याशंक्य तत्रापि ब्रह्मादि सुक्तगणानां भावान्ते वाधार इति सदृष्टं तमाह। यथेति ॥ १८ ॥ तथा भविष्यत्पर्वणं चापि व्यासस्य सतात्प-
र्यं विस्रोः सर्वोत्तमत्वं प्रतिपादकं वचनमस्य तोशेऽप्यभारतस्य तत्रैव तात्पर्यं भव गम्यत इत्याह। भविष्यदित्यादिना यस्मान्न यावा-
सुदेवस्य महिमा महत्वं सर्वोत्तमत्वं मितिया वत्सभारते निर्गोदितं। यस्माच्चान्यकथाः सर्वोत्तमत्वं भावतामहिमा र्थं वै ह-
वन्त्यशो नान्यार्थं किं सुखप्रधानमेव ॥ १९ ॥ ॥ ॥

ਜਾ० ਟੀ०

三

तस्मात्प्रतीयंतस्मैस्यविष्णुसर्वोक्तं शृत्वस्ययत्प्रतीयंविरुद्धं दृश्येत्तत्रायाततः प्रतीत्यावगतंतत्रमममनीषितमपिप्रेतंनभवेत्तस्मा
पाद्यपरिज्ञानाभावेनायाततः प्रतीयमानोप्यर्थो नमदभिप्रायविषय इत्यर्थः १२० तनुतत्रप्रतीयदर्शनमेवकथंस्यादित्यत आह
भाषा इति भाषात्रयेण मया भारतं प्रवर्तितंतत्रभाषापरिज्ञानाभावेत्यायाततो न्यथा प्रतीतिसंभवादिनिभावः । तत्रकयाभाषया
किमुक्तमिति दर्शयिष्यन् भाषात्रयस्वरूपं निर्वारयति । उक्त इति । योचिह्नो महिमा सर्वोत्कर्षः सनुसमाधिभाषयोक्त इति ज्ञातव्य
मित्यर्थः । अनेन विष्णुमहिमाप्रतिपादकभाषासमाधिभाषेत्युक्तं भवति १२१ दर्शितभाषया किमुक्तमित्यत आह । शैवेति शैवी ।

तत्प्रतीयं त्वय दृश्येत्तत्तन्मम समाधि तं १२० भाषास्त्वस्त्रिविधास्तत्रमया वै संप्रदर्शिताः। उक्तो यो म हिमा विस्मोः स
तत्तो हि समाधि तः। १२१ शैव दर्शनं मालं व्यक्तं चैव कथं दिता समाधि भाष्योक्तं यत्तत्सर्वं या त्वमेव हि १२२
अविरुद्धं समाधेस्तु दर्शनोक्तं च यत्तत्। आद्यं तयोर्विरुद्धं यत्तत् दर्शनं तदुदाहृतं १२३ ॥ ॥ ॥

शिवस्य विद्यमाना कथा तस्योक्तमन्त्रप्रतिपादिका कथा उक्ता सा दर्शनभाषयेति वाक्यशेषः॥ उक्तत्वाविशेषा इमं यमपि ग्राह्यमित्या
गतमित्यत आह समाधीति १२२ सर्वग्राह्यमित्युक्त्वा दर्शनभाषयोक्तं किंचिद्वाह्यमिति धृती तंतस्य पृथगिति अविरोधमिति। स
माधिभाषयोक्तस्यार्थस्याविरोधचेतददर्शनभाषयोक्तमपि ग्राह्यमेव तद्विरुद्धं नुन ग्राह्यं पूर्वोत्तरविरुद्धत्वात्। अनेन सर्वोत्तर
विरुद्धार्थप्रतिपादकभाषा दर्शनभाषेति सूचितं तल्लक्षाणं स्पष्टमाह आद्यंतयोरिति। आदौ उपक्रमे ब्रह्मोः सर्वोत्तमत्वमन्ते उपसं
हारे च तदेव मध्ये चैतद्विरुद्धं शिवस्योक्तमन्त्रमुच्यते तददर्शनभाषयोक्तमित्यवगंतव्यमित्यर्थः १२३॥ ॥ ॥

राम
राम
राम

दर्शनांतरसिद्धं चेत्पुनर्दर्शनभाषाया लक्षणांतरमुच्यते। यथा भाषयोक्तं प्रमेयं विरोधिदर्शनांतरसिद्धं सापि दर्शनभाषेत्यर्थः। युद्धभाषास्वरूपमाह युद्धेति अन्यथा प्रतीयमानार्थादन्यार्थप्रतिपादिका भाषा युद्धभाषेत्यर्थः। सा यथा। उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यं वा तं च मृतकं कर्पटं। काकविष्टा समा युक्तं पंचरतानि भारतेति। अत्रोच्छिष्टं रतमित्यापाततः प्रतीयते तच्च विकृष्टं अतो वत्सोच्छिष्टं वत्सपीतं क्षीरं रतमिति प्रतीयमानार्थादन्यार्थप्रतिपादनस्य युद्धभाषया कृतं। यथा शिवनिर्माल्यस्या यादृत्वेपि तच्छब्देनांगाद्युदकमेव गृह्यते। तथा वा तं मलिकावमनं मध्ये वृह्यते। तथा मृतकं कर्पटं कौशेयमेव गृह्यते। तथा काकविष्टा समा युक्तं मश्वत्यादिकमेव ग्राह्यं। नान्यदिति द्रष्टव्यं। एवं वा सुदेवस्य महिमा भारते निर्णयो दित इत्युक्तं सुपपाद्योपसंहरति। तस्मादिति १२४ एवतावन्नि

दर्शनांतरसिद्धं च युद्धभाषा न्यथा भवेत्। तस्माद्विस्तोर्हि महिमा भारते क्तो यथार्थता १२४ तस्यांगं प्रथमं वाह्यः प्रादुर्भाव इति। प्रथमो हन्तृमात्रा मद्धितीत्योभीम एव च। पूर्णां प्रज्ञां स्मृती यस्तु भगवत्कार्यसाधकः १२५

नीता

र्णया च क्षीतिवत्तद्यत्वेतत्प्रतिज्ञातेषु निर्णयेषु विस्तोः सर्वोत्तमः स्वरूपनिर्णयः कृतः। इदानीं वाद्यादीनामंगमूनां रतम्यक्रमेण स्वरूपनिर्णयमाह। तस्यांगमित्यादिना। वायुस्तस्य हरेः प्रथममंगं। प्रधानसाधनं। तत्रैव लक्ष्मणरूपेणा प्रधानांगत्वं किं च तत्स्वरूपेणाप्याह। प्रादुर्भावेति। तद्वतारत्रयदर्शयति। प्रथम इति। अंगत्वं स्वरूपकथनार्थं युक्तं। भावत्कार्यसाधक इति सर्वत्र संवध्यते। भगवति वलकार्ये ज्ञानकार्ये च प्रवृत्तैः सति तं प्रधानसाधनत्वात् सर्वाधिकार्युच्चैः तन्मोवायुरेवेत्यर्थः १२५

ਜੀ० ਟੀ०

2

४०

40

प्रद्युम्नाद्यास्ततोविश्वोरंगभूताः क्रमेणात्मा चरितं वै सवातां नुविस्मृदेकायकथ्यते १३० तथा भागवतेषु तं हनूमद्वच
नं परं मर्त्यावतारैस्त्विह मर्त्याश्चिद्वारा रक्षोवधायैव न केवलं विभोः । कुतोस्य हि स्पृशतः स्व आत्मन्सा ता कृतानि व्यस
नान्तीश्वरस्य १३१ ॥ ॥

इस्थान्प्रत्युपदिष्टं हनुमद्वचनं पठति। मर्त्यावतारस्त्विति। विभोर्नारायणस्य इह लोके मर्त्येषु अवतारो न केवलं रक्षसां रा
वणादीनां वधायेव जाता। किंतर्हि मर्त्यशिक्षणं प्रयोजनं बुद्ध्यपि। विषयासत्त्वात् द्वियोगजन्यं महद्दुःखं स्यात् अतो भा
र्यादिविषयेष्वासक्तिर्न कर्तव्येति मनुष्यान् शिक्षयितुं चावतारः कृत इति भावः। अतएव सीता वियोगजन्यं संतापादिकं न
तमित्यज्ञानां प्रदर्शितं वस्तु तस्तु तन्नास्ति वेत्याह। कृत इति। स्वैव आत्मन्स्वस्वरूपे रमतोरममारास्य रामस्य सीता कृतानि
सीता वियोगजन्यं संतापादिरूपाणि व्यसनानि कृत एव स्तुर्न कृतो पीत्यतस्तत्प्रदर्शनं मर्त्यशिक्षणार्थं त्वात् तत्प्रतीतिर्भाति
रिति भावः १३१

ता० टी०
४१

प्रदर्शितमिह तस्यार्थः

एतदेव विवृणोति नवा इति आत्मवतां वीराणां आत्मा स्वामी अधोश्वरो वा स्वदेवो भगवान् रुडः खं न खं ते हियस्मात्तस्मात्स्त्री कृते
सीता प्रति कृति वियोग कृतं कश्मलं तं सुवीत। कोपादि दोषाभावादेव लक्ष्मणां च तजहात्यपि। अत्र हर्षासाद्वारि प्रवेशित इ
ति कोपेन लक्ष्मणाः परित्यक्त इति रामायणे कथास्ति सापिडुष्टा जनमोहनार्थमेव प्रवृत्तेति भावः १३२ इतोपिनं रामस्य रुडः खं
संभावना तास्त्रीत्याह हर्षमानायत्यादयं कजेति। यच्चरणापचरेणः सेवकानां प्राणिनां सर्वाणि रुडः खानि नाशं यंति। तस्य कृ
तो रुडः खं संभावनापीत्यर्थः। तर्हि किं मर्थं तथा प्रदर्शितं प्रयोजनद्वयमाह। सब्रजेति। जनानां रुज्जनां मोहनायेत्येकं
न वै स आत्मात्मवतामधोश्वरो खं ते रुडः खं भगवान् रुवा स्वदेवः। न स्त्री कृतं कश्मलं मसुवीत न लक्ष्मणां चापि जहाति कर्हि
चित् १३२ यत्पादकै पंकजपरागनिषेवकारां रुडः खानि सर्वाणि लयं प्रयांति। सब्रह्मवंद्यचरणां जनमोहनाय स्त्री सं
गितामिति रतिं प्रथयंश्चकार १३३ च विच्छिवं च विदुषीन् च विदेवात् च चित्रान्। न मत्पर्वयति स्त्रौति वरान
र्थयतेपि च १३४ लिंगं प्रतिष्ठापयति वृणोत्यस्वरतो वरान्। सर्वेश्वरः स्वतंत्रोपि सर्वशक्तिश्च सर्वदा सर्वतोपि वि।
मोहाय जनानां सुरुषोत्तमः १३५ तस्माद्यो महिमा विस्मोः सर्वशास्त्रोदितः सहि नान्यदित्येष शास्त्राणां निरायः स सुदाहृतः १३६
प्रयोजनं स्त्री संगितामिति रतिं इत्युक्तप्रकारेण रुडः खं साधनमृतं रतिं लोके प्रथयति त्रिति द्वितीयं प्रयोजनमिति भावः
१३३ एतद्वागवतोक्तमेव समाख्यावाक्येनापि दृढयति। च विच्छिवमित्यादिना। न मतात्यादिकं च विच्छिवमित्यादौ सर्व
त्र प्रत्येकं संवक्ष्यते। विमोहायेत्यत्र हेतुः। सर्वेश्वर इत्यादि १३४ १३५ एवं पृथक् पृथक् ग्रंथेषु विचार्यमाणोऽप्यनिरायः
संपन्न इत्याह तस्मादिति १३६ ॥ ॥

२

राम
४१

तत्रापि भारतस्य भगवदेकनिष्ठत्वात्सर्वशास्त्रोक्तमत्वं यदुक्तं तदुपादयितुं भारतप्रतिपाद्यमर्थत्रयमाह भारतार्थ इति। तात्परेव भगवद्वाक्यानि पठति मन्वादिना केचिद्वाख्यातारो भारतं मन्वादि संज्ञकार्थं प्रतिपादकं व्याचक्षते। अपरे च भारतं आस्रिकादिबुवते। आस्रिकादि संज्ञकार्थं प्रतिपादकं व्याचक्षते। अन्ये च भारतमुपरिचरादीति परिचक्षते तत्संज्ञकार्थं प्रतिपादकं व्याचक्षते इत्यर्थः। १३० केते त्रयो र्था इत्यतो नंतरमुद्दिष्टस्याप्यास्तीकाद्यर्थस्य शब्दशक्त्या प्रथमप्रतीते रितरयो र्थयोस्तदधीनप्रतीतत्वेन प्राधान्यात्प्रथमतस्तमाह। सकृत्साविति। कृत्सेतसहवर्तमानान्यां डवान्

भारतार्थस्त्रिधा प्रोक्तः स्वयं भगवतैव हि। मन्वादि केचिद्बुवते त्वास्त्रिकादितथापरे तथोपरिचराद्यन्ये भारतं परिचक्षते १३० सकृत्सात्यां डवान् तद्व्योयमर्थः प्रवर्तते। प्रातिलोम्यादिवैचित्र्यात्तमास्तीकं प्रवक्षते १३० धर्मो भक्त्यादिदशकः श्रुतादिशीलवैतयो। सब्रह्मकास्तु ते यत्र मन्वादि तं विदुर्बुधाः १३१ ॥ ॥ ॥ ॥

एतच्च प्रत्यक्षं अविच्छेद्यं योयमर्थः प्रवर्तते शब्दशक्त्यैव सर्वसाधारण्येन प्रतीयते। तत्रापि विशेषो स्तात्याह। प्रातिलोम्यादिवैचित्र्यादिति व्यत्यासः। प्रातिलोम्यगोमूत्राद्यादिसंज्ञकप्रकारभेदादित्यर्थः। तत्रापि पुरुषकालादिभेदेन व्यत्यासादेव द्वैतप्रकारत्वं मन्त्रैव गये भगवत्प्रादेर्लेशतो दर्शितं। प्रातिलोम्यादिभेदेनापाततः प्रतीयमानो यो र्थस्तमर्थमास्तीकसंज्ञमाचक्षते इति भावः। १३० मन्वादि संज्ञमर्थमाह धर्म इति। धर्मो निवृत्तिवर्गः भक्त्यादिदशको वक्ष्यमाणः। श्रुतश्रवणमादिर्यस्य मननादेरसौ तथोक्तः। शीलं स्वभावः। वैतयो विनयः। केते धर्मादिपदार्था इत्यतस्तदभिमानिनो ब्रह्माद्या एवेत्याह। सब्रह्मका इति। एवमव्यात्मं प्रतीयमानो यो र्थस्तमन्वादि संज्ञं बुधाजानिनो विदुरित्यर्थः। १३१

ता०टी०
४२

श्रौपरिचरार्थदर्शयति। नारायणस्येति। पदवर्गस्वरसमन्वयेन सर्वाणि वचनानि नारायणस्य नामानि संयाद्यतस्य नारायणस्य
नामानि संयाद्यतस्य नारायणस्य सामर्थ्याभिवायकानीति यो यस्य सौपरिचरं विदुरित्यर्थः १४० तत्र आस्त्रिकाद्यर्थस्य
मनुष्योत्तमादि साधारणत्वेऽपि बोद्धुं शक्यत्वाद् उपरिचराद्यर्थस्य सर्वाधिकारिकत्वात् न चार्थस्य त्वसर्वाधिकारिकत्वे
न तमेव लेशतः स्पष्टयितुमाह। भक्तिर्ज्ञानमिति। भक्त्यादिदशक इत्युक्तस्येदं व्याख्यानां अत्रायमाशयः। यस्मिन् प्रकरो

नारायणस्य नामानि सर्वाणि वचनानि तत्रात्मन्यभिवायानितसौपरिचरं विदुः १४०
भक्तिर्ज्ञानं स वैराग्यं प्रज्ञा मेधा वृत्तिः स्थितिः। योगः प्राणो वलं चैव हृकोदर इतीरितः १४१
एतद्दशात्मको वायुस्तस्माद्भीमस्तदात्मकः। सर्वविद्याद्रौपदी त्वयस्मात्सैव सरस्वती १४२

हृकोदर उच्यते तत्र भक्त्यादिकं प्रतिपादितमिति ज्ञातव्यं वा यो भक्त्यादिनियामकत्वेन तदात्मकत्वाद् हृकोदरस्य च वायुसू
पात्वात् १४१ यदा तद्रौपदी प्रसंगः तदा सर्वविद्या प्रतिपादितेति ज्ञातव्यं। सरस्वत्याः सर्वविद्या नियामकत्वेन तदभिमानि
त्वात्। द्रौपद्याश्च सरस्वती रूपत्वात्। एवं यदा युधिष्ठिराज्ज्ञानादि प्रसंग उच्यते तदा वर्मश्रवणमननादिक सुक्तमिति ज्ञा
तव्यं। यमादीनां वर्मादिनियामकत्वात्। युधिष्ठिरादीनां च तदवतारत्वात् १४२ ॥ ॥ ॥ ॥

राम
४२

यदात्तुर्द्वयोर्धनप्रसंगात्तदा द्वेषाज्ञानावैराग्यादिदशकमुक्तमिति ज्ञातव्यं। कलेरज्ञानादिरूपत्वाद्द्वयोर्धनस्य च कलिरूपत्वात्।
यत्र दुःशासनप्रसंगात्तत्र विपरीतं ज्ञानमुच्यते इति ज्ञातव्यं। दुःशासनस्य विपरीतज्ञानात्मकत्वात् १४३ यत्र त्रिशकुनेः प्र-
संगात्तदनास्ति क्वमुक्तमिति ज्ञातव्यं। तस्य तदात्मकत्वात्। यदात्तु परेषां धर्तृराष्ट्राणां विकर्णादीनां प्रसंगस्तदा सर्वदो-
षा उच्यन्ते। इति ज्ञातव्यं। तेषां सर्वदोषात्मकत्वात्। यदात्तु द्वौ रागौ रुच्यन्ते तदा हंकारत्वमुक्तमिति ज्ञातव्यं। रुद्रस्याहंकारा-
त्मकत्वात्। द्वौ रोम्भतदवतारत्वात् १४४ यदा द्वौ रागादीनां कथा तदा व्यात्ममिन्द्रियाण्युक्तातीति ज्ञातव्यं। बृहस्पत्यादौ

अज्ञानादिस्वरूपस्त्वकलिर्द्वयोर्धनः स्मृतः। विपरीतं त्वयद्ज्ञानं दुःशासन इतीरितः १४३ नास्ति क्वंशकुनिर्नाम सर्व-
दोषात्मकाः पराधर्तृराष्ट्रास्त्वहंकारो द्वौ रागौ रुद्रात्मको यतः १४४ द्वौ रागाद्याहंन्द्रियाण्येव पापान्यन्ये त्वसैनिकाः। पांडवे
याम्भुराया नितेषां विस्वर्नियोजकः १४५ एवमव्यात्मनिष्टं हि भारतं सर्वमुच्यते। इति ज्ञेयमातः सर्वैर्भरितं त्वस्वरेरपि १४६

नामिन्द्रियात्मकत्वात् द्वौ रागादीनां च तदवतारत्वात्। यदात्तु गतेभ्योऽर्धोर्धनादिभ्योऽन्ये सैनिकाः सेनासंबन्धिनो निधीयन्ते तदा पा-
पात्सुक्तातीति ज्ञातव्यं। तेषां तदात्मकत्वात्। यदात्तु पांडवेयाः पांडवसंबन्धिनो राजान उच्यन्ते। तदाशुरायात्सुक्तातीति ज्ञातव्यं
। तेषां तदभिमानित्वात्। यदात्तु तेषां पांडवादीनां नियंता कृष्ण उच्यते तदा ब्रह्मादिनियामको विस्वरुक्ता इति ज्ञातव्यं। कृष्णस्य
तदात्मकत्वादिति १४५ तस्मादुक्तराज्ञाशेषभारतस्याव्यात्मनिष्टत्वात्साकल्येन स्वरेरपि ज्ञातुं न शक्यते किमिति रेत्याह।
एवमव्यात्मेति १४६ ॥ ॥ ॥

ता० टी०
५३

उर्विज्ञेयत्वं प्रकटयति। स्वयमिति तस्य व्यासस्य प्रसादतो ब्रह्मावावेदेत्यर्थः॥ न त्वन्येऽर्धविज्ञेयं चेद्भारतं तर्हि ते वांतेन किं प्रयोजनमि
त्यत आह। तथापीति। भारतस्य उर्विज्ञेयत्वेऽपि विस्मावेव तात्पर्यमस्तीति सामान्यतो भारतसारसंग्रहस्य ज्ञातं शक्यत्वात्तेन तेषा
मपि प्रयोजनमस्त्येवेति भावः ४७ एवं भारतेऽपि यथाप्रोक्त इति प्रतिज्ञातं निर्णयं भारतवाक्यैस्तत्समारख्यावाक्यैश्च हृत्योप
संहरति। इत्यादीति। ननु तत्र प्रतिज्ञावाक्येमाहात्म्यक्रमसर्वक इति ब्रह्मादिदेवताभारतस्य निर्णयस्यापि प्रतिज्ञातत्वा
त्स किमर्थं भारतवाक्योदाहरणेन तत्समारख्यावाक्योदाहरणेन च न हत इत्यतश्च भक्षयेति न्यायमनुसृत्याह। वाद्यादा

स्वयंव्यासो हितद्वेदब्रह्मावातत्प्रसादतः॥ तथापि विस्मयं रताभारते सारसंग्रहः १४० इत्यादिव्यासवाक्यैस्तु विस्मयार्थो
वगम्यते। वाद्यादीनां क्रमश्चैव तद्वाक्यैरेव चिंत्यते १४५ बाहुर्हि ब्रह्मतामेति तस्माद्ब्रह्मैव स स्मृतः॥ तत्र ब्रह्म सदृशः कश्चि
रशिवादिसु कथंचन १४६ साने विरागे हरिभक्तिभावे ह्यतिस्थितिं प्राणाबलेषु योगो बुद्धौ च नान्यो हनुमात्समानः। बु
मान् कदाचित् कचकश्च नैव १४७ ॥ ॥

नामिति १४८ नखब्रह्मादीनां क्रम इति वक्तव्ये वाद्यादीनां क्रम इति किमर्थं सुक्तमित्यत आह वाङ्महीति। सर्वत्र तारतम्यप्रका
राणो वायुपदेन ब्रह्मणोऽपि ग्रहाणां ब्रह्मपदेन च वायोरपि ग्रहाणां ब्रह्मपदेन च वायोरपि ग्रहाणां ब्रह्मपदेन तैस्त्वयति। तत्रा
धिकारिषु सर्वाधिकार्युक्तमत्वं ब्रह्मण एवेति प्रमाणो न समर्थयितुं प्रतिजानीते। न ब्रह्मेति १४९ प्रतिज्ञातमर्थं साधयितुं मा
रतवाक्यं पठति। ज्ञान इति। विरागे वैराग्ये। ज्ञानादियुगोऽहं ह्यहं समानः। समानकदाचित्काले क्वचित्स्थाने कश्चन रडादिषु
रुपः समानो नास्तीत्यर्थः १५० ॥ ॥

४३

ता० टी०
४४

अथमीमाख्योद्वितीयावतारुच्यते। एदइति। द्वितीयोवतारः। एदनामकः। एतंसेनांदिगोतीति। एदः। एदोपपदात्तसिद्ध
यइत्यस्मात्प्रत्ययेडित्वाहितलोपेचएदइतिरूपं सिध्यति। उपपदतकारणोपोनिरुक्तत्वात्। अन्यदपिभीमसेनस्यज्ञापकंलि
गमुच्यते। पितृमातृमिति। पितृरित्यवचनामासाधारण्येनव्यपदेशाभवतीतिन्यायेनवद्वत्रभोक्तृत्वात्तद्वानिसुच्यते। प्रसिद्धं चभी
मेवद्वत्रभोक्तृत्वं वकास्वरवधादौ। भीमशब्दप्रवृत्तिरिति मित्तमप्यत्रोच्यते। सप्तशिवास्तुसप्तचराः। शिवाः। अपौरुषेयत्वादिनानिर्दोषत्वे
नमंगलरूपाश्चेतिसप्तशिवास्तास्तुत्रगाद्याश्चत्वारइतिहासः। सुराणांचरात्रंचेति सप्तत्वं त्रगाद्याइतिहासश्चसुराणांचरात्रकं

एदोवद्वः पितृमात्रित्यश्रयेद्वितीयमासप्तशिवास्तुमातृषु। तृतीय
मस्यद्वेषमस्यदोहसेदशप्रमतिंजनयंतपोषराः १५२ ॥ ॥

प्रोक्ताः सप्तशिवास्तत्रशयोभीमस्ततः स्मृतइतिसत्त्ववचनात्। इष्टव्यं। मातृषुमापयंतिपरमात्मानमितिमातरः। तत्रनित्यं। नित्यं
आसमेतात्प्रशयेतेरेमेइतियावत्। अनेनमाः प्रमाणानिभूतायस्मिन्नितिभीमशब्दार्थवतोभवति। तथाचसत्त्ववचनंभू
तमोभीमइत्युक्तइति। अथपूरांजोकारव्यस्तृतीयावतारुच्यते। तृतीयमस्येति। अस्यद्वेषमस्यवायोस्तृतीयं वपुरित्युच्यते।
तृतीयंरूपमित्यर्थः। तत्किंतामकमित्यतस्तदं दश प्रमतिंपूरां प्रज्ञानामकमित्यर्थः। तत्रामकरूपंदोहसेविस्वारव्यतत्तत्ता
नदोहनार्थं पोषरास्त्रियाः। युरुत्वाद्धवचनंजनयंता। रत्यादितवत्यः। अत्रसर्वत्राडभावः। छांदसः १५२ ॥ ॥ ॥

राम
४४

तदवतारप्रयोजनमर्थं प्रच्यते। निर्यदीमिति। यत्रयस्मात्तर्ज्ज्वंयस्मात्तृतीयादेवरूपात्कथंभूताहु। ब्राह्मोवरूपात्प्राचीनोवाख्यात्
र्ज्जानासःलोकेशारुडाद्याः। इतरेमुख्योत्तमपर्यन्ताः। सूरयश्चमहिषस्यमहितषड्रगास्पृहरेर्वर्यसःवरणा। यत्वादिनावर्याः संज्ञका
न्युरगान्नशवसासुखेननिःक्रंतआक्रंतनितरांसातवंतइत्यर्थः॥ यदीयदेवमख्यन्नंतरंप्रदिवःप्रकृष्टद्युतिकान्त्यादिरूपोमहः
अनंदतीर्थरिष्यः। मधुशब्दःसुखवाची॥ मधुद्यौरस्तनःपितेति श्रुतेः। वशब्दश्चावगतिकरणावाची॥ अवगत्यर्थाद्वातोः करणार्थक

निर्यदोऽनुभ्रान्तमहिषस्य वर्यसर्पशातासः शवसाक्रंतसूरयः ॥ यदीमनुप्र
दिवोमध्वज्राधवेऽुहासंतं मातरि श्वामथायति १५३ ॥ ॥ ॥

प्रत्ययाद्यन्तर्धेकविधातमिति वचनात् ततश्च सुखसावनंतीर्थशब्दापरपर्यायवशकृवाच्यं शास्त्रमस्येति मन्वा इत्युक्तं भवति। स्वरित्य
त्रेककारलोपो निरुक्तत्वात्। स एव मातरिश्वा मातरि प्रमाणाभूतेऽगादौ श्वयतिगच्छतीति मातरिश्वा वा द्युस्तदवतारः। युहसंतंनि
युतात्वाद्युक्तिमिर्हृतं संतं परमात्मानं आधवेभावप्रधानो निर्देशः। आसमंतात्पतित्वे सर्वस्वामित्वे तद्वापत्तार्थमिति यावत्। म
मथायति मध्यानिशास्त्रेण विचार्य निश्चायतीति भावः १५३ ॥

ता० टी०
४५

तस्यैवावतारस्य सामर्थ्यांतरमुच्यते। यत्र तृतीयं रूपं पिनुः स्वजनकात्परमात्मसर्वोत्कृष्टात्विष्णोः सकाशात्प्राणीयते विस्मृता सर्वेषु कार्येषु प्रे-
र्यते। अथ च पृथक् प्रश्नरूपाः वीरुवः त्रततीः खंडता र्थं दंसुदंतेषु पर्यारोहति स्थापयति। यथा कश्चित्पुरुषो वीरुवः खंडयितुं दंतेषु धारयति
। एवं प्रश्नान् खंडयितुं मन्त्रद्यवर्तितवक्त्रकलीकरोतीत्यर्थः। यद्यस्मात्कारणाद्वा दस्य वा योर्जनुषं जन्म अवतारं उभा उभौ लक्ष्मी नारायणौ
उच्यते। प्रेरयतस्तस्मात्कारणात् आरुह्य आभ्यामेव लक्ष्मी नारायणौ आभ्यामेव विष्टो वरो भवतः। तद्यतिरेकेणान्यस्य प्रेरकस्याभावा-
त्तदंतरमयमेवेति भावः। तथा घृणा शुचिः। ह्यपया शुद्धः १५४ अतएव मातृगर्भसंबंधात् दुःखलेशोपि नास्तीत्युच्यते। यस्मात्कारणा-
द्वायुः आरुह्य प्रवृत्तत्वेन लक्ष्मी नारायणौ प्रेरणा देवमाह्वरा विशतः। न पुनरस्य गर्भवासनिमित्तं विकर्मास्तीति भावः। यास्मात्तस्य आ-

प्रयत्नपि परमावृत्तयते पर्यापृक्ष्यो वीरुवो दंसुदंतेषु रोहति उमायदस्य जनुषं यदि च तत्रादिद्यविष्टो अभवत् घृणा शुचिः १५४
आदिमाह्वरा विशद्या स्वाशुचिरहिंस्यमान उर्विया विवाहवे। अनुयत्पूर्वा अरुहसनाज्जवोति नव्यसीधवरा सुधावते १५५

त समंता शुचिः शुक्लशोणितसंबंधरहिः। अतएव उर्विया उरुत्वेन महिमोत्कर्षेणा हिंस्यमानः गर्भवासनिमित्तकदुःखेनावभ्यमानः विवहवे।
विशेषेणामिह ह्योभूदित्यर्थः। सप्रशिवास्मात्तद्विस्तृतं तत्र विशेषमाह। एवोः क्रगाद्याः कथं भूता। सनाज्जवः सर्वदा विद्यमानं परमात्मा
नं महायोगवृत्त्या महारूपा च तात्पर्येणानुपपत्तेरतिपादयंतु। तिसनाज्जवः। एवं भूतेषु च त्वं शुं क्रगादिषु यत्र अरुहत्तत्र अनु। क्रमादे-
वा रुरुहत्तु यक्रमदिलिंगैः क्रमेणो वार्थं विचारयामासेत्यर्थः। अवरा सुत्रि शुद्धतिहा सपुराणं चराचरव्यामातृषु कथं भूता सुनव्यसा-
शुद्धतवात्वेन नूतना सुनिवावते उपक्रमोपसंहारादिपर्यालोचनं विनैव नितरां वावतेशी ह्यमेवार्थं विचारयतीत्यर्थः। तदर्थस्य पूर्व-
मेवावगतत्वात्सद्य एव यथावदर्थप्रतीतिराविर्भवतीति भावः। शीघ्रगमनं हि वावतं लोके प्रसिद्धमिति १५५ ॥ ॥ ॥

राम
४५

अनतीतनो जीवस्य आसन्नता इति १५७१

एवं ह्यमदादिरूपस्य वायोः सर्वाधिकार्थं तत्त्ववेदेन प्रसाध्य प्रमाणां तरेणापि साधयति अश्वमेध इत्यादिना मनुष्यदृश्येषु ज्योतिषु
 दिवाकरः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ स्पष्टमन्त्र १५६ १५७ वायुमीमनाद इति भीमो भयं करोनादो ह्येति र्यस्यासौ तथोक्तः तथा महर् ३ जोयस्यासौ महो जाः ॥ सर्वेषां प्राणिनां जीवा
 नां प्राणामृतः चेष्टादिप्रदः तथा देहिनां प्राणिनां देहपाते कार्ये अन्यस्य वायोरहतिः कारणा मित्यर्थः ॥ मुख्यप्राणो न देहपरित्यक्ते तस्यातो भव
 तितान्यथेति भावः ॥ अथवा देहिनां सुसुप्ताणां देहपाते चरमदेहपाते अनाहतिर्यत्प्रसादाद्भवतीत्यर्थः ॥ यस्मादेतादृशो वायुस्तस्मा
 अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठे ज्योतिः श्रेष्ठो दिवाकरः ॥ ब्राह्मणो विप्रदां श्रेष्ठो देवश्रेष्ठस्तु मारुतः १५६ क्वमिंद्रस्य गिरिशो गिरिशस्य वलं
 मरुतः क्वं तस्य हरिः साक्षात् न हरेर्बलमन्यतः १५७ वायुमीमो भीमनादो महो जाः सर्वेषां च प्राणिनां प्राणामृतः ॥ अनाह
 तिर्देहिनां देहपाते तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः १५८ तत्त्वज्ञाने विस्मयतौ वै र्ये र्ये पराक्रमे वेगे चलाद्यवे चैव प्रलाप
 स्पचवर्जने १५९ भीमसेनसमो नास्ति सेनयोरुभयोरपि पांडित्ये च यदुत्तरे च पूरत्वे चिवलेपि च १६० तथा बुधिशिरे
 गोवर्मा मं प्रति समारितं वर्मश्चार्थश्च कामश्च मोहश्चैव याशो बुवं त्वय्यायतमिदं सर्वं सर्वलोकस्य भारत १६१
 देवानामपि देवोत्तम एवाविशिष्टः सर्वोत्तम एवेत्यर्थः १५८ तथा अन्यत्र स्पृतां तरेपि भारते भीमात्मकस्य वायोः सर्वाधिकार्
 थं तत्त्वसुक्तमस्तीति तद्वाक्यमुदाहरति तत्त्वज्ञानतयादिना सेनयोरुभयोरपि तिया उवसेनायां कौरवसेनायां च भीमस
 नसमो नास्तीत्युक्त्या श्वत्यामाद्युत्तमत्वलाभाद्वाद्युत्तमत्वमेव लभ्यत इति भावः ॥ प्रलापस्पृष्टः खस्य यदुत्तरे हृत्त्वो सर्वलोकोत्त
 मत्वे १५९ १६० भीमस्य प्रमाणां तरेमपि दर्शयितुमाह तथोति तद्वाक्यमुदाहरति वर्मश्चेति सर्वलोकस्य यदिदं सर्वं वर्मादि
 कंतत्वाय तत्त्वदर्शनमित्यर्थः १६१ ॥ ॥

१५७ १५८ १५९ १६० १६१

ता. टी.
४६

ननु बुधिरिदं दिवचनं स्त्रेहे नोक्तमिति न ते नोक्तार्थनिश्चय इत्यतो मुख्यद्वेषिणा इत्येवनेनापि भीमसेनस्य रूपस्थिति रूक्ता स्त्रीति भा
वेन विराटपर्वस्य इत्येवनेन वचनमुदाहर्तुमाह विराटेति। तच्च वचनमुदाहरति। वीराणामित्यादिना। शरीरसंबन्धिन्या सुत्यत्रौ। अत्रान्य
न्याततरवलादिति वलभडाद्यपेक्षया भीमस्याधिक्योक्त्या सर्वाधिकार्थमन्वय इत्यते १६४ तथा उद्योगपर्वेति परमात्रे तस्या
कृतेतापि भीमसेनस्योक्त्या च सुक्तमस्तीति तदा कमुदाहर्तुमाह। वचनमिति। तदेव वचनमुदाहरति यत्किंचेति। पांडवेति

विराटपर्वगंचापि वचोऽप्येव तस्य हि। वीराणां शस्त्रविड्भां कुतीनां तत्त्वनिर्णयो सत्त्वे बाहुबले चैर्ये प्राणेशरीरसंभवे
१६२ सांप्रतं मातुषो लोके सदैव नरराक्षसे। चत्वारः प्राणिनां प्रेष्टाः संपूर्ता वलपौरुषाः १६३ भीमश्च वलभडश्च मद्रा
जश्च श्ववार्यवान्। चतुर्थः कीचकस्तेषां पंचमं नातु सुष्ठु म॥ अन्योन्या ततरवलाः क्रमादेव प्रकीर्तिताः १६४ वचनं वा
सुदेवस्य तथोद्योगगतं परं यत्किंच। तन्निकल्याणं संभावयं सि पांडवाः सहस्रयुगामप्येतत्त्वयि संभावयाम्यहं १६५
यादृशो च कुले जन्म सर्वराजानि पूजिते। यादृशानि च कर्माणि भीमस्त्वमसितादृशः १६६ अस्मिन् युद्धे भीमसेनत्वयि
भारः समाहितः। तः। धृष्टकेतुनेन वोढव्या वोढव्या इतरजनाः १६७ ॥ ॥ ॥

भीमसेनस्य संबोधनं। यत्किंच कल्याणं महिमातिशयं आत्मनि संभावयं सिमन्यसे ततोऽपि सहस्रयुगां कल्याणमहं त्वयि संभा
वयामि मन्त्र इत्यर्थः। तदेव वलभेतावत्किं नासाहे भीमसर्वराजानि पूजिते। यादृशो कुले जातः। यादृशानि च कर्माणि करोषि तादृशो
कुले जन्मार्थं तादृशानि च कर्माणि कर्तुं त्वं तादृशस्तु द्योग्योऽस्यार्थः १६६ हे भीमसेन अस्मिन् युद्धे सर्वोऽपि भारस्त्वयि समा
हितः। तत्र धृष्टकेतुनेन वोढव्यानेतव्यमित्यर्थः। इतरजना वोढव्यानेतव्यास्तदृशकः सर्वोऽपि भारस्त्वयि समाहित इति भावः १६७

राम
४६

वायोरनंतरं भारत्याः स्वरूपं वक्तुमाहा उक्तमिति तदेव ब्रह्मांडपुराणां वाक्यमुदाहरति यस्याऽति यस्याऽभारत्याः प्रसादात्परमं
सर्वोत्तमं विशुद्धं शेषः सुपरीगिरिशः सुरेन्द्रोऽप्येते विदंति जानंति यायेषां शेषादीनां प्रथमायां माता च भारती सा द्वौपदीति प्रसि
द्धा भूमौ वभूवेति संबंधः १६० याच भारती शेषादींश्चतुर्मुखसदृशांश्चतुरः कुमारान् गभस्विनद्वारसेति संबंधः ॥ अनेन सर
स्वती स्वरूपमप्युक्तं भवति १६१ अथ भारत्यनंतरत्वे शेषं निरूपयितुं तदवतारभूतवत्सलमद्रस्वरूपं प्रसारो न निर्धारयति य
स्येति यस्य वत्सलमद्रस्वरूपं लादिविषये एकं भीमसेनमंतरंगान्योधिको नास्ति स एष इति संबंधः १७० यस्य वत्सलमद्रस्य प्रति

उक्तं सुराणो ब्रह्मांडे ब्रह्मणानां रदाय च यस्याः प्रसादात्परमं विदंति शेषः सुपरीगिरिशः सुरेन्द्रः ॥ माता च एषां प्रथमैव भा
रती सा द्वौपदी नाम वभूव भूमौ १६० या मा रता दुर्भमवत्तद्वत् शेषं सुपरीगिरिशं सुरेन्द्रं चतुर्मुखं भांश्चतुरः कुमारान् मा
द्वौपदी नाम वभूव भूमौ १६१ यस्याधिको वलेनास्ति भीममो कष्टते क्वचित् न विज्ञानेन च ज्ञाने एष रामः सत्तांगली
१७० यस्य न प्रतियोज्ञास्ति भीममो कष्टते क्वचित् अत्रिष्यापि त्रिलोके बुधस एष सुसत्तायुधः १७१ तथा बुधेष्टिरेतो
वभीमाय स सुदारितः अनुज्ञातो रौहिरो या त्वया चैवापराजितः ॥ सर्वविद्या सुवीमत्सुः कृष्णेन च महात्मना १७२ अ
न्येष रौहिरो यंचत्वां च भीमा पराजितः वीर्ये शौर्ये वलेनान्यस्तृतीयः कल्युना हते १७३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
योज्ञा त्रिलोके बुधेष्टिष्य मार्गयित्वा विचार्य मातोपि एकं भीममृते क्वचिदपि नास्ति स एष इति संबंधः ॥ १७१ उदात्तां शेषानंतरत्वे
नेदं वक्तुं तदवतारस्याऽनुत्तमं स्वरूपं वक्तुमाहा तथेति तदेव वचनमुदाहरति अनुज्ञात इति हे भीम त्वया रौहिरो या त्ववत्सलमद्रा
चा बुधेष्टिरेतो अपराजितो वीमत्सु रजतो महात्मना कृष्णेन चा बुज्ञात इत्यर्थः १७२ उक्तमेव स्पष्टमाहा अपराजितं त्वंच रौहि
रायंचा बुधेष्टिरेतो न इत्यर्थः ॥ तस्माद्दीर्घादिविषये कल्युना हते तृतीयो नास्तीत्यर्थः १७३ ॥ ॥ ॥

ता०टी०
४०

२

एतस्मिन्नेवार्थे वाक्यांतरमप्यस्मात्प्राहातथैवेति। तदेव वाक्यमुदाहरति। अविज्यमिति। मीमं पार्थाम्यां भवतश्चान्यत्रान्यैर्गोत्रि
वंधुवृत्तिभ्यश्च अभ्यारोपितज्या कंकर्त्तुं न शक्यत इति संबन्धः॥ अनेन ह्यस्मिन्मानंतरत्वं सर्वेभ्यो विकर्त्तव्यपार्थस्योक्तं भवति १०४
ननु बलमदानंतरत्वेनाश्वत्याश्वो वक्तव्यत्वेर्जुनस्य तृतीयत्वेन कथं सुक्तिरित्यतो बलमदतिरूपेणैवाश्वत्यामापि व्याख्यात
इत्यभिप्रायेणासिंहावलोकन्यायेन तत्र प्रमाणादंशं धितुमाहा तथैवेति। तदेव वचनमुदाहरति। द्वावेवेति। तद्व्याख्यातव्यं शु
रुषा विसृज्यं। तत्रापि साम्यं न संतव्यमित्याह। मीमंस्त्विति १०५ तत्रैवं तर्हि च विदश्वत्याश्वोप्यधिकोर्जुन इत्युक्तिरस्ति सा कथं

तथैव द्रौपदी वाक्यं वा सुदेवं प्रतीरितं। अविज्यमपि कर्त्तव्यं यत्र शक्यते नैव गां द्विं। अन्यत्र मीमं पार्थाम्यां भवतश्चान्यत्रान्यैर्गोत्रि
१०४ तथैवात्यत्र वचनं ह्यसद्व्यायनेरितं। द्वावेव पुरुषौ लोके वा सुदेवा सुदेवा दंतं तरो। मीमंस्त्वप्रथमस्तत्र द्वितीयो द्वौ
गोत्रे वच १०५ अक्षया विषुवी दिव्ये ह्यतो वानर लक्षणाः। गां दीवं धनुषां श्रेष्ठं तेन द्रौणोर्वरोर्जुनः १०६ इत्याद्यनंत
वाक्यानि संत्येवार्थे विवक्षिते। कानि चिद्वर्शितात्यत्र दिग्मात्रप्रतिपत्तये १०७ ॥ ॥ ॥

घटत इत्यत आह अक्षया विति इषुवी शक्यं सुहृत्सिंहात्त्वमाश्रित्याक्षया विषुवी इत्युक्तं स्त्रीलिंगत्वं चाश्रित्य दिव्येति। तयो र
क्षयत्वं नामाक्षयवागापरात्त्वमिति द्रष्टव्यं। वानरो हन्तृमात्रं क्षरां चिद्वं यस्याः सौतथोक्ता। तेन पूर्वोक्तेन कारणात्त्रयोराकुत्रचि
द्वरोर्जुनो भवति। तदपेक्षया र्जुनो धिक् इत्युक्तिर्घटत इति भावः १०६ एवमिहोः सर्वोत्तमत्वदेवतारतम्यादौ प्रमाणा वाक्य
मुदाहृत्योपसंहा रेकारणादंशं यत्रेव निगमयति। इत्यादीति विवक्षितेनात्यर्थं विषयीभूते विमोः सर्वोत्तमत्वादावर्थे वा
क्यानामनंतत्वेन साकल्येनोदाहर्त्तुं न शक्यत्वा दुपरम्यत इति भावः॥ अनन्तेषु वाक्येषु कानि विदेव वाक्यानि मार्गमात्रमुदाहरं
यमुदाहृत्य दर्शितानीत्यर्थः १०७

जम
४९

प्रमारावाक्योदाहरणोत्तमार्थसाधितवांसमर्थसंपिंडीकृत्योपसंहरति तस्मादिति उक्तक्रमेण उक्ततारतम्यक्रमेण पुरुषोत्तम
 तत्त्वराक्षसकसर्वोत्तमता अनौपचारिकी मुखेव सिद्धा तत्र हेतुविनिर्णयादिति न केवलं पुरुषोत्तमता किं ब्रह्मता परा
 ताच सिद्धेत्यर्थः १०८ इदानीं स्वयं यस्य परमाप्तिमूलत्वेन प्रेक्षावड्यादित्वा सुत्यादयश्च न मनिर्ये शपूर्वकमध्यायं समाप
 यति पराप्रज्ञेति अत्रान्येषामपि सुवाक्यानां सुदाहरणोपि प्राधान्यापेक्षया श्रीमद्भारतगानामित्युक्तं अतएवोपक्रमे सुत
 भारताथानुसारतइत्यादि १०९ एवमध्यायपरिसमाप्यांते पियडुगा विशिष्टतयेतदध्यायेन हरिप्रतिपादितवांसुदुगाविशि
 ष्टतया तं सुवचनेव निर्णयकराफलत्वेन तत्प्रीतिमेव प्रापेयते संप्रीयतामिति परमाहुत्वाष्टात्यप्राप्यमभावादेः परतम
 तस्मादुक्तक्रमेणैव पुरुषोत्तमताहरेः अनौपचारिकी सिद्धा ब्रह्मताच विनिर्णयात् १०८ पराप्रज्ञकृतेयं सैद्धे
 पाडहुतिः सुवाक्यानां श्रीमद्भारतगानां विज्ञोः परात्विनिर्णयायेव १०९ संप्रीयतां परतमः परमादन्तः संतारकाः
 सततसंस्मृतिरुत्तराणां यत्पादयद्ममकरदंजुषोहिपार्थः स्वाराज्यमायुरुभयत्रसदा विनोदात् १०० इति श्रीम
 दानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये सुवाक्योदाहरो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥
 ति शयेनोत्तराणां तत्र हेतुः अनंत इति सततं संस्मृतिरनादि प्रकृतिवंध एव दुस्तराणां महाप्रयत्नमंतरेणानरितुमयोग्यो
 रावः तस्मात्सम्युत्तारयितुं समर्थ इत्यर्थः मत्तर्थात्तद्वितीयमतोराः शक्योदकवाचित्वेपितत्संबंधवलाभात्सुदृतात्यर्थ
 लक्ष्यते अनेनेवापि प्रायेणारंभेपि निखिलसुगारारंभसुत्तमिति दृष्टव्यं यत्पादयद्ममकरदंजुषः यस्य विज्ञोः पादारव्यपन्नयो
 र्मकरदंभत्पारव्यसुष्यरसंसेवमानाः पार्थः पृथायाः कृत्या अथत्यागिनां वा इतरे राजानश्चोभयत्रसंसारसुतो सदा विनोदा
 रः सदा संतोषेणैव स्वाराज्यं स्वीयं राज्यं ऐहिकं आनंदाविर्भावतद्द्वारा मा सुखिकं च प्राप्नुः संप्रीयतामिति संबन्धः १०० श्रीमहा
 भारततात्पर्यनिर्णयाध्याय एव हि द्वितीयोऽध्यायस्तस्मात्प्राप्त्येमावैवमध्यायः १ इति श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयदीर्घकाया

वरदराजीयिद्वितीयोऽध्यायः २ ॥

ता० टी०
४८

3

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ ॥ एवतावत्प्रथमाव्यायोपक्रमेऽन्ये विचिंत्य परमः सत्त्वास्तु देवतामावभूवेत्यादिवास्तु देवाद्यवतार
चतुष्टयप्रसंगसंगत्याशेषशस्त्रनिर्गत्य सुवाक्योद्धारोपधाक्रमसमव्याप्य यद्विधाय इदानीं तामेव कथां भारतानुसारेण विस्तर
रयिष्यन् भारतस्य व्यासो यज्ञतासिद्धेर्भारताद्यकर्तृत्वेन श्रीवेदव्यासस्तुतिं तत्प्रतिपाद्यत्वेन रामस्तुतौ चक्रमेराक
रोति भावानाचार्यः । जयतीत्यादिना व्यास इत्यवतारो यस्य साव्यसावतारो हरिरात्मभास्करः स्वतंत्रभास्करो जयत्सु तच्छेषे
वर्तत इति संबन्धः । आत्मभास्कर इत्यनेन प्रसिद्धभास्करापेक्षया महाविशेषो स्तीत्युक्तं विशेषमाह । अजरत्पादिना अखं
जः परित्यगा अनंताश्च गुणा एवोरुज्ज्वलं संदलयस्यासौ तथोक्तः । प्रसिद्धभास्करस्तु नैव मित्यर्थः । सदोदितत्वमपि विशेषः ।

श्रीवेदव्यासाय नमः ॐ जयत्यजो रवं इयगो रुमंडलः सदोदितो ज्ञानमरीचिमाला । स्वभक्तहार्दो च तमो निहंता व्यासाव
तारो हरिरात्मभास्करः । जयत्यजो ह्यगो सुखात्मविंवः स्वैश्वर्यकांतिः प्रततः सदोदितः । स्वभक्तसंतापडरि एहंता
रामावतारो हरिरीशचंद्रमाः २ ॥ ॥

ज्ञानाख्य किरणमाला च । स्वभक्तानां हार्दं हृदि स्थं गच्छं यत्तमो ज्ञानलहरांतस्य निहंता संहारकर इत्यर्थः । अतोत्पंतवैलक्ष
रापात्सुक्तमात्मभास्करत्वमिति भावः । एवं श्रीवेदव्यासस्य स्तुतिविधाय इदानीं रामचंद्रस्यपि स्वतंत्रचंद्रत्वेन स्तु
तिविधत्ते जयतीति । अत्रापि प्रसिद्धात्महवैलक्षरापमस्तीत्याह । अजरत्पादिना । नाशरहितसुखात्मविंवः । स्वरूपभूतैश्वर्य
रूपकांतिमाप्नुततः व्याघ्रः । न प्रसिद्धचंद्रवत्परिमितपरिमारावान् सदा उदितः न त्वप्रसिद्धचंद्रवत्कदाचिदप्यस्तमेति ।
स्वभक्तानां संतापाश्चाध्यात्मिकादित्रिविधा । संतापा एव डरि एतनिष्ठं तस्य हंताराम इत्यवतारो यस्य सह रिरीशचंद्रमाः
सुत्तच्छेषो वर्तत इत्यर्थः २ ॥ ॥

राम
४८

इदानीमपूर्वसागरत्वेन प्राकृतं स्तौति। जयतीति। असंख्यमनंतं तस्य रूढं च लमेवां बुधरो यत्रासौ तथोक्तः। युराण एवो अरुणा
 यामाकरः। आत्मवैभवः स्वरूपैश्वर्यवान् सदा सर्वदा। संतुष्टते आत्मताः परमात्मा परोक्षज्ञानिनस्त एव नद्यस्तामिराप्यः कृष्ण
 ज्योत्स्नारो यस्य स हरिरेकसागरः मुख्यसागरः प्रसिद्धसागरापेक्षया विलक्षणाः सागरो जयतीत्यर्थः ३ एवमवतारत्रयमनं
 इदानीं वैशंपायनानुष्ठितमंगलाचरणाग्रथनात्मकभारताद्यश्लोकोदाहरणमभीष्टमिदमे सर्वं प्रचार्यते सर्वैः कर्तव्यमिति श्रि
 ध्यानं ग्राहयितुं श्लोकमुदाहरति। नारायणमिति ४ अत्राप्रतीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय श्लोकयथावद्वाच्ये। जयन्त्यादि

जयत्यसंख्योरुवलांबुधरो युराणो चरत्राकर आत्मवैभवः सदा सदात्मजनदीमिराप्यः कृष्ण ॥
 वतारो हरिरेकसागरः ३ नारायणो नमस्कृत्य नरैर्वैवतरोत्तमो देवीसरस्वती चैव ततो जयमु
 दीरये ४ जयोनमेति हासो यं कृष्णद्वैपायने रितः। वायुर्नरोत्तमो नाम देवीति श्रीरुदीरिता ६

यासं

ना अयं भारताख्य इति हासो जयोनमजय इति प्रसिद्धः व्याचिख्यासितत्वे तबुद्धिसंनिहितत्वादयमित्युक्तां कृष्णद्वैपायने रित
 जयतेनेदं मंगलाचरणां वैशंपायनकृतमेव तबुद्ध्या स कृतमिति सूचयति। ननु सती सुविशिष्टा सुइष्टा सुचदेवता सुनर
 रोत्तमयोर्नमस्कारः किमर्थ इत्यतस्तत्पदद्वयस्या पूर्वमर्थमाह। वायुरिति। नामेति प्रसिद्धिद्योतकनिघातेन यस्माच्चराड
 तमो वायुः सनरा शेष एव भवितुमर्हतीति द्योतयति ननु तथापि सरस्वतीमित्युक्तात्वाद्देवीमिति पुनरुक्तमित्यतस्तयोः
 पदयोरर्थभेदमाह। देवीति। ५ ॥ ॥

ता० टी०
४२

ननु तथापि नारायणमित्युक्तत्वाद्यासमिति युतस्तु मित्यत आह नारायण इति। नारायणस्य भारतप्रतिपाद्यत्वेन तद्रूपस्यापि व्या
सस्य भारतवक्तृत्वेन च पदद्वयेनापि भगवानेक एवोक्तः। ननु तत्रैव सुतरुक्तमित्यत उक्तं वाच्यवत्स्वरूपक इति वाच्यत्वसंबन्धे
न वक्तृत्वसंबन्धे तच्च निमित्तविशेषेण रूपद्वयस्यापि बंधत्वात् सुतरुक्तिर्बुद्धेति त्वर्थः। ननु तत्रोक्तमशङ्केन वा युग्रहोपि वा युग्रं
धारं मेवेन निमित्तेन बंध इत्यत आह। साधकेश इति। अमी कृत्वा साधकानामाशः स्वामीयतस्तस्मादित्युक्तं तत्र संबन्धः ६ वायो

नारायणो व्यास इति वाच्यवत्स्वरूपकः। एकः स भगवानुक्तः साधकेशो नरोत्तमः ६ उपसा
धको नरश्चोक्तो देवीभाग्यात्मिका नृणां। सरस्वती वाक्पूजातस्मात्तस्मादिति शिवताः ७ ॥

स्तं तत्र शेषस्यापि साधकत्वात् तस्यापि बंधनं युक्तमित्याह। उपेति। ननु देव्या बंधने किं निमित्तमित्यत उक्तं देवीभाग्यात्मिका भाग्या
त्मिकानिती। सरस्वत्या अपि त्र्यंशं धारं मेतमस्कार्यत्वे हेतुमाह सरस्वतीति। वाक्यानामभिमानिनी। अतो वाक्पूजायोगतदर्थो व
धारणारूपे कार्ये तन्निर्यामकदेवतानमस्कारो युक्त इत्यर्थः। तस्मात्सर्वत्र निमित्तसद्भावाद्धारं मेव शर्पेनमस्कार्यत्वं मित्युप
संहरति। तस्मादिति। ते नारायणादयो शिवलानम्या इत्यर्थः॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

नाम
४२

इतोपिभारतारंभेतेनमस्कार्याइत्याह। कृष्णविति। अत्रैकः कृष्णो नारायणावतारो देवकीनंदनः। द्वितीयस्तु सत्यवतीनंदनो व्यासः। सत्या
सत्यभामा देवी स्वरूपामोमीमसेनो वासुस्वरूपो नरोत्तमशब्दवाच्यः। पार्थश्च नरावैशानरशब्दवाच्यः। कृष्णोऽप्यदीशस्वरूप
मित्येतेभारते उक्ताः। प्रतियादिता हि यस्मान्नस्मादेतेरिवत्वावंचा इति पूर्वोक्तं च यः॥ नारायणादीनां भारतप्रतियाद्यत्वेन तदा
रंभेवश्यं तेवंचा इति वैशंपायनादिभिस्त एव तमस्मृता इति भावः॥ ८ एवं प्रसंगसंगत्या प्राप्तप्रमेयमध्यायद्वये प्रतियादितं
इदानीं प्रकृतमनुसरा मीत्याह। सर्वस्येति। निराययदस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासः॥ सर्वशास्त्रनिर्णायकसुवाक्योच्चारो यथा
क्रममध्यायद्वये विधायेत्यर्थः॥ तत्रेत्यं भावमाह। हरिपदेति। तेन निमित्तेनेत्यर्थः। मरुतो वायोरानंदतीर्थं वरनामवती भौमी भूमी

कृष्णो सत्याभीमपार्थौ कृष्णेत्युक्ता हि भारते ८ सर्वस्य निर्णायकसुवाक्यमनुवृत्ती त्वध्याययोर्हरिपदस्मरणेन कृत्वा॥
आनंदतीर्थं वरनामवतीया भौमी तनुर्मरुत आह कथाः परस्य ९ वृद्धश्च तर्द्धा भावान्स एको माया प्रियं सृष्टि वि
धित्सयाररूपेण पूर्वोक्तसवा सुदेवनाम्ना विरिचं सुषुवे च सातः १० ॥ ॥ ॥

विद्यमाना तृतीया तनुस्तृतीयं रूपं मन्वा परनामकं परस्य सर्वोत्तमस्य हरेः कथा जगत्सर्जनादि चरितानि आह वृत्तीति संवत् २
तत्रेत्यं विधित्येत्यादिना सर्वाध्याये मूलरूपी भागवान्वा सुदेवादि रूपेणा विभर्त इत्युक्तं ततः किमकारीत्यतः स होषेणात्ता मिश्र
सृष्टिं प्रपचयति। वृद्धत्यादिना। एक एव समगवान्वा सुदेवादि रूपेणा च तर्द्धा वृद्धो वृद्धवर्त्तमानः स च तर्द्धा रूपेण पूर्वोक्ताद्ये
नवा सुदेवनाम्ना वा सुदेवनामकेन सृष्टिं कर्त्तुं मिश्रया मायां प्रियं माया रूपा प्रियदेवा आर प्रापेत्तन्वयः॥ तत्र वा सुदेवरूपो भाग
वान् सृष्टिं कर्त्तुं माया देव्या स्वभायायां वीर्यं माधत्तेति भावः॥ तदनंतरं माया ताता सुदेवा हि रिचं सुषुवे च सातः १० ॥

तां० टी०
५०

अथ च चक्षुर्मुखोत्पत्त्यनंतरं संकर्षणात्तद्ग्राह्यां जयायां वा दूत्यतिमाहा संकर्षणादिति साक्षात्सुख्यतया वलसंविदात्मा वलसंविदे
नात्मा मिमांसी तदात्मकश्च वायुः संकर्षणाच्च हवेत्यन्वयः वायोः स्वरूपं निर्धारयति य एव वायुरथ एतद्ब्रह्म कल्पानंतरं सुतरक
ल्पे भविष्यो विरिंचो हि यस्मात्तत्तस्मात्ततो विरिंचादत्यः परो नास्तीत्यर्थः ११ न च न्यत्र ग्रथे वा सुदेव संकर्षणाद्योः सूत्रसुखा
द्युत्पत्त्या विसृज्यते तस्माद्दिशो वदत्यतस्तत्रापि तच्च ह वाच्यो ब्रह्म वा द एवेत्याहा सूत्रमिति स वायुः यः संकर्षणा इत्यन्वः स सूत्र

संकर्षणाच्चापि जयात नृजो वभूव साक्षाच्चलसंविदात्मा वायुर्य एवाथ विरिंचनामा भवि
ष्य आद्यो न परस्ततो हि ११ सूत्रं स वायुः सुखो विरिंचः प्रद्युम्नतश्चाथ कृतो स्थियो
वे प्रजज्ञत्वर्यमले तत्र पूर्वा प्रधानसंज्ञा प्रकृतिर्जनित्री १२ ॥ ॥ ॥ ॥

मिसृज्यते सर्वाकारत्वात् वा सुदेवा इत्यन्वः स सुखो वदत्युत्पत्तो सर्वजा वा मिमानित्वात् सर्वजा मिमांसी तदपरः सुखो वदत्युत्पत्त
तिवचनात् अथ तृतीयरूपस्य प्रद्युम्नस्य कृत्यमाहा प्रद्युम्नतश्चेति प्रद्युम्नमार्थायां कृतो प्रद्युम्नात् द्वे स्थियो जत्यन्व इत्य
र्थः विलंबेनोत्पत्तिं निवारयति यमलेति प्रद्युम्ना इत्यन्वयोः सरस्वती भारत्योस्तद्व्यविशेषा ये ह्यनामविशेषं क्रमेणाहा
तत्र सर्वेति तत्र तयोर्मध्ये पूर्वा पूर्वमुत्पत्त्या प्रधाना मिमानित्वात् प्रधानसंज्ञा एव प्रकृतिः प्रकृतिसंज्ञायतः प्रकृतिद्वारा जनि
तीत्यर्थः १२ ॥

राम

५०

द्वितीयास्त्रीप्रज्ञासंज्ञेत्यर्थः। अथतदुत्पत्त्यन्तरंतयोः स्त्रियोर्यथाक्रमं संसृष्टावपुनाचयोगः संबन्धोवभूवे
 त्यर्थः। ननु हरिप्रेरणा मन्तरेण कथं तयोः संबन्धोवभूवेत्यत उक्तं। हरेर्नियोगादिति। अथ योगान्तरमेव शेषः सुपर्णाश्चतयोः सका
 शात्प्रसूतावित्युच्यते। सहैवेति। यमलाविवोत्पन्नाविति तयोः पुरुषसूत्रयोः सहैव प्रत्येकमेवोत्पन्नाविति चार्थः १३ शेषसु
 पर्णा योरपितद्वयविशेषायेक्षयातामविशेषमाह। शेषइति। तयोरेवमध्ये शेषो जीवनामा सुपर्णाश्चकालात्मकः कालनामा स

श्रीज्ञाद्वितीयाश्चतयोश्चयोगोवभूवसं सैव च सूत्रनाम्ना हरेर्नियोगादयः संप्रसूतौ
 शेषः सुपर्णाश्चतयोः सहैव १३ शेषसूत्रयोरेव हि जीवनामा कालात्मकः सोऽथ सु
 पर्णा आसीत्। तौ वाहनं शयनं चैव विज्ञोः कालाजयाद्याश्चततः प्रसूताः १४

ततयोः सृष्टिरूपहरिसेवाभावेऽपि अन्यैव सेवा समजनीत्याह ताविति। शेषः सुपर्णाश्चेति निर्द्देशक्रममात्रं न तयोः स्मरतम्यस
 स्तीति सूत्रनार्थं वाहनं शयनं चेति क्रमोत्पत्तिर्न। अन्यथा शेषस्य प्रथमनिर्द्देशाच्च यत्नं वाहनमित्यवश्यम्। सुपर्णा विज्ञोर्वीहनं
 शेषसु शयनमिति तावः। शेषसुपर्णा योः पार्षदत्वात्तदुत्पत्तिप्रसंगेन कालादीनामुत्पत्तिरुक्तास्ति। पुराणेषु तदुवाच सर्वकां ॥
 ता सुतिं घटयित्वा माहा काला इति ॥ १४ ॥ ॥
 ततस्तपोर्गुडशेषयोः कालः कालनामकाः जयाद्याः जयविजयाद्याः गुरुडा कालाः शेषा जयाद्या इति शेषः ॥

ता० टी०
५१.

विष्णो ब्रह्मणो ज्ञातिः सन् ब्रह्म जन्मे चतुर्मुखः पितो गृह्णत स स्माह च ज्ञाति न जायत वायुः स दाहि बो न त गमुः शक्र एव च काम
न च्चादि स्थै पूर्वोत्पन्नानामाधिक्यमिति हि स्थिति स्तत्रेन्द्रादिभ्यः पूर्वसुत्पन्नत्वस्योक्तौ जयादीनां तदाधिक्यप्राप्तिरित्यत आह काल इति
कलाः कालारव्याजयाद्याश्च विष्णु पार्षदा अपि यस्मात्कारणादं ज्ञात्यनतः ब्रह्मांशोत्पत्तेरनंतरं तदंतरा निच्य तौ विपर्ययेण प्रसूता
स्ततः कारणात्तेरिव लाः कालाद्याः स्वरेभ्यस्तत्त्वभिमानिभ्यो देवेभ्यो नीचा एवेत्यर्थः। सुराणो विशेषाद्युत्पत्त्यनंतरं जयादीनामुत्पत्ति
कथनेपि सोत्पत्तिर्न सूक्ष्मा किंतु ब्रह्मांशोत्पत्त्यनंतरोत्पत्तित्वात् स्थलेति तदपेक्षया सुराणावचनानां प्रवृत्तत्वेऽपि न तावताधिक्य
प्राप्तिरिति भावः। पार्षदेष्वपि विशेषो स्त्रीत्याह। विष्वक्सेत इति वायुजः वायोर्जातो विष्वक्सेतः पार्षदः खेनाकाशाभिमानि
नागरायतिनात्वर्यः समान इत्यर्थः। अनेन तदितरेषां पार्षदानां ब्रह्मजत्वं तत्त्वभिमानिभ्यो नीचत्वं चोक्तं भवति १५ एवं तावद्वा

कालाजयाद्याऽपि विष्णुपार्श्वदायस्मादंडात्परतः संप्रसूताः। नीचाः। सुरेभ्यस्ततएव ते रिवला विष्णुक्सेतोवा द्युतः। खेन तल्यः।
१५ ब्रह्मात्तृतीयात्पुनरेव विष्णोर्देवांश्च त्वरा गतान्समस्तान्। संगृह्य जीजात्मतया निरुद्धेन्यधत्त शांत्यां त्रिगुणामिकायां

॥ १६ ॥
 स्वदेवादिमूर्तित्रयात्स्वरूपेणाब्राह्मणादिचतुर्वर्गभिर्देन विरिंचादिदेवानां सृष्टिं वदता भावता चार्थेणायत्त्रायुक्तं शब्दं स
 हं स्थित्वा स्वमूर्तिमिरिति तदनुक्तकथनेन सम्यक्प्रयंचितं भवति। अथ यदुक्तं प्रबुधैरुपकृतमानित्यादितदपि प्रयंचय
 तिवृहादिति। विष्णोस्तृतीयाद्ब्रूहात्प्रद्युम्नाच्चतुर्वर्गागतात्मसांविजात्मतया संगृह्य गृहीत्वा सत्त्वादिभेदेन त्रियुगात्मिका
 यां शात्यां भार्यायां अतिरुद्धो न्यधत्तस्यापितवान्। तातेव स्वरूपेणासृष्टान्देहयोगेनोत्पादयितुं शांस्थापयामासेत्यर्थः
 ॥ अत्र त्रियुगात्मिकायामित्यनेन सत्त्वादिषु सा सृष्टिर्द्वैतवत्तत्त्वसृष्टिमप्यभिधेति ॥ १६ ॥ सां ॥ ॥

विवर्णश्चैव सोमस्तस्यस्तथैव च। एवमाद्याः क्षत्रियास्तु देवाः। वेतोऽथातनू पेण ३५ देवा ब्रह्मविनिर्मिताः। विवस्वानिदुवपुः।
विष्णुर्गोन्धे हिते सुताः। बुद्धा हन्ये तथा बुद्धा वायो नम्ये च वायवः। अग्ने नम्ये च वसवो वैहयस्ते च कीर्तिताः। अश्विनोऽथ ष्वरी

जैव कालोम् ॥ लुप्तयेवच । स इहैवाः समुद्दिष्टाः देवावर्ग
 इतीतिताः । एतिष्ठ ह दानं त्वयि कदाचित् ।
 राम ५२

नां

ततस्तदनंतरं महत्त्वं तदुद्देह्यस्यासौ तथोक्तः॥ तथा भूतः स्थूलात्मनैवाजनि तत्पूर्ववत्सहस्ररूपेणावाक् देवी सरस्वती वाक्वागमि
मानितया स्थूलात्मना जनाति च शब्दार्थः॥ एवं च तत्सुखं सरस्वत्योः स्थूलं सृष्टिमुत्कारुद्रस्यापि स्थूलं सृष्टिमाह। तस्यामिति। सम
हत्त्वाभिमानो विरिंचस्तस्यां वागभिमानिन्यां देव्या महंकारतत्तु महंकारतत्त्वाभिमानितं रुद्रं बुद्धिं च बुध्यभिमानिता सुमां तदुद्देहं त
स्य रुद्रस्यार्थं देहं यत्तीस सज्जेत्यर्थः १० एवं स्थूलात्मना सृष्टां उद्देहानामपि स्थूलात्मना सृष्टिमाह। बुध्यामिति। बुध्यां बुध्यभिमा
नित्या सुमायां सा शिवः। यो हंकाराभिमानित्वेन सृष्टः स इत्यर्थः॥ त्रिरूपः॥ वैकारिकतैजसात्मसाहंकाररूपवान्यथा क्रमेण रूप
त्रयेण ससज्जेतिसंबन्धः। केन रूपेण किं ससज्जेत्यतो वैकारिकादिक्रमेणाह। मनश्चेति मनस्तत्त्वं तदभिमानित्वेन वैकारिकदेवसंघा

ततो महत्त्वं तत्तु विरिंचः स्थूलात्मनैवाजनि वाक् देवी। तस्या महंकारतत्तुं सरुद्रं ससज्जं बुद्धिं च तदुद्देहं १० बुध्या सुमायां स
शिवस्त्रिरूपो मानश्च वैकारिकदेवसंघान्। दशेन्द्रियाण्येव च तैजसानि क्रमेण रवादीन् विषयेष्वसार्धं १० ॥ ॥

निन्द्रियाणां विषयेषु प्रेरयित्वा विकारजनकत्वेन तत्तु कृत्वा च्यानिन्द्रियाभिमानिनो देवांश्च वैकारिकाहंकारादा इपात्र ससज्जेत्य
र्थः। तैजसाहंकारकार्यमाह। दशेति। तैजसानि तैजसाहंकारकार्याणि जानेंद्रियकर्मेन्द्रियभेदेन विद्यमानानि घ्राणादीनि वागादी
नि च तैजसाहंकाररूपा उत्पादितवानित्यर्थः। ताम्रसाहंकारकार्यमाह। क्रमेणेति। विषयेस्तन्मात्राभिः सार्धं रवादीनां काशादि
भूतानि ताम्रसाहंकाररूपा तृतीया उत्पादितवानित्यर्थः। अत्र क्रमेणेति तेनादौ शब्दतन्मात्रात् तत्तु आकाशस्योत्पत्तिस्तत्तु श
ब्दतन्मात्रा सहितेनाकाशे तस्पर्शतन्मात्रोत्पत्तिस्तत्तु स्त्रैस्त्रिभिर्वायुभूतोत्पत्तिस्तत्तु पंचमिस्तेजसोत्पत्तिः इत्येवं क्रमेण तन्मा
त्राभूतोत्पत्तिर्भवतीति सूचयति १० ॥ ॥

तत्र रुद्रस्य वैकारिकादिभेदेन त्रिरूपत्वं संपादयितुं पुनः पुरुषनामकाद्विरिंचा इत्यतिमाह। संसृतिश्च त्रयशब्देन कश्चन विशेषः प्र
मारांतरसिद्धः सूच्यते। तथा हि। सत्त्वादिभेदेन त्रिविधायां प्रकृत्यतिमानित्वेन प्रकृतिशब्दाच्चायां सरस्वत्यां विरिंचेत महत्तत्त्वा
तिमानितावीर्यमुत्सृष्टं। तत एकीकृतत्वात्तस्माद्वायीत्सूत्रात्मकस्य वायोः स्वस्य च सहैवोत्पत्तिस्तत उत्पन्ना ह्यौ रुद्रस्तैज
स उच्यते। तस्माद्वायी इत्यत्रात्तत्त्वमुखा इत्यत्रो रुद्रो वैकारिक उच्यते। तस्मादेव चोत्पन्ना ह्येषा इत्यत्रो रुद्रस्नामस उच्यते। एवं
रुद्रस्य त्रिरूपत्वं संपन्नं। तदुक्तं। वायुस्तु ब्रह्मणः। सुत्रः प्रकृतो सप्तजायता त्रिगुणात्मा स सुहिष्ठः प्रायः सत्त्वात्मकस्तथा। गायत्री चे
व सा वित्री तथैव च सरस्वती। एवं रूपा हि प्रकृतिरेका सत्त्वादिभेदतः। तां सुवीर्यं स मुत्सृष्टं ब्रह्मणो कत्वमागतं। स सूत्रात्मा स सु

संसा प्रकृत्यां च पुनर्विरिंचाद्विबोधतस्मादखिलाः सुरेशाः॥ जाताः

सशक्राः सुतरेव सूत्रं ब्रह्म सुतानां पसुर प्रवीरान् १९ ॥ ॥

द्विष्टो वायुर्लोकाप्रणायकः॥ तस्यापि सूत्रं भावान्धारणाद्वि सुख्ययः। सूत्रसूत्रस्त्वहंकारः सरुद्रः स सुदान्तः। सूत्रात्मनाम
हंकारादिसहजो जातश्च तमुखाः। तस्यापि सुत्रो हंकारः स चानंत उदाहृतः। अनन्तादपि रुद्रो ह्यत्र ब्रह्मणोऽपि त्रिविधा। वैकारिको
ब्रह्मजस्तु तैजसो जवायुजः स्मृतः॥ तामसो नंतजश्चैव स एको गुणभेदत इत्यादि। ततश्चात्रैव योजना। संसा पुरुषात्प्रकृत्यां गाय
त्र्यादिभेदेन त्रिविधायां सरस्वत्यामभिव्यक्ता त्वस्माद्विबुधत्वं त्रय इति वैकारिकहंकाररूपकथने। तथा विरिंचा इत्यत्राच्छेषा
द्विबुधत्वं त्रय इति तामसाहंकारकथने। तथा विरिंचोत्पन्ना ह्यौ रुद्राः शिवो जात इति तैजसाहंकारकथने। एवं सुत्पन्ना द्विवाक्का इत्यत्र
प्रकारमाह। अथ तस्मादिति। इदानीं रुद्रस्य तृतीयं रूपं वक्तुं पुनः सूत्ररूपा वायोः शेषा इत्यतिप्रकारमाह। सुतरेवेति। सूत्रावायोः
अज्ञानाग्निभारती सुरप्रवीरात्सुरश्रेष्ठान्सुतानां पेत्य च यः १९ ॥

तानेव सुतानि दिशति। शेषमिति। अयं शिवस्त्रैजसस्तु तं भवति। अथवा यो रूपत्रादिं डात्सृष्टिप्रकारमाह। अथेदं तमेति। यज्ञगणास्त
दमिमानितो देवाश्चेत्यर्थः। ब्रह्मांडोत्पत्तेः पूर्वसृष्टिकथनसंगत्या प्राप्तां वा सुदेवस्वरूपादा विभर्तं भावदत्ततारत्रयं दर्शयति। पुनश्च
तिमाया वा सुदेवपत्नी सत्वादिरूपैः सत्वादियुगानिमानित्वेन त्रिविधा ब्रह्मवा। अथानंतरं वा सुदेवात् २० सत्वात्मिकायां सत्वा
मिमानित्यां श्रीसंज्ञिकायां निरंतरोपि निर्भेदोपि सतारायणो विष्णुनामा ब्रह्मवेत्येव। एवञ्जस्तनौ रजोमिमानित्यां भ्रसंज्ञिकायां

शेषं शिवं चेदं मयेंद्रतश्च सर्वे स्वरायज्ञगणाश्च ज्ञाताः। पुनश्च माया त्रिविधा ब्रह्मवसत्वादिरूपैरथवा सुदेवात् २० सत्वा
त्मिकायां सवर्भवतस्मात्स विष्णुना मेव निरंतरोपि। रजस्तनौ चैव विरिंच आसीत्तमस्तनौ शर्व इति त्रयोऽस्मात् २१ ॥ ॥

विरिंचः विरिंचनां मकं विरिंचां तर्गतं रूपमासीत्। प्रादुर्भूतमित्यर्थः। तथा तमस्तनौ तमोमिमानित्यां दुर्गासंज्ञिकायां शर्वः शर्वनाम
कं शर्वं तर्गतं रूपमासीदिति उक्तप्रकारेण त्रयो विष्वाद्या वा सुदेवा ज्ञाता इत्यर्थः। एतदज्ञानादेव त्रितयैक्यं प्राप्तिर्दृष्टानमि
ति तावन्तव्यं। तथा च सौकरायणा मुनिः। अथ त्रयी वा च प्रकृतिः सत्त्वं रजस्तम इति तानां नारायणाः। पर्येष शयत्। अनन्यप्रतिष्ठं
वा एतमाहुः। सुरुष इति राणां चोष भवति। सत्रे वा ब्रह्मवे पां युगानां मुपादातार्थं विष्णुर्वा वसत्त्वं रजसो ब्रह्मशानो नाम त
मसः सत्त्वा विवेश ब्रह्मणां चतुर्मुखः ईश ईश ईशाने पंचसुखा योवा ईश ईशानमा विवेश तवा एतं काल इत्याचक्षते इति
॥ २१ ॥

एवं ब्रह्मांडोत्पत्तेः सर्वे विरिंचादीनां पुरुषादित्वेन स्रष्टुमसृष्टिं पुनस्तत्त्वसृष्टिपूर्वकं तत्त्वमिमामित्वेनानिरुद्धात्सूतलसृष्टिसुक्तासुतः
पुरुषादिसूतेभ्यो विरिंचादिभ्यः शेषादीनां सूतलसृष्टिं चोक्ताप्येदीनां ब्रह्मांडोत्पत्त्यनंतरं तदंतर्ब्रह्मादीनां विज्ञोः सकाशात्सूतलसृ
ष्टिं वक्तुं ब्रह्मांडसृष्टिं वदिष्यतस्तस्यैव ब्रह्मादीनामशक्तिं ततएव तन्निर्माणां प्रत्येतेषामेव श्रीविष्णुप्रार्थनप्रकारं च दर्शयति एतेह
त्यादिना एते पूर्वस्यैव देवा विरिंचाद्या अडसृष्टौ ब्रह्मांडनिर्मातो रवतोऽशकुवंतो हरिमेत्यत्र सुबुद्धतिचक्ररित्यर्थः तामेव सू
तिं दर्शयति त्वं च त्रिजगत्त्रिभिः सर्गः आश्रयं रूपासृष्टिः विचित्रः सर्गः तानाप्रकारसृष्टिः तादृशसर्गे निःसीमा अपरिमिता

एते हि देवाः पुनरंडसृष्ट्या वशकुवंतो हरिमेत्यत्र सुबुः त्वं चो जगत्त्रिभिः विचित्रसर्गनिःसीमशक्तिः चक्रसन्निभे तं २२ इति सू
तस्यैः पुरुषोत्तमो सोऽसविष्णुनामा श्रियमाय सृष्टये स्वभावसैवाऽमवो हजस्य शुष्महिरापात्मकं सुबुद्धमर्थे २३ ॥

शक्तिर्यस्यासौ तथोक्तः तादृशस्त्वं तोऽस्माकं सन्निभे तं संकेतं मार्गप्रदर्शनं ब्रह्मांडाख्यं गृहं वा कुर्विति प्रार्थितं तदन्तर्यर्थः तच्च हमपि
भवत्स्वेव कइति मत्प्रार्थने किं स्यादित्याशंका निरासार्थं जगत्त्रिभिः विचित्रसर्गनिःसीमशक्तिरिति हेतुगर्भविशेषणं २२ एवं सूत्या
निःसुरवस्य विज्ञो ब्रह्मांडनिर्माणा प्रकारमाह इतीति सोऽसौ सोऽयं पुरुषोत्तम इति अनेन प्रकारेण सूतः प्रार्थितश्च विष्णुनामा वि
सृष्टरूपाः सृष्टये सृष्ट्यर्थं श्रीयमाय प्राप्तेत्यर्थः सा श्रीरेवावो हजस्य सकाशाद्दिरापात्मकं शुष्मं वीर्यमंडयथा भवति तथा सुम
ध्ये स्वभावेत्यर्थः २३ ॥

सहजानामास्वामी २

वामादिक्रमेणानिस्तस्य ४

तस्मिन्ब्रह्मांडे हरिणा साद्वै सर्वे विरिंचाद्याः सुराः प्रविष्टा इत्युच्यते ॥ अत्र ब्रह्मांडे विस्तीर्णोऽसौ सकाशा लोकात्मकं लोकाधारं तं पद्मम
हृदित्यर्थः ॥ असुषुपद्मस्य मध्ये सहजात्मा विरिंचः पुनरुजनिजान इत्यर्थः २४ तस्मात्पद्मा इत्यत्रा द्विरिंचात्सुतः सर्वसुरारुडाद्या जाता
इत्यर्थः ॥ ते रुडाद्याः सुरा ज्ञातमानाः श्रीसुरव्यप्राणास्य स्वोत्तमत्वं जानन्तोऽपीत्यर्थः ॥ तथाप्युच्यते किं तरेकाभ्यां श्रीसुरव्यप्राणास्य सर्वदे
वोत्तमत्वं निर्गायाय निर्गायाय पद्मयोनेः कायाच्छरीररतिः सत्यमारुताताः क्रमशः पुनः पद्मयोनिदेहं संप्राविशन्संप्रविष्टा इत्यर्थः
२५ तच्च त्वसुरवशरीरनिर्गमनप्रवेशाभ्यां कथं सारुतस्योत्तमत्वं निर्गातमित्यत आह पपातेति ॥ तस्यैव वायोरेवावेशतः पुनरु

तिस्मिन्प्रविष्टा हरितौ वसाद्वै सर्वे सुरास्तस्य ब्रह्मवतानो लोकात्मकं पद्ममसुषुपद्ममध्ये पुनर्विरिंचो जनिः सहजात्मा २४

तस्मात्सुतः सर्वसुराः प्रसूतास्ते जानमाना अपि निर्गायायानिः सत्यकाया इत पद्मयोनेः संप्राविशन् क्रमशो मारुता
ताः २५ पपात वायोर्गमनच्छरीरं तस्यैव चावेशत उत्थितं पुनः ॥ तस्मात्स एको विबुधप्रधान इत्याश्रिता देवगणास्तमेव २६

त्थितं चेत्यर्थः ॥ अनेन ता अहिंसंता ह सुकथमस्य ह सुकथमस्मातिता अब्रुवन् हंतास्माच्छरीरादुत्क्रामामेत्यादि तथाता अहिंसंते वा ह सु
कथमस्य ह सुकथमस्मातिता अब्रुवन् हंते दं पुनः शरीरप्रविशामतद्यस्मिन् प्रपन्न इदं शरीरसुत्यास्पतीत्यादि उपनिषदाख्याधिको
क्ता भवति ॥ एवं वायो निर्गमनप्रवेशनिमित्तकशरीरपातोत्थातस्त्रिंशेन सर्वदेवोत्तमत्वे निर्गाते पुनर्देवाः किं कृतवन्त इत्यपेक्षायां त्वसु
कथमसितवयवं सोऽप्यादिखंडशेषार्थांनुवादरूपेण देवानां सुरव्यप्राणाश्रयणा प्रकारमाह तस्मादिति ॥ स एव सुरव्यप्राणो विबुध
प्रधानः सर्वदेवोत्तमः इति निर्गाय सर्वदेवगणास्तमेवाश्रिता इत्यर्थः २६ ॥

ननु तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मे मं पुरुषं यत्प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मे मं पुरुषमित्युपक्रमे विस्मोरपि ब्रह्मपदोक्तं स्य पुरुषपदोक्तं च त्व
मुखस्याप्युक्तेर्विस्तृतं मुखयोः शरीरे स तोरपि देहपातस्य जातत्वात्तथातयोः स तोरपि शरीरोत्थापने अप्रयोजकत्वाद्वा यो
स्तदभयोत्तमत्वमपि प्राप्नोति तत्र आह हरेरिति हरेर्विरिचयो मध्यस्थिते मध्यस्थत्वेन स्थितत्वाद्वा योः सर्वोत्तमत्वप्रकटनाय
शरीरपातादो स्वयमुदासीनत्वेन स्थितत्वादित्यर्थः चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणा इति चक्षुरादिपदोक्तानां तदभिमानितनां रुडा
दीनामेवता अहिंसतेति तच्छब्देन परामर्शेन विचादोक्तेः विस्तुविरिचयोर्विवादवहिर्न तत्त्वेनोदासीनवद्विद्यमानत्वात् तद

हरेर्विरिचस्य च मध्यस्थिते स्तदन्त्यदेवाधिपतिः समारुतः ततो वि
रिचो भुवनानि सप्त सप्तका न्यामुचकार सो ज्ञात् २७ ॥ ॥

तिरिक्त सर्वदेवाधिपतिर्मारुत इति निर्गो यो जात इति भावः तथा च प्रमारा मत्र उदासीनवदा स्नांतो केशवश्चा ब्रह्मसंभवः तेषां ब
लपरीक्षा र्थं वाद्यादीनां समस्तशक्तिः लोकात्मकं यद्रूपमित्यनेन च त्वदंशं भुवनानां यद्रूप इत्यतिः सूचिता तां विस्तारयन् रतस्मा
त्सुतः सर्वसुरा इत्यादि प्रयंचयति तत्तत्प्रादिना ततो तंतं रं यद्रूप इत्यत्रो विरिचस्तदंतर्गता च सप्तका नि सप्तभिरतलवि
तलादिभिः सहितानि सप्त पृथिव्यादि भुवनानि च त्वदंशं भुवनानीति यावत् अत्रात्र त्वदंशदलात्मकारेत्यर्थः आशिव
त्यनेन विचित्रलोकनिर्माणो ब्रह्मणो न्यासं सूचयति २७ ॥ ॥

तस्माद्विचित्रादेवेषु नर्वाङ्गां तरेपि वैकारिकाद्या देवा वैकारिका हंकारोत्पन्ना इन्द्रियाणि मानितो देवा आद्यायेषां तेजसा हंकारोत्पन्ना नामा हंकारिका प्राणादीनां ते तथा पुनः कथं हृताः स शिवाः शिवेन सह वर्तमानाः तथा ऋषयो मरीचिप्रसुखाश्च बहवु रित्यर्थः उक्तानामेव शिवादीनां चतुर्मुखत्वं स्थानविवेचनेन विवेचयति अग्र इति ब्रह्मणोक्तं करणं वृत्तिभेदेन वि

तस्माच्च देवा ऋषयः पुनश्च वैकारिकाद्याः स शिवा बहवुः अग्रे
शिवो हंभव एव बुद्धेरुमा मनोजो सह शक्रकामौ २८ ॥ ॥

वामित्रं अहं वृत्तिबुद्धि वृत्तिमनो वृत्तिरिति तत्राग्रे पूर्वमेव शिवो हं भवः अहं वृत्तेः सकाशात् उक्तं नव उत्पत्तिर्यस्यासौ तथोक्तः अहं वृत्त्याख्यातः करणेन शिव उत्पन्न इत्यर्थः तथा उमा पार्वती बुद्धेर्बुद्धि वृत्तेः सकाशात् उत्पत्तेर्यर्थः शक्रकामौ सह मनोजौ मनो वृत्त्याख्याता इत्यर्थः सहेत्यनेन ब्रह्मणोक्तं उवाच दीनां मनो वृत्तिजातत्वा विशेषात् किंचिद्वान्तरतम्या भाववदत्रापि शक्रकामयोः स्वरूपतारतम्यं नास्तीति सूचयति २८ ॥ ॥

ता०टी०
५५

न केवलं शत्रु कामावेव मनोजौ किंतु हि अन्येपि मनो हृत्या जाता इत्याह। युरुरिति। अत्र शत्रु कामादीनां सर्वेषां मनो जातत्वेपि न सा
म्यं मनस्यं किंतु हि युक्वादीनां शत्रु कामावरत्वं जातव्यमिति नापयितुं योगविभागः। अथ च त्वं मुखस्य चक्षुरादीन्द्रियैः सूर्यादी
नामुत्पत्तिमाह। चक्षुरित्यादिता। चक्षुःश्रुतिभ्यां चक्षुरिन्द्रियश्रोत्रेन्द्रियाभ्यां स्पर्शात्तस्य श्रोत्रेन्द्रियाच्च यथाक्रमं विशशाधर्मइती

युरुर्मर्बुर्देहगतानिरुद्धः सहैव शच्यामतसः प्रसूताः। चक्षुःश्रुतिभ्यां स्पर्शात्सहैव रविः शशीधर्मइमे प्रसूताः २७
जिह्वाभवो वारिपतिर्न सोऽश्नासत्यदस्रौ क्रमशः प्रसूताः। ततः सनाद्याश्च मरीचिसुरव्यादेवाश्च सर्वे क्रमशः प्रसूता ३०

मेत्रयो देवाः प्रसूता इत्यर्थः २७ तथा वारिपतिर्वरुणो जिह्वाभवो जिह्वायाति द्वेन्द्रियाद्वत्तत्पत्तिर्यस्यासौ तथोक्तः जिह्वायाः
वरुणात्तत्पत्तिर्यः। तथानासत्यदस्रौ अश्विनौ तसौ ब्रह्मणो नासा सुटयोः सकाशात्तत्पत्तिर्यः। क्रमश इत्यनेन युक्त्वा
दिष्विव स्तूयादिषु साम्यं न मनस्यमिति सूचयति। ततश्च त्वं मुखदेवसनाद्याः सनकाद्या तथा मरीचिसुरव्याः मरीचिसुरव्या
येषां अत्रादीनां तथा सर्वे देवाः उक्तेभ्यो न्ये देवाश्च क्रमशः प्रसूता इत्यर्थः ३० ॥

राम
५५

न केवलं देवर्षादय एवोत्पन्नाः किं तु असुरादयोऽपि तत एवोत्पन्ना इत्यादि गत इति असुरा आद्यायेषां राक्षसा लुपानादीनां तेन
तथोक्ताः । तथान्येऽप्यस्योऽप्युत्पन्ना जाता इत्यर्थः । किं बहुना चित्रं विचित्रं जगद्विरिंचत एवोत्पन्नमित्याहा जगदिति । न चेवं देव
दीनां क्रमेणोत्पत्तिकथने किं प्रयोजनमित्यपेक्षायां तेनैव क्रमेण तेषां स्वरूपतारम्यत्वात् प्रयोजनमित्याह । उक्तं क्रमादि

ततोऽसुराद्याः सप्तोऽप्युत्पन्ना जाता द्विचित्रं च विरिंचतोऽह्ना उक्तं
मात्सर्वं भवस्तु योयः श्रेष्ठः स सत्यासुरकान्तं च ३१ ॥ ॥

इति । उक्ते तत्र क्रमेण योयः पूर्वभवः पूर्वसुत्यत्रः सप्त श्रेष्ठ उक्तं मइति ज्ञातव्यमित्यर्थः । न बुद्धिराप्यस्य वैदमादीनामसुराणां
देवर्षादिभ्योऽपि पूर्वसुत्यतिश्रवणात् तत्र श्रेष्ठत्वं नास्ति अथ च पूर्वसुत्यत्रत्वं विद्यत इति हेतोर्व्यभिचारो न्यथा तेषां सपि
देवर्षाद्युत्तमत्वं प्राप्नोति ततो व्याघ्रेण पवादमाह । आसुरकान्तं तदिति । असुरव्यतिरिक्तो यः पूर्वसुत्यद्यते स स्वानंतरमु
त्पन्ना इति मइति व्याघ्रेण कोऽपि दोष इति भावः ३१ ॥

ता०टी०
५६

नखतथापि व्यभिचारः। रुद्रापेक्षया सनकादीनां पूर्वसुत्यत्र त्वश्रवणात् तत्र हेतुसद्भावेऽपि साध्याभावादित्यत आह। पूर्वस्त्विति।
आदिस्त्वष्टौ पूर्वसुत्यत्रः। सुनरवांतरस्त्वष्टौ पश्चादुत्पन्न इत्येतावतास्य स्वस्मात् पूर्वजातस्य स्वावरस्य सकाशादश्रेयताम
करतां कथंचित्केनापि प्रकारेणानैति न प्राप्नोतीत्यर्थः। तथाचादिस्त्वष्टौ योयः पूर्वसुत्यत्रः सः सः स्वोत्पत्त्यनंतरं सुत्रादुत्पन्न

पूर्वस्त्वपश्चात्सुनरेव जातो नाश्रेयतामेति कथंचिदस्यायुरास्तु
कालात्पितृमातृदोषात्स्वकर्मतो वा भिभवं प्रयाति ३२ ॥

तिव्याघ्रेराश्रयणात्। न कोपि दोष इति भावः। न नूतनदेवर्षादि सुमाबुधत्वेनावृतेषु तत्र मेरातो त्रमेधपि ज्ञानादयो युरा न ह
श्यंते तत्र किंकाराणामित्यत आह। युरास्त्विति। युराज्ञानादयः कालात्कलिकालात्संवंधात्पितृमातृदोषात्माबुधान्न
परिणीततदेतः शोशितसंवंधात्स्वकर्मतो वा स्वार्जितप्रारब्धादि कर्मसंवंधाद्वा भिभवमनभिव्यक्तिं प्रयांति गच्छंतीत्यर्थः।
सुनस्तद्विषययोगेते युराः प्रादुर्भवन्तीति भावः ३२ ॥ ॥

राम
५६

3

शार्ङ्गस्य करोरुपादः सोनंतमूर्तिः स्वयुरातनंतान्त्रा अनंतशक्तिः परिपूर्ताभोगो धुजव्रजसंनिजरूप आस्ते ३३ ३४

या अनंतशीर्षास्पकरोरुपादः अतंता अपरिमिताः शिरोमुखहस्तोरुपादायस्य सतथा एतादृशाः परमात्मा स्वस्य विद्यमानानंतान्युगा
नर अत्रुभवन्नसाक्षात्तुर्वन्न तथा अमंद सांद्रसंदोहं निजानंदं भुंजन् अनल्प निरंतर समुदायरूपं स्वरूपानंदं भुंजानस्तथानं
ताः शक्तयो यस्य सतथा परिपूर्णा भोगायस्य सतथा अत्रानंदसमुदायस्य समुदायिभ्यो भेदशंका निरासा यसंदोहस्य विशेषो
यता निजानंदे मिति तथा भुंजन् नित्यनेता पूर्णा त्रिशंका प्राप्ता तत्रिहृत्पर्य मुक्तपरिपूर्णा भोगदति प्रलयरत्नमुक्त्या कालविशेष ए
वायमानंद भोगदति शंका तत्रिहृत्पर्य भजस्वमित्युक्तं निजरूपो मूलरूपः एवं भूतः सन्नास्तेति शृतीत्यनेन शोतेत्येतत् व्याख्या
तं भवति ३३ ३४

ता० टी०
५७

न चैवं प्रलये वस्थितस्य हरेः सुतः किं ह्यन्यमित्यपेक्षायामाह। एवं सुतरिति। एवं पूर्वोक्तरात्या सर्वमेतज्जगत्सुतः। सृजते हि यस्माज्जगत्प्रवाहो
नाद्यन्त इत्यर्थः। ननु महाप्रलये सर्वपदार्थानां परिसमाप्रत्वा कथं सुतः सृष्ट्युपपत्तिरित्यत आह। नित्याहीति। न तावत्सृज्यानां जीवानां
परिसमाप्तिः। तेषां नित्यत्वात् अनन्तत्वाच्च। नाप्युपादानाभावाद्देहविशिष्टत्वेन तदुत्पत्त्युपपत्तिः प्रकृतेरपि नित्यत्वात्। नापि सृष्टि

एवं सुतः सृजते सर्वमेतदनाद्यन्ततो हि जगत्प्रवाहः। नित्याश्च जीवाः। प्रकृतिश्च नित्या कालश्च नि
त्यः। किमु देवदेवः ३५ यथा स सुद्रात्सरितः प्रजाताः सुतस्तमेव प्रविशति शश्वत्। एवं हरेर्नित्य
जगत्प्रवाहस्तमेव चासौ प्रविशत्यजस्रं ३६ ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॥

कालरूपनिमित्तकारणभावात्। कालस्यापि नित्यत्वात्। यदैवं जीवादेः पराधीनस्यापि नित्यत्वं तदा देवदेवस्य हरेर्नित्यत्वं किमु
वक्तव्यमतः। कर्त्तरभावादपि सुतः सृष्ट्या उपपत्तिर्न संभवतीत्यर्थः ३५ न चैवं जीवादीनां नित्यत्वे तेषां प्रलयो नाम कश्चन प्रलये
दायां सदृशं तं सृष्टिप्रलया उपपादयति। यथेति। तमेव स सुद्रमेव शश्वत् प्रविशति। तथा हरेः सकाशात् त्रिःसरत्पयं नित्यजग
त्प्रवाहस्तं हरिमेवासौ नित्यजगत्प्रवाहोजस्रं प्रतिलयं प्रविशतीत्यर्थः ३६ ॥

राम

५७

नेदं जगज्जन्मादिकर्तृत्वं मिथ्येति मंतव्यं तद्भानमात्रेण सर्वधुरूपार्थोत्तममोक्षप्राप्तेर्न हि मिथ्याभूतस्य ज्ञानेन किंचित्कलमित्याश
येताह एवमिति। एवमुक्तरीत्या धुरूपोत्तमस्य हरेः परमासुखं चामनं तां अपरिमितां शक्तिं सृष्टिं संहारकर्तृत्वं शक्तिं ये विदुः ते अ
नंतस्य हरेः प्रसादाद्दोषाः भस्माभूतसर्वकर्माणां संतस्तं परेशं सर्वोत्तमं परं विलक्षणां हरिमा भुवंतीत्यवर्था अत्र विदु
त्यनेन वैराग्यमन्ति अवगांमनतनिदव्यासनजन्यमपरोक्षज्ञानं भगवत्प्रसादजनकं विवक्षितमिति सूचयितुं तस्य प्रसादादि

[illegible]

तुत्तं ३० नचेवंशुनः सृजते सर्वमेतदित्युत्तपा संसारान्मुक्तानामपि शुनः स्थिः प्रतीयत इत्यत आह देवानिमानिति इमान् देवान्
देवादीन्सबुध्योत्तमपर्यंतान् सज्जीवान्स्वसंनिधाने यथा योग्ये श्वेतहायादौ विनिवेश्य स्थापयित्वा शुनस्तदन्या नधिकार
योग्यान्तत्तद्गणान् क्रज्वा दितत्तद्गणान् सज्जीवान् यदेतत्तद्गणयोग्य यदेति बुंक्ते नियो जयतीत्यर्थः ॥ विमुक्तसमस्तदोषानि
ति हेतुगर्भविशेषरान्तेषां शुनः संसारप्रायककर्मद्यभावात्तदत्यानेव निबुंक्ते इति भावः ३८ ॥ ॥ ८८८ ॥ ॥

ਜਾ.ਟੀ.

एवंप्रासंगिकं प्रलयादिनिरूप्यप्रवृत्तां स्मृतिमेवाह। पुनश्चेति चतुर्मुखादुत्पत्तन्तं तं पुनः। मारीचतः। मरीचि सत्रात्कश्यपाददित्यादौ क्षु
 त्मांतद्वायां देवजाता इत्यर्थः। तथा असुराश्च दित्याः। दितिसंज्ञकायां दक्षसुत्र्यामेव कश्यपभायां जात इत्यर्थः। गवो मृगाः
 पक्षु रगादि सत्वाः। प्राणिनो दाक्षायणां स्येव स्वरभिविनता कक्षित्यादिषु कश्यपभायां स्वसमस्तशः सर्वे पिजाता इत्यर्थः। ३९
 एवं स्मृति संहार मोक्षकर्तृत्वरूपं श्रीविश्वोर्महिमानं निरूप्य स्थितिकर्तृत्वरूपं महत्मात्म्यमुपवर्णयितुं प्रक्रमते तत्तत्प्रादिना

सुनश्चमारी चतएव देवा जाता अदित्यामसुराश्च दित्यां॥ गावो मृगाः पक्षुरगा दिसत्वा दाक्षायणाः॥ धेवसमस्तशो
 पि ३९ ततः समग्रा मलयोलयोदधौ महो विलोक्या सुहरिर्वराहः॥ भूत्वा विरिंचार्थमिमांसशैला सुहृत्पुत्रवारा
 सुपरि न्यधात्स्फिरं ४० ॥

स्थितिर्नामलोको यद्वक्का रिडर्जनसंहरागपर्वकसजनसंरक्षणांतच्चवराहादिलोलावतारैर्भागवतादृतमित्यभिप्रेत्यप्रथमतः
स्त्वावत्तवराहप्राडर्भाविनिमित्तमाह। तत इति। ततः सर्वसृष्ट्यनंतरं अलयः लयपरहितः सहर्षित्वोदधौ प्रलयस्त्वमुद्रैर्ममोमहो
भूमिं विलोक्या सुवरान्दोभृत्वा विरिंचार्थं सशैलाभिमांमहीमुहृत्य वारां प्रलयजलानामुपरि स्थिरं यथाभवति तथा न्यधात्वा
स्थापयामासेत्यर्थः। अत्र विरिंचार्थमित्यनेन स्वायं भुवमनुना प्रार्थितस्य चतुर्मुखस्य व्यापमानस्य नासासुटाद्वाराहतो
को निरगादिति भागवती कथां सूचयति ४० ॥

२॥

46

अत्र लयोदधौ मया मिति विशेषतो न द्विवारं मया मिति सुद्धरता वरा हे ता हिराया रव्ये सुरो पि द्विवारं हत इति विशेषं सूचितवान् भगवान् अर्चयन्
 त्रकथं भुवो द्विवारं मया त्वं कथं च द्वौ हिराया दौ केन प्रकारेण च हता वित्या कां क्षायामाह अथेत्यादिना अत्र नाभस्य पद्मनाभस्य ह
 रेः प्रतिहारिणो हारपालकौ जयविजयाख्यौ शायान् द्वारि निरुद्धानां सनकादीनां शापात् त्रिशः त्रिवारं मरुति तले प्रजाता वित्यर्थः ॥
 शरत्पुत्रं विहराणेति दित्यामिति आदौ हित्यां हिराया हिराया कश्चिद् हिराया क्षणमात्रेण तत्रामका सुरा विष्टे जाता वित्यर्थः अ
 थतदन्तं तं राक्षसौ रावणां भुवः कारा नामा नो जाता वित्यर्थः परस्तात् तृतीये जन्मनि हरेः पैतृष्ये यौ पितृवस्वदेवस्य भद्रिगिन्योऽ
 न्नौ शिशुपालदन्तवक्रनामा नो जाता वित्यर्थः ४१ ततः किमित्यत आह हत इति तत्रयोदितेः स्वतो हिराया दौ वरजः सुरार्थदेवानां
 अथा जनाभवे प्रतिहारपालौ शापात् त्रिशो मरुति तले प्रजातौ दित्यां हिराया वधराक्षसौ च पैतृष्ये यौ च हरेः परस्तात् ४१
 हतो हिराया क्षणदारविक्रमोदितेः स्वतो यो वरजः सुरार्थो वात्रार्थिते नैव वरा हरूपिणा वरोद्धतो पूर्वहतो ब्रजोद्भवः ४२

मर्धे वात्रा ब्रह्मणार्थितेन वरा हरूपिणा हरिराणा हत इत्यर्थः तथा पूर्ववरोद्धतो प्रलयोदके मया पाधराया उद्धृतौ अत्रोद्भवान् ब्रह्मणा
 सकाशात् तत्र आदि हिराया क्षणः पूर्वहत इत्यर्थः अत्रार्थभावः पूर्वस्वत एव लयोदके मया मरुति स्वायं भुवमनोरथे ब्रह्मणा प्रा
 र्थितेन हरिणोद्धरता मध्ये ब्रह्मजेनादि हिराया क्षणवरोद्धते सति प्रथमे हिराया क्षणोदधौ हतः द्वितीयवारं तेना विष्टे न च
 हारपाले तत्रा म्नावता मज्जिता मरुति सुद्धर्तं सुरैः प्रार्थितेन ब्रह्मणा स्वतेन तेनैव वरा हरूपेणा हस्तेन काराता उता दितेः स्वतो हि
 राया क्षणो हत इति तथा चोक्तं ब्रह्मांडे ब्रह्मजस्तु हिराया क्षणः प्रथमं दृष्ट्या हतः स एव पार्श्वदा विष्टो द्वितीयः काराता उतात् पूर्व
 लयोदधौ मया द्वितीयं तेन मज्जिता भुवमुद्धरते वासो हरिराणां त्रौड मरुति तेति ४२ ॥ ॥

ता० टी०
५९

एवं वाराहकल्पमनुसृत्या दैवराहवतारं तत्कृतं प्रयोजनद्वयं चोक्त्या अतन्तरं मत्स्यावतारं तत्कृतं प्रयोजनद्वयं चाह अथोदतिः सूत्रा
दैविधातुर्ब्रह्मणो मुखचतुष्टयादितिः सृताश्चतुरो वेदान् हयास्यनामासुरेन्द्रो जगृहे यहीतवान् तदा मत्स्यवधुस्तं हयास्यं हत्वा त
वेदां विधातुः धात्रे ददावित्यन्वयः ॥ इदमेकं प्रयोजनं द्वितीयं च मत्स्यावतारप्रयोजनमाह मनुं सुनींश्च जगोपेति मनुं वैवस्वतमनुं सु
नीन् सप्तर्षीन् रक्षितवानित्यर्थः ४३ द्वितीयं प्रयोजनं स विस्तरमाह मन्वन्तरेति उत्तमसंविदात्मा मत्स्यरूपो देवदेवो हरिः वैवस्व

अथो विधातुर्मुखतो विनिःसृता नृवेदान् हयास्यो जगृहे सुरेन्द्रः ॥ निहत्य तं मत्स्यवधुर्जगोपमनुं सुनीं स्नांश्च ददैविधातुः ॥
४३ मन्वन्तरप्रलयमत्स्यरूपो विद्यामदान्मनवे देवदेवः ॥ वैवस्वता योत्तमसंविदात्मा ब्रह्मा ॥ स्वरूपप्रतिपत्तिरूपा ४४
अथोदितेर्ज्येष्ठसुतेन शश्वत्प्रयाजिता ब्रह्मवरा सुरेशः ॥ हरिं विरिंचेन सहोपजग्मुर्दैरात्म्यमस्यापिशशं सुरसै ४५

तायमनवे ब्रह्मा ॥ स्वरूपप्रतिपत्तिरूपा हरेः यथा वत्स्वरूपज्ञानस्वरूपा विद्यां चाक्षयमन्वन्तरप्रलयेऽदादित्यन्वयः ४४ इदानीं शान्त
सिंहावतारप्रसक्तिं दर्शयति अथोदतिः दितेर्ज्येष्ठसुतेन हिरण्यकशिपुना ब्रह्मचरा त्रिमितान् सुरेशां रंदाद्याः शश्वत् बहुवारं प्रया
जिताः संतो विरिंचेन सह हरिमुपजग्मुः ॥ गत्वा चास्य हिरण्यकशिपोः दैरात्म्यं तत्कृतं दौर्जन्यमस्मै हरये शशं सुरयात्यन्वयः ॥
अपीत्यनेन केवलं शशं सुः किं नु स्तुतिमपि चक्रुरित्यभिप्रेति ४५ ॥ ॥ ॥

राम
५९

अतएवाह। अमिष्टतइति तैर्देवैरमिष्टतः सहिरुग्रवीर्यः सहिरुग्रवीर्यः सन्नृसिंहरूपेणाविरासीत्। प्राङ्मूर्ध्ववेत्यन्वयः। तद्वत्तार
प्रयोजनमाहाहत्वेति। हिरण्यं हिरण्यकशिपुं हत्वा तस्य हिरण्यकशिपुः स्वतायप्रह्लादायामयंदत्वा देवगणान् ब्रह्मादीन् अतोषयदि
त्यन्वयः ४६ अनंतरं श्रीकृष्णवतारस्य प्रयोजनमाहास्वरास्वराणामिति। उदधिंस सुद्वं विमप्रतां मंथनं कुर्वतां देवास्वराणामर्थे श्रीहरिः

अमिष्टतस्त्रै हरिरुग्रवीर्यो नृसिंहरूपेण स आविरासीत्। हत्वा हिरण्यं च स्वताय तस्य दत्वा मयंदेवगणान् तोषयत् ४६
स्वरास्वराणां सुदधिं विमप्रतां दधारपृथेन गिरिं समंदशं वरप्रदानादपरे रघोः हरस्य कूर्मो हृदं उवोढा ४७ ॥

कूर्मो हत्वा पृथेन मंदरगिरिं दधारेत्यन्वयः। कीदृशं गिरिं हरस्य रुद्रस्वरप्रदानात् त्रिमितादपरे रघोः रघोः धारयितुमशक्यमित्यर्थः। एता
दृशं मंदरधारतां हरेर्नाशयितुं बुद्धिं करमित्यभिप्रायेण कूर्मविशेषणं हृदं उवोढा। हृदं तोति स्फुरलस्य उस्फुरलस्य उस्फुरलस्य उवोढा वा
हको धारकर इति यावत्। यंचाशत्कोटियोजनविस्तीर्णस्य मंदराद्यनेकमहागिरियुक्तस्य ब्रह्मांडस्य धारणो समर्थस्तदेकदेश
मंदरगिरिधारतां किमाश्चर्यमिति भावः ४७ ॥

ता० टी०
६०

अथ वामनावतारं सप्रयोजनमाह वरादित्यादिना दैत्यराट् दैत्यानां राजा वलिः चतुर्मुखस्य वरादे वार्जयत्वं देवैर्जेतुमशक्यत्वं
वावापतदा सहस्रिः अजुमवादिभिः संस्तुतः सन् अजोपि जनतरहितोपि अदितेरजायत प्रादुर्भूतः अतथमहानपि सर्वश्रेष्ठोपि
इंद्रावरजं इत्यावरजो तु जोजायतेत्यर्थः ४८ सवामनात्मा हरिः असुरभूततोऽसुरदुक्तस्य भूततो राजो वलेरुच्चरयत्तं गां भू
मिदं देयदे सत्रमयन्नता कुर्वन्नजगाम प्रायेत्यन्वयः तदन्तरं किं कृतवानिति तत्राहा जहारेति अस्माद्धत्ते सकाशाच्छल
तः त्रिपदां भूमिं देहीतियाञ्चाच्छ्रुता त्रिविष्टपं स्वर्गं जहारायत् कृतवानित्यर्थः कथं जहारेत्यत उक्तं त्रिभिः त्रैरिति त्रिभिः पदका
वरादजेयत्वमवाप दैत्यराट् चतुर्मुखस्यैव वलिर्यदा तदा अजायते इंद्रावरजो दितेः स्वतो महानजोप्यजुमवादिसंस्तुतः ४९
सवामनात्मा असुरभूततोऽसुरजगाम गां सत्रमयन्नं देयदे जहार चास्माच्छलतस्त्रिविष्टपं त्रिभिः त्रैरिति त्रिभिः पदका
४९ पितामहेतामस्य सुराभिर्याचितो वलेः कृते केशव आह पदचः नायाञ्चयाह प्रतिहन्ति तं वलिं शुभाननेत्येवाततोभ्यया
मौ रित्यर्थः तच्चापत्तं त्रिविष्टपं निजाग्रजे इंद्राय ददावित्यर्थः ४९ ननु दिति जत्वा विशेषाद्विरापादिति च वलिमपि हत्वा किं
र्थं त्रिविष्टपं न जहारेत्यतस्तत्र कारणा माहा पितामहेनेति अस्य वलेः पितामहेन प्रह्लादेन वलेः कृते वलेरर्थे सिया वितो वलि
न हंतव्य इति प्रार्थितः केशवो यद्यस्मात्कारणात् प्रह्लादं प्रतिवचोवचनमाहा तत्किं वचनमित्यत आहनेति हे शुभानन प्रह्ला
द अयाञ्चायायाचना व्यतिरेकेणातं वलिं न प्रतिहन्ति इति वचनं आहनेति पूर्वेषां संवधः यत एवमाह तत एव कारणादभ्यया
चतनत्वं शक्त्येत्यर्थः ५० ॥ ॥

राम
६०

इदानीं भार्गवस्य वामावतारं वक्तुं प्रसक्तिमाहावहं विरुति अस्वराः सुरासर्वजन्मनि चंडललामतोरुडस्य वरादनेयाः संतोषरातलेनृप
रूपेणावह विरेचत्यत्रा इत्यर्थः तैरस्वरैरर्हिताः पीडिता वासवनायका इंडसुख्याः स्वराः अजं श्रीब्रह्मारां पुरोनिधाय पुरस्त्य
हरिमस्तुवन् स्तुतवन्त इत्यर्थः ५१ स्तुतिप्रकारं दर्शयति विरिंचस्तुष्टैरिति विधातुर्वरात्रितरां विरिंचस्तुष्टैः प्राणिभिरवध्यो दि
तिजो हिरायको हिराया हिरायकशिषुनामानौ तथा हयग्रीवो हयास्यनामा सुन्दरयेते त्रयो ब्रह्मसुरातने ब्रह्मराष्ट्रसुख
स्यापि सुरातने तत्पूर्वं विद्यमानेनादिषु केषां त्रयो हता इति इत्यत्र ५२ येन त्वया हताः सत्त्वं च रुडवरात्समस्तैरवध्यानिम

वपुं मूविरेचंडललामतो वरात् सुराद्यजेया अस्वराधैराधरातले तैरर्हिता वासवनायकाः स्वराः पुरोनिधाय अजमस्तुवन् हरिं
५१ विरिंचस्तुष्टैर्नितरा मवध्यो वरादिधातुर्दितिजो हिरायको तथा हयग्रीव उदारविक्रमस्त्वया हता ब्रह्मसुरातनेना ५२
सचास्वानरुडवरादवध्यानिमान् समस्तैरपि देवदेवानिः सामशत्तैव निहत्य सर्वान् रुदं बुजेतो निवसाय शश्वत् ५३
इत्यादौ तस्मिन् दशैरजेयः स शार्ङ्गधन्वाथ मृगहो हरा रामो निहत्यास्वरपरा सुग्रं दाननादिविदधेः सृजेव ५४
नृप रूपान् सर्वान् सुरात्रिः सामशत्तपानिहत्यैव नोस्माकं रुदं बुजेत् रुदयपदेश शश्वत्सर्वदा निवसनिवासं कुर्वित्यर्थः निःसा
मशक्तिस्तुचनार्थं देवदेवेति संबोधनं ५३ अथानंतरं इति वृत्तप्रकारेणात्रिदशैरादौ तस्मादरं स्तुतः सहस्रिजो योजेत्तम
शक्यः शार्ङ्गधन्वा स नृमृगहो हरा परशुरामो हृदित्यर्थः अतंतरं किं कृतवानित्यत आह राम इति रामः परशुरा
मः सुग्रं चारं अस्वरपरां देवसमूहं निहत्याष्टजारुधिरेणा द्वादधिविदधे इत्यत्र ५४ अनेन वरुवारं बहवो हता इति सूचयति
अहदित्यत नोत्पत्तिशका प्राप्ताता निवारयत्यनादिरिति विशेषण ५४ ॥

ता० टी०
६१

अथेदानीं श्रीरामावतारकथां सविस्तरं वक्तुं कामस्तदवतारप्रसूतिं तावत्तददर्शयति। तत इति। सुलस्यस्य ब्रह्मपुत्रस्य कुले संततौ वि
प्रवसः सकाशात् प्रसूतौ जातौ कावित्यत आह। वताविति। यो आदिदैत्यौ हिरण्यकशिपु हिरण्यक्षौ सुराशायकाले मयैव वध्यौ
भवतं त्रिजन्मस्वित्येवं रूपान्धरे वरतः परैरवध्यौ तोरावगां भुंभकौ त्वेन प्रसूतावित्यर्थः। कथं भूतोरावगां भुंभकौ इत्यतः
आह। सुरैरजे योजे तमशक्यावित्यर्थः ५५ तत्रापि भुंभकौ विशेषोक्ता न्याह। सर्वैरिति। सुरातने जन्मनि हिरण्यक्ष जन्मनि
तपसा राधितस्य धातुरेव वरात्सर्वैरजेयः। भुंभकौ जात इत्यर्थः। रावगां स्तुनरादीन् त एव मनुष्यादीन् नैव सर्वैरजे योजात

ततः सुलस्यस्य कुले प्रसूतौ तावादिदैत्यौ जगदेकशच्चापरेरवध्यौ वरतः सुराहरेः सुरैरजे यो च वरादिधातुः ५५ सर्वैर
जेयः स च भुंभकौ। सुरातने जन्मनि धातुरेव। वरात्तदादौ त एव रावगां स्तदातना तौ त्रिदशानवाधतां ५६ तदा ब्रजं श्रुति
नमेव चाग्रतो निधाय देवाः। सुरुहूत पूर्वकाः। ययौ बुधौ भोगिष भोगशायिनं समेत्य योग्यां स्तुतिं अभ्ययोजयन् ५७ ॥

इत्याह। तदादौ निति। तदातना तस्मिन्नेव जन्मनि रावगां जन्मतीति यावत् रातत्र लब्धा द्वरादित्यर्थः। एवं सुरैरजे यत्कसुमयोरप्यस्ती
त्युक्तं भवति। एवं भूतो तौ त्रिदशा देवानवाधतां वाधितवन्तावित्यर्थः ५६ ततः किमहदित्यत आह। तदेति। यदा अवाधतां
तदा सुरुहूत पूर्वकारं द्रव्या देवाः अज्जं ब्रह्मणां श्रुतिनं रुद्रं चाग्रतः। सुरतो निधाय कृत्वा ययौ बुधौ क्षीराब्धौ विद्यमाने श्वे
तक्षीये वत्तमानं भोगिष भोगशायिनं शेषस्य शरीराख्यपयं केशयानं आनारायणं समेत्य योग्यां स्वयोग्यां स्तुतिं अभ्ययो
जयन् कृतवन्त इत्यर्थः ५७ ॥ ॥

राम
६१

तां स्मृतिमेव दर्शयति त्वमेक इत्यादिना जगतां सुवतानां त्वमेक एवेशः स्वामी परम उन्नतः स्वतंत्रोऽनन्याधीनो नियोक्ता नियामकश्चे
त्यर्थः । तथा ग्राः पूर्वोत्पन्ना अतीतानि इति यावत् । तथा चरमा अनागताः च शब्देन वर्तमानाश्च एते बुजोद्भवा ब्रह्मणा स्रष्टा येन प्र
जेशः ते सर्वे त्वदाज्ञायां खिलं भूतमविष्यच्च त्वमानं जगद्विते निरे निर्मितं तद्वत्त्यर्थः । येन चरमा अंबुजोद्भवाश्च ते पीतिवा ५८ अ
तीतवर्तमानानागतब्रह्मकल्पे सुविद्यमाना ब्रह्मणा त्वदाज्ञायां वितंतीति वित्तापितं देवैः तत्रैकैक ब्रह्मकल्पस्य कालप्रमाणा वि
ज्ञापयितुं आहुर्देवा इत्याह । मनुष्यमानादिति परमाण्डकालमारभ्य द्वा रात्रि सरेण तटिवेधत्वन निमेषद्वारा का एलघुपद्य
टिका सुहृत् प्रहरया माहोरात्र पक्षद्वयमासर्त्तु अयनद्वयेत्येवं रूपैः संवत्सरो मनुष्याणां वर्षमित्युच्यते । एवमुक्तरीत्या मनुष्य

त्वमेक ईशः परमः स्वतंत्रः स्वमादिरंतो जगतां नियोक्ता त्वदाज्ञायां खिलं मंबुजोद्भवा विते निरेयाश्चरमाश्च येन ५८
मनुष्यमाना त्रिशतं सषष्टिकं दिवौकसा मेक सुशतिवत्सरे द्विषड्सहस्रैरपिते श्वत्सुगं त्रेतादिदिभिः पादशः एव हीनैः ५९

माना त्मा बुधवर्षप्रमाणा मपेक्ष्यमानुष्यवर्षाणां सषष्टिकं पश्यन्तं त्रिशतं शतत्रयं दिवौकसां देवानां मेकं वत्सरमुशंति रच्छंतीत्य
र्थः । तैर्देवानां वर्षैर्द्विषड्सहस्रैश्चत्सुगं भवतीत्यर्थः । दिव्ये द्वादश सहस्रवर्षैः कथंचत्सुगं भवतीत्यत आह । त्रेतादिभिरिति । दि
व्यैश्चत्सुगं सहस्रैः कृतसुगं । त्रिभिः सहस्रैस्त्रेता सुतंग । द्वाभ्यां द्वापर सुतंग । एकेन कलियुगं । एवं मिलित्वा दश सहस्री संपन्ना ज्वरित
सहस्रद्वयस्य विंशतिशतानि भवन्ति । तत्र सुगचत्सुग्ये संधिवर्षाणि पूर्वोत्तरं सहस्रत्रमेणा योज्यानि । तथा हि । कृतसुगो पूर्वश
तचत्सुग्यं पश्चाच्च शतचत्सुग्यमित्येव मष्टौ शतानि एवं त्रेतायां पूर्वोत्तरं षड्शतानि एवं द्वापरे पूर्वोत्तरं चत्सुगं शतानि । तथा
कलियुगे पूर्वोत्तरं शतद्वयमिति विंशतिशतानि संपन्ना नीत्येवं त्रेतादिभिः पादशः एकैक पादेन हीनैर्नृणैस्त्रेतादिभिश्चत्सुगं
भवतीत्यर्थः ५९ ॥ ॥

ता० टी०
६२

तत किमित्यत आ हासहस्रवृत्तमिति तच्चतुर्गुणसहस्रवृत्तं सहस्रवारमावृत्तं तत्स्वयं भुवो ब्रह्मणो हरिरित्युच्यते। सहस्रवृत्तं तदेव
निशारादित्रिंशो व्यतस्यत्यर्थः। तन्मानेनमितं परिगणितं पक्षमासादिक्रमेण परिच्छिन्नं शरच्छतं शरदां वर्षाणां शतं ब्रह्मणो भव
तीत्यर्थः। तत्र विद्यमानो ब्रह्मा त्वदाज्ञया स्वान्स्वस्य विद्यमानानैहिकान् भोगान् सत्पलोके भुङ्क्ष्यत्वदाज्ञयेव त्वरितस्वरावा
नृत्वदंतिकं त्वत्समीपं जयेति प्राप्नोतीत्यर्थः। एतादृशस्यापि ब्रह्मणो भगवदाज्ञालेघनं तसंभावनीयं इति सूचयति सोऽपि त्वरित
इति ६० तथाप्यदपि महत्त्वं देवा विज्ञापयंतीत्याह। त्वयेति। सुरा पूर्वं कर्णायुतात्कर्णशङ्कुलीतो विनिःसृता बुत्यादितो तोका

सहस्रवृत्तं तदहः स्वयं भुवो निशा च तन्मानमितं शरच्छतं त्वदाज्ञया स्वान् भुङ्क्ष्य भोगान् जयेति सोऽपि त्वरितस्त्वदंतिकं ६०
त्वया सुरा कर्णायुतादितिः सृतो महासुरौ तौ मधुकैटमारव्यौ। प्रमंजनावेशवशात् त्वदाज्ञया वलोद्धता वासुजलेभ्यवर्द्धतां
६१ त्वदाज्ञया ब्रह्मवरादवध्यो विक्रीडिषा संभवया सुखोद्धतान्। स्वयं भुवो वेदगणानहार्षतां तदाभवस्त्वं हयशार्धेश्वरः ६२

वित्यत उक्तं महासुराविति यौ विनिःसृतो तौ मधुकैटमारव्यौ महासुरावित्यर्थः। त्वदाज्ञया प्रमंजनावेशवशात् त्वदाज्ञानिमित्तात्
प्रमंजनस्य वायोरावेशाद्वलोद्धतौ संतौ जले आश्रुवेगेन अभ्यवर्द्धतां। वद्वधाते इत्यर्थः ६१ तथा विक्रीडिषा संभवया क्रीडेच्छ
या जाताया त्वदाज्ञया अहमाभ्यां बुद्धादिना क्रीडिष्ये तो वध्यत्वं वरदेहात्येवं रूपया त्वदाज्ञया दत्तात् ब्रह्मवरादवध्यो जाता
वित्यर्थः। अतंतं किं हतवता वित्यत आहुरित्यां। सुखोद्धतानिति। स्वयं भुवो सुखोद्धतानिति। स्वयं भुवो सुखोद्धतानिर्गता
नृत्वे दानहार्षतां अयत्तवता वित्यर्थः। यदाहार्षतां तदा रश्मिस्त्वं हयशार्धेश्वरः हयशार्धेश्वरः हयशार्धेश्वरः भवो जात इत्यर्थः ६२ ॥

६२

3

राम
६२

ताम्यमश्विलाक्षेदानाहृत्यापहृत्यस्वयं सुवेतौ च दस्य चोररूपिणौ वैरिणौ मधुकैटभौ जघंघ हतवानसीत्यर्थः तच्च ननेन
न्यदपि प्रयोजनं संपन्नं इत्याहृत्याह। निःपीडिताविति। कुरुतले प्रदेशे कराभ्यां निष्पीडिताविति एथ गोवाच यः॥ तन्मे दसा तस्माद्
कुरुतलाद्भूते तमे दसारुधिरमज्जयोर्मध्यवर्तिता मे दोना म्ना धातु विशेषेण मे दितां हर्मि च कथं हतवानसीत्यर्थः॥ अनेनो कुरुतले सं
वधित्वा दुर्वी मे दसा जातत्वा न्मे दितां ति एथिव्यानामद्वयं निरुक्तं भवति ६३ एवं च या हते सुहिराण्यकादि मधुकैटभांते सु
स्वेष्वस्वरेषु ब्रह्मादिवरा द्वा प्रभंजता वेशा द्वावलं ननु तेषां निसर्गतः किंचिदपि चलं देवानां ननु नैसर्गिकमेव चलमिति निर्णयितुं
न्याहृत्याह। एवमिति। निसर्गजं स्वाभाविकं वरदानं संभवमित्युपलक्षणां आवेश संभवमित्यपि ग्राह्यं ततः किमित्यत आह

आहृत्य वेदानश्विलाक्षप्रदाय स्वयं सुवेतौ च जघंघ दस्य निष्पीडिताह कुरुतले कराभ्यां तन्मे दसैवाशुचकथं मे दितां ६३
एवं सुराणां च निसर्गजं चलं तथा सुराणां वरदानं संभवं वशेन वैतर्क्य मप्यतो वयं निवेदयामः पितृरेव ते खिलं ६४
इमो चरहो धियती वरोद्ध तौ न हि स्ववी ॥ ये तान् नृषु प्रसूतः॥ इतीरितस्त्रैरखिलैः सुरेश्वरैर्ब्रह्मवरा मो जगतीयति प्रभुः ६५

नित्या हवश इति एतत्तद्वयं चलद्वयमपि तवैव वशेन त्वदधीनमेव यतोतः तेपि ह तु स्त्रैरखिलं सुराकृतं सामर्थ्यमनुग्रहं च निवेदयामो विना
ययाम इत्यर्थः ६४ एवं पूर्वकृतमनुग्रहं विज्ञाप्य यदर्थं मिदं विज्ञापयंतं तत्रार्थं ते देवा इत्याह। इमो चेति। रहो धियती राक्षसाधि
पौ ब्रह्मवरा द्द्वे तौ रावरा कुंभकरो त्वं नृषु प्रजाताः प्राडुर्हतः सन् स्ववीर्येण स्वयराक्रमेण जहीत्यर्थः॥ एवं विज्ञापितकाये
भावा नृकिमनुष्ठितवानित्यत आह। इतीति। तैरखिलैः सुरेश्वरैर्ब्रह्मादिभिरित्युक्तप्रकारेण इति। आर्पितो जगतीयति ह
पति प्रभुः समर्थो रामो बभूवेत्यर्थः ६५ ॥ ॥

ता०टी०
६३

३

कस्मात्तुत्रवर्हवेत्यत आह। सरति। कश्यपस्य सकाशादिति। गर्भजन्मनो अदितेर्गर्भा जन्मयस्यासौ तथोक्तः। तादृशस्य विवस्वतः स्त्र
यस्य तं त्वमवस्येति। विधिवत्करणावष्टी। सूर्यस्य यस्तं त्वः संततिस्तत्र जातस्य दशस्य दन्तनामिनो दशदिक्षु स्यंदतोरथो यस्य सः तस्य
दशरथनामो। भरतोरजः। कौसल्यकानामिष्टहेमार्थायां तदर्थिना हरिः। सुत्रो मे भर्यादिति उच्यते। एतज्जितोरामो भरदित्यर्थः।
६६ तदा जया तस्य हरेराजया भरम्। एतां स्योरुयुरास्य तस्य हरेर्निषेवराण्यसेवायं देवगाराः। पूर्वमवतारात्पश्चाच्च वरुविरे
रतिसंबंधः। तत्र विशेषो स्तीत्याह। वानरे धिति। पूर्वमिति शेषः। अवतारात् सर्वं वानरेषु वानरजातेषु तत्राः। पश्चिमोद्भवाः रा

सकश्यपस्यादिति गर्भजन्मनो विवस्वतस्तं त्वमवस्य भरम्। तदा गृहे दशस्य दन्तनामिनो भरत्कौसल्यकानामिष्टदर्थिनेष्टः ६६
तदा जया देवगारा वरुविरेषु रेवपश्चादपि तस्य भरम्। निषेवराण्योरुयुरास्य वानरेषु धोनरेष्वेव च पश्चिमोद्भवाः ६७
सदेवतातां प्रथमोयुराधिको वरुवतना ग्राहवुमान्प्रभंजनः। स्वसंभवः। केसरिणो गृहे प्रभुर्वरुववाली स्वतएव वासवः ६८

मावतारानंतरं सुतत्राः। नरेषु नृजातविवोत्पन्न इत्यर्थः ६७ तत्रावतारपूर्वकेषु त्रवानरेषु तत्रात्पेक्षायां प्राधान्यक्रमेण
वाद्यादीनां हवुमदादिवेतावतारप्रकारमाह। सरति। देवतातां रुद्रादीनां प्रथमं आद्यो न केवलं कालेनामं च। किंतु युराधि
को प्रभंजतो वा सुहस्रमन्त्रावर्हवेत्यर्थः। कस्मात्तुत्रवर्हवेत्यत आह। स्वसंभव इति। स्वस्मात्संभवो यस्य। सौतथा केस
रिणो नामानरस्य गृहे भार्यायां प्रादुर्बर्हवेति पूर्वगान्वयः। तदनंतरं मिंद्रस्यावतारमाह। वरुवेति वासवः। स्वतएव स्वस्मा
देवावालीवालिनामावर्हवेत्यर्थः ६८ ॥ ॥

राम
६३

तथा रविः स्वात्मत एव स्वस्मादेव परमेष्ठितेजसा युतः ब्रह्मरौंशेन युतः सन् सुग्रीव आसादित्यर्थः । तदन्तरं धर्मस्यावतारमाहाजं ववानि
ति । य एव धर्मो यमः सर्वपरमेष्ठिवत्सः ब्रह्मणा वदस्यतस्य त्वयुद्ध । व. वदस्य वलस्य त्वगीन्द्रियात् उद्भवः । उत्पत्तिर्यस्य सः तथा
तादृश इह जं वव जन्मनि आस्पतो मुखतो ब्रह्मराजतिशेषः अभवत् । त्वन्नर्यर्थः ६९ तथा तस्य धर्मस्य यमारब्धं द्वितीयं रूपम
स्तीति वक्तुं द्वितीयं जन्माप्याह य एवेति । पुनरेव ब्रह्मणाः सकाशात् इत्यन्तरं धर्मतामासूर्यात् संजयात् । तद्गार्यया यमो नामादक्षि
रादिक्पोदक्षिरादिगाश आसा इत्यन्नर्यर्थः । उदानीं जं वव जन्मवत्तृतीयमित्याह । स जं ववानिति । दैवतकार्यदर्शिना मविष्य

सुग्रीव आसात्परमेष्ठितेजसा युतो रविः स्वात्मत एव जं ववान् । य एव सर्वपरमेष्ठिवत्सः स्वयुद्धो धर्म इहास्पतो भवत् ६९
य एव सूर्यात् पुनरेव संजयानाम्नायमोदक्षिरादिक् आसात् । स जं ववान् दैवतकार्यदर्शिना सुरैव स्पृष्टो मुखतः स्वयं सुवा
७० ब्रह्मोद्भवः सोम उतास्य स्तनोरत्रे रभृत्सो गद एव जातः ॥ बृहस्पतिस्तारुतो शची च शक्रस्य भार्ये वव भूवतारा ७१

इमावतारकार्यं जानता स्वयं सुवा ब्रह्मणा मुखतः पुनरेव स्पृष्ट इत्यर्थः । सुरैवेत्यनेन वानरेषु असन्नं जन्म परिहरति । देवानां वानरे
सत्यन्तेः पूर्वमेवेत्यर्थः ७० यमवत्तदस्याप्यगद रूपेण जननं तृतीयमित्याह । ब्रह्मोद्भव इति । आदौ ब्रह्मणाः सकाशात् उद्भव
त्यन्तिर्यस्यासौ तथा । अनंतरमस्य ब्रह्मणाः स्तनोरत्रे रविना स क्ररेष्वे रभृदिति द्वितीयं जन्म स सोम इह गदो जात इह गदो जात
त्यर्थः ॥ बृहस्पतिस्तारो वभूव उतो अनंतरं शक्रस्ये इत्यभार्या शयं चो वतारा वभूवेत्यर्थः ७१ ॥ ॥ ॥

ता० टी०
६४

३

तयोरापीदंततीयं जन्मेति वत्स माद्यं जन्मद्वयमाहाहृहस्पतिरिति पूर्वशच्या सह हृहस्पतिरिति पूर्वशच्या सह हृहस्पतिः ब्रह्मरागो मन
सोमिजातत्वात् ब्रह्मसुतोऽपि अनेतरं ब्रह्मरागो द्ववस्या गिरसो गिरो नाम्नः सुतो हृदित्यत्रयः शची मारी च जस्य मरी चेः पुत्रात्
श्याया ज्ञातस्य सुलोमः सुता हृदित्यर्थः ७२ उदाना मिदंततीयं जन्मेत्याह। स एव कुरु हृहस्पतिः शच्या सहैव स्वसंभवः स्वस्मा
त्संभवो यस्य स तथा तथा हृतः स नवानरो हृदित्यर्थः। वरुणाश्च सुषेणाः तत्रास्मावानरो हृतः अश्विनो च विदो मे दंष्ट्रेति वानरो
वहवत् ७३ तयोरापि पूर्वजन्मद्वयमस्तीत्याह। सर्वं ब्रह्मो द्वौ पुनरेव सूर्या द्वहवत् स तत्र तयोर्मध्ये हियस्मात्कारणात् कनीय

हृहस्पतिर्ब्रह्मसुतोऽपि पूर्वसहैव शच्या मनसोमिजातः ब्रह्मो द्ववस्या गिरसः सुतो हृन्मारी च जस्यैव शची सुलोमः ७२ स ए
व शच्या सह वानरो हृत्स्वसंभवो देवकुरु हृहस्पतिः। अहृत्स्वयेतो वरुणाश्चिवनो च वहवत् स्त्रो विविदश्च मे दं ७३ ब्रह्मो
द्वौ तौ पुनरेव सूर्या द्वहवत् स तत्र कनीयमस्त्व। आवेशे ऐंद्रो वरदानतो हृततो वलीया विविदो हि मे दं ७४ नीलोधि
रासीत्कमलो द्वोत्थः कामः पुनः श्रीरमराग इमायां। प्रद्युम्ननामा भवदेवमीशात्स स्कंदतामाप स चक्रतां च ७५ ॥

सोऽजस्य विविदस्य ऐंद्रं इन्द्रं संवंधी आवेशो वरदानत इन्द्रस्य वरदानतो हृततः कारणाद्विविदो मे दं दति वलीया ज्ञातस्यर्थः
७४ अग्निर्नीलोनालतामावानर आसीत्। सर्वकमलो द्वोत्थः कामः पुनः श्रीरमराग इमायां रुमिराग रूपिरायां प्रद्युम्न
नामा भवत्। एवमीशा दुद्रात्स कामः स्कंदतामाप स्कंदरूपो भवदिति। तथा स एव चक्रतां स्वदर्शनं च त्रामिमानि देवतात्वं
मायेत्यर्थः ७५ ॥ ॥

राम
६४

ननु दुर्गायाश्चक्राणि मानित्वं तस्यापिरुद्रसत्त्वकालो ब्रह्मा दुर्गापितस्यत्वासा ब्रह्म प्रत्यये देवीवर्तते चक्ररूपिणीति प्रमारासिद्धं अतः
 कामस्य कथं चक्राणि मानित्वमित्यतो वांतराणि मानित्वं वरेणाप्तं कामेनेति वक्तुं सर्वस्थितिमाह। सर्वमिति। तसः स्थिता तमोयुगाप्र
 वर्तकत्वेन स्थिता तमोभिमानिनी दुर्गा हरेश्चक्रमहृदिति प्रसिद्धमित्यर्थः। तथा सत्त्वात्मिका सत्त्वगुणाप्रवर्तकत्वेन तदभिमानिनी र
 साशंखमहृदित्येव च। तस्यानामधेयमाह। श्रीश्रितीति। यां सत्त्वात्मिकां श्रीरिति वदंति सा सत्त्वात्मिका श्रीः हरेः शंखाभिमानिनी प्र
 र्थः। अथो अतन्तरं रजस्यारजोयुगाप्रवर्तकत्वेन विद्यमाना रजोयुगाभिमानिनी भूर्नामिकारसा हरेः पद्ममहृदयपद्माभिमानिनी
 स्थितेत्यर्थः ७६ बलसंविदात्मा बलज्ञानप्रवर्तकः। तदात्मकश्च बलसुहृद् हरेर्गदाहृदित्यर्थः। तथा विद्येति प्रसिद्धा सरस्वती शाङ्गे

सर्वहरेश्चक्रमहृदि दुर्गा तमस्थिता श्रीरित्यां वदंति सत्त्वात्मिका शंखमधोरजस्यारजोनामिका पद्ममहृदरेर्हि ७६ ॥

गदात्रवाङ्मुखसंविदात्मा शाङ्गे च विद्येति रमेव खड्गः। दुर्गात्मिका सैव च चर्मनाम्नापंचात्मकोत्तरा एव वाराः ७७ ॥

एवं स्थितेष्वेव सुरातनेषु वरा इष्टांगत्वमवापकामः। तत्सूचितामापच सो निरुद्धो ब्रह्मोद्भवः शंखतनुः सुमात्मा ॥ ७८ ॥

आहृदित्यर्थः। रमेव मूलरूपेणाखड्गाभिमानिनी स्थितेत्यर्थः। दुर्गात्मिका सैव रमेव चर्मनाम्ना चर्मनाम्ना सुधाभिमानिनीत्यर्थः। पंच
 चात्मकः प्राणापानादिपंचवृत्तिमरुत एव वाराभिमानात्यर्थः ७७ एवं स्थितौ विद्यमानाया मेव कामो वराद्वरेर्वरा इष्टांगत्वं
 चक्रत्वमवाप अतो न प्रमाराविरोध इति भावः। अनिरुद्धेनाप्येवमेव शंखताप्राप्रेति वक्तुमाह। तदिति। यां सर्वं ब्रह्मोद्भवः सो
 निरुद्धस्तत्सूचितां तस्य कामस्य सूचितामवाप। अनंतरं कामा इत्येव इत्यर्थः। स एव सुमात्मा सुखजीवाभिमानिनी अनिरुद्धो
 वराश्च शंखतनुः शंखाभिमानिनी बभूवेत्यर्थः ७८ ॥ ॥

ता० टी०
६५

३

एवं प्रासंगिकं समाप्य तयोः कामानिरुद्धयोः अवतारमाहातवेवेति तावेव कामानिरुद्धावेव रामौ तो चुरामावतारानंतरं कामो भरता
नाम्राजातः अनिरुद्धश्च शत्रुघ्न इति नाम्राजात इत्यर्थः अथ शेषावतारमाह पूर्वमिति भरतशत्रुघ्नोत्पत्तेः पूर्वशेषः सुमित्रातनयः
सुमित्राख्यायादशरथभार्यायास्तनयः सलक्ष्मणो नामरघुत्तमादबुजात इत्यर्थः अनेनादौ रामस्ततो भरतः ततः शत्रुघ्न इत्ये
वमवतारक्रमोक्त्या श्रीरामस्थलक्ष्मणादिसर्वापेक्षया ज्येष्ठत्वमुक्तं भवति ७९ सुमित्रातनय इत्यनेन लक्ष्मणा एक एव सुमित्रा

तावेव जातौ भरतश्च नाम्रा शत्रुघ्न इत्येव च रामतो च पूर्वसुमित्रातनयश्च शेषः सलक्ष्मणो नामरघुत्तमादबु ७९
कौसल्यका सुत्रजुरुक्रमो सावेक स्रथैको भरतस्य माता ७९ सुमित्रातनयौ नृपस्य चत्वार एते त्वा मरोत्तमाः सुताः ८०

तनय इति प्रतीयते तत्रिरासा र्थं सर्वत्र विवेचयन्नाह कौसल्यकेति असौ जुरुक्रमो हरिश्चेक एव कौसल्यको सुत्रो जात इत्यर्थः
तथा भरतस्य मातुः कैकेया एक एव च भरतो जात इत्यर्थः उभौ लक्ष्मणा शत्रुघ्नौ सुमित्रातनयौ सोदरो जाता इत्यर्थः मातृभे
देन पितृभेदे प्राप्ते सत्याह नृपस्येति एते अमरोत्तमाश्चत्वारः सुतानृपस्य दशरथस्य सुता इत्यर्थः अनेन कौशल्यका
दिति स्मृतां दशरथभार्यात्वमुक्तं भवति ८० ॥ ॥

राम
६५

नखलक्ष्मणादीनां त्रयाणां संकर्षणादिमूर्तित्रयवतारत्वमुक्तं पुरुरोतत्कथं घटतइत्यत आह संकर्षणाद्यैरिति शेषकामानिरुद्धेषु
मूलरूपेषु यथा त्रयं संकर्षणाप्रद्युम्ना निरुद्धानां तयोर्मिरूपैवेतदवतारे अथिलक्ष्मणादिषु तद्विषयविशेषसंनिधानसद्भावा
त्पुरुरोषु तदपेक्षया तदवतारत्वोक्तिरिति भावः। एवमिन्द्रावेशस्यांगदेयिविद्यमानत्वात् स्वसमानादपि जायवतः सकाशात् तव

संकर्षणाद्यैस्त्रिभिरेव रूपैराविष्ट आसीत् त्रिषु तेषु विष्णुः। इन्द्रांगदे चैव ततो गदो हिवली नितान्तं सबभूव शश्वत् ८१
येत्येवमप्युक्तं वीर्यजाद्याः वलाधिकाः संति सहस्रशोऽपि। सर्वे हरेः संनिधिभावं बुक्ता धर्मप्रधानाश्च युराप्रधानाः ८२

वि लाधिकात्वं ज्ञातव्यमित्याह। इन्द्रांगदे न केवलं विदेन्द्र आविष्टः किंत्वं गदे चेत्पर्यः हियस्मात् तदिति संवदः ८१ एवं सर्वत्रापि स्व
रूपापेक्षया यत्र वलाधिकाः प्रतीयते तत्र सर्वत्र विष्णुः संनिध्य प्रद्युक्तमेव तद्वलाधिका मित्याह। य इतीति कृतवीर्यजः
कार्तवीर्यार्जुनः आद्यो येषां ते भरतादीनां ते तथा संनिधिभावः। संनिध्यंते न बुक्ता इति हेतुगर्भविशेषाणां त्वेवलं वलाधि
कात्वं ज्ञातव्यं किं तर्हि अन्येऽपि युरास्तत एव ज्ञातव्या इत्याह। धर्मेति। धर्मप्रधाना धर्माधिका एवं युराधिकाश्चेत्यर्थः ८२

ता० टी०
ईई

तत्र रामावतारे रमाया अपि सीतात्वेनावतारप्रकारमाहा स्वयमिति या नृपमा असदृशी स्वयं साक्षात् रमैव सीरतो लंगला जाता।
अतो नास्तीति जातेत्यर्थः। रामार्थं तस्सेवनार्थं। ननु सीरतो जातत्वे कथं जानकी वैदेहीत्यादिना मतस्या इत्यतस्तन्निमित्तमाह।
विदेहराजस्येति। हियस्माद्विदेहराजस्य जनकराजस्य यत्तत्तमौ यज्ञार्थं लंगलेन शोधने क्रियमाणो तत्रा विभूतत्वात् तत एव काव

स्वयं रमा सीरत एव जातासीतेति रामार्थं मन्त्रपमाया विदेहराजस्य हियत्तमौ स्तुतेति तस्यैव तत्तत्त्वसाम्भार ८३ ॥
इत्यादिकल्योत्थित एष सर्गो मया समस्तागमनिर्णयात्मकः। सहास्रसर्गः कथितो त्रयसर्वो यो यो यतौ नित्यमसौ वरोहि ८४

गात्रतस्य जनकस्य स्तुतेति सा सीताप्रसिद्धाभूदित्यर्थः ८३ एवं वृष्टश्च तर्वेत्यादिना सविस्तरमादि सर्गानांतरसर्गविभिधा
योयसंहरति भगवानाचार्यः। इतीति। इत्युक्तप्रकारेण आदिकल्योत्थित इत्यर्थः। किमर्थं कथित इत्यत उक्तं। समस्तेति। सर्गानु
सर्गविराजितव्याजेन समस्तागमनिर्णयः कृत इति भावः। कथं तेन निर्णय इत्यतो लेशेन दर्शयति। अत्रेति। अत्रादिसर्गयोयः स
र्वं ससुत्यन्नः सो सौयुतौ ज्ञाता तं दादिभिर्वस्त्रजसो हीत्यर्थः ८४ ॥ ॥

राम
ईई

ता.टी.
६७

अत्रेत्यस्य व्यावर्त्यमाहायाश्चात्येति। यद्यपि पाश्चात्यकल्पेषु नाराहपाद्यकल्पेषु सर्गमेवादिविचित्रसर्गापुराणेष्वप्युक्ताः संतितया
पिते अन्यथा आदिकल्पापेक्षया चत्यासेन कृताः संत्यतस्तेष्वं तरसर्गेषु प्रथमतः प्रथमोत्पन्नत्वं नोत्कर्षहेतुः। यथा। विक्र
जायकं न भवति। यथा सनकादीनां रुद्रात्प्रथमोत्पन्नं सवांतरसर्गो स्तिततस्मादुत्कर्षजायकं इत्यादिदृष्टव्यं। नैवमादिसर्गोऽयं
६७

पाश्चात्यकल्पेष्वपि सर्गमेवाः सुतौ पुराणेष्वपि चान्यथोक्ताः। नोत्कर्षहेतुः प्रथमतः मे सुविशे ॥
षवाकैरवगम्यमेतत् ८५ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्तहा ॥ ॥
भारततात्पर्यनिर्णये सर्गानुसर्गप्रादुर्भावनिर्णयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

त्यास इति भावः। ननु कथमेतद्भातव्यमिति तत्राह। विशेषेति। एतदुत्कर्षजायकं प्राथम्यं विशेषवाक्यैरवगम्यमवधारितव्यमि
त्यर्थः। सर्गमेदप्रतिपादकैः प्रमाराविशेषैरादिसर्गेषु प्राथम्यं सुवत्कर्षजायकं नत्वं वांतरसर्गेषु प्राथम्यमिति विशेषोक्त
तव्य इति भाव इत्यशेषमिति मंगलमिति ॥ श्रीमद्भारततात्पर्यनिर्णयाध्याय एव हि। तृतीयोऽध्यायस्तस्मात्प्राप्तोऽयं
वसुधयोः ॥ ॥ इति श्रीमत्तहाभारततात्पर्यनिर्णयटीकायां वरदराजीये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

राम
६७